

VERSO

Irishalomtörénéti folyóirat

2020/2

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2020/2

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2020/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

A Lavater-szövegek kontrollfordítója
V. Horváth Károly

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

Fiziognómia és irodalom
a XVIII–XIX. században

Szerkesztette
Tóth Orsolya

TARTALOM

TÓTH ORSOLYA	
Előszó	7

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY	
Fiziognómia és antifiziognómia	
Lichtenberg és a „fragmentum-vita”	13
BÓDI KATALIN	
A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében.....	61
KUCSERKA ZSÓFIA	
Kire ütött ez a gyerek?	
A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben	79
ZÁKÁNY TÓTH PÉTER	
A képzelő-erő betegségei	
Kölcsey Ferenc: <i>A' karpáti kincstár</i>	93
VÖÖ GABRIELLA	
Ha a leviatán a textus	
A <i>Moby Dick</i> és az amerikai testtudományok	109

FILLÉRTÁR

JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására I. (<i>Pálfy Eszter fordítása</i>).....	129
JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására II. (<i>Pálfy Eszter és Szolnoki Anna fordítása</i>)	151
GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG	
Töredék a farkakról (<i>Csobó Péter György fordítása</i>)	161

KRITIKAI LAPOK

TÖRÖK ZSUZSA	
Az irodalom és irodalomtörténet-írás mibenlétéről	
(Szilágyi Márton, <i>Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Bp., Ráció, 2020.)	169

Előszó

A folyóiratszám címében olvasható *fiziognómia* kifejezést Békés Enikő egyik tanulmánya alapján úgy határozhatjuk meg, hogy az több évszázados története során osztozik azon előfeltevésben, hogy az ember külső jegyeiből, az arcvonásokból, a testalkatból következtetni lehet a „belső” jegyekre, különböző tulajdonságokra, a jellemre, a karakterre. A test és a lélek összefüggéseit kutatja.¹ A fiziognómiai tanok már az ókori keleten is ismertek voltak, az antik hagyomány azonban Püthagoraszt, illetve Hippokratészt tartja számon feltalálójaként. Széles körű elterjedése a hellenizmus korára tehető.²

A fiziognómia-fogalom definiálásának nehézségeit elsősorban az okozhatja, hogy történeti kontextustól és kulturális tradíciótól függ: mit tekintünk egyáltalán jellemnek, karakternek, külső „jegynek”, amit valahogyan „olvasni kell”? Mit gondolunk a testről és a lélekről, nem is beszélve a kettő viszonyáról? S nem véletlenül kerültem a fiziognómiával kapcsolatban a *tudomány* kifejezést. E megismerésforma értékelése a 18. század végén alapvetően megváltozott, s a beharangozott, majd elmaradó státusváltás az újkori fiziognómia kiemelkedő alakjához, Johann Caspar Lavaterhez köthető. A *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe* (1775–1778) című nagyívű munkájában a szerző úgy fogalmaz, hogy a fiziognómia hamarosan a „tudományok tudományává válik”.³ Lavater jóslata azonban nem vált valóra, s részben éppen az ő írásait ért bírálatok nyomán válnak közismertté a fiziognómia tudományos rangját megkérdőjelező ellenérvek. Erre utal legjelentősebb kritikusanak, Georg Christoph Lichtenbergnek⁴ a kérdésről írott szatírája, amely az antifiziognomikus gondolkodásmód parodisztikus példája.⁵ E rövid ideig tartó diadalmenetre céloz Umberto Eco

1 BÉKÉS Enikő, *Mutasd az orrod, s megmondom ki vagy, avagy miről írnak a fiziognómusok*, Ókor, 2003/3–4, 58–64, 58.

2 A fiziognómia ókori történetéről magyarul lásd BÉKÉS, *i. m.*, 58–64; ill. VÍGH Éva, *„Természeted az arcodon” I.: Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Szeged, JATE Press, 2006, 9–30. Válogatás a fiziognómiai irodalomból: *„Természeted az arcodon” II.: A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, szerk. VÍGH Éva, Szeged, JATE Press, 2006.

3 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe, I.*, Leipzig–Winterthur, Weidmann und Reich–Steiner, 1775, 55.

4 Georg Christoph LICHTENBERG, *Schriften zum Physiognomik-Streit: Über Physiognomik wider die Physiognomen. Zu Beförderung der Menschenliebe und Menschenkenntniß. Fragment von Schwänzen*, hrsg. Karl RIHA, Gießen, Anabas–Verlag, 1970. Lichtenberg Lavater-kritikájáról: Hans BELTING, *Faces: Az arc története*, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., Atlantisz, 2018, 113–122.

5 Charlotte M. CRAIG, *A Rigid Issue: Lichtenberg versus Lavater = Anthropology and the German Enlightenment: Perspectives on Humanity*, ed. Katherine M. FAULT, Lewisburg, Bucknell University Press, 1995, 70.

szellemes megfogalmazása: „A fizognómia nagyon régi tudomány. Avagy jobban mondva, az, hogy *tudomány* lenne, nem biztos, de hogy régi, az igen.”⁶ Eco írását úgy is értelmezhetjük, hogy szatíráként cselekményesíti a fiziognómia történetét, de nem tekinthetünk el attól, hogy a történet tragédiaként is elbeszélhető: az előítéletek történetével fonódik össze. Cesare Lombroso⁷ fiziognómiai indíttatású, a frenológia eredményeit is felhasználó elmélete szerint például a bűnöző hajlam örökletes, s felismerhető testi anomáliák formájában jelenik meg. Azt sem nehéz belátni, hogy a rasszizmus teóriája is szoros összefüggést mutat a nemzeti fiziognómiával.⁸ Az (el)hallgatás ellen azonban lehetnek érveink, ha célunk nem egy védhetetlen gondolatmenet rehabilitálása, hanem egy diskurzustípus történeti, esztétikatörténeti összefüggéseinek feltárása, s azon érvrendszer ismertetése, amely erre reagálva a külső–belső, test–lélek opozíció újragondolására és részben felszámolására tett kísérletet. Márpedig a célunk éppen ez.

E számunkban elsőként Csobó Péter tanulmányát olvashatják, amely feltárja a Lavater–Lichtenberg vita eszmetörténeti háttérét, részletesen elemzi érvrendszerét. Ez utóbbi szempontjából különösen nagy jelentősége van annak, hogy az argumentáció egyszerre képi és szöveges: a szöveg szüntelenül a képekre mutat, amelyek így az érv, sőt, a bizonyíték státuszát nyerik.

Lavater tanainak egykori elképesztő népszerűsége is indokolja, hogy e munka ne merüljön feledésbe. Graeme Tytler a 19. századi Európában egyenesen „lavateri fiziognómiai klímáról”⁹ beszél. Alapművének 1810-re 15 francia, 20 angol, két amerikai, két orosz és egy olasz kiadása jelent meg.¹⁰ John Graham megfogalmazása szerint a XIX. század elején annyit foglalkoztak vele, hogy az irodalom iránt érdeklődő olvasó aligha kerülhette el a találkozást vele valamilyen formában. A történeti stúdiumok szempontjából az adja a fiziognómiai irodalom jelentőségét, hogy azok az emberábrázolás értelmezését elősegítő forrásszövegeknek tekinthetők, amelyek lehetővé teszik az egyes szövegek/műalkotások dekódolását.¹¹ E lehetőség – ahogy korábban láttuk – egyaránt vonatkozik a verbális és a vizuális reprezentációra. Bódi Katalin *A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében* című tanulmánya Kazinczy portré-fogalmát egészíti ki olyan terminusokkal, mint a médiumváltás, az autopszia és a fiziognómia. Ez utóbbi kapcsán elfogadhatjuk, hogy Kazinczy valószínűsíthetően nem olvasta a svájci lelkész fiziognómiai értekezését, ám bizonyosan hatott rá a fent említett „lavateri fiziognómiai klíma”,

6 Umberto ECO, *Az arc nyelvezete*, ford. KUNKLI Enikő, Magyar Lettre Internationale, 2004/nyár, 19, kiemelés tőlem, T. O.

7 Cesare LOMBROSO, *L'uomo delinquente*, Torino, Bocca, 1878.

8 Ebből a szempontból is beszédes Richard T. GRAY kötetének címe: *About Face: German Physiognomic Thought from Lavater to Auschwitz*, Detroit, Wayne State University Press, 2004.

9 Graeme TYTLER, *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 113.

10 John GRAHAM, *Lavater's Essays on Physiognomy*, European University Studies, 18, Bern, Peter Lang, 1979, 61–127.

11 BÉKÉS Enikő, *Pál apostol fiziognómiája = „Természeted az arcodon” II., i. m.*, 381–414, 381.

ugyanis a portrékban megjelenő fiziognómiai szóhasználat a fiziognómiai gondolkodás (szókinccs és értelmezési keret) 19. század eleji jelenlétéről vallanak.

A kortársak fiziognómiai tájékozottságára következtethetünk a XIX. századi elbeszélő próza esetében is. A XX. század első harmadától egyre több elemzés fókuszált a regény és a fiziognómia kapcsolatára: főként Honoré de Balzac, Stendhal, Émile Zola, valamint Mihail Jurjevics Lermontov életművét vizsgálták e sajátos szempont alapján. John Graham megállapítása szerint a fiziognómiai tanok alkalmazásának elsődleges szerepe a regény műfajában az volt, hogy felmutassa egy karakter valódi/igaz természetét. A homlok formája vagy az arcszín változása leleplezte a szereplő szellemi, illetve morális képességét.¹² E megközelítés lehetővé tette, hogy a szereplők külsejére vonatkozó leírásokat az előre- és visszautalások rendszerében értelmezzék, különös tekintettel a Lavater által kidolgozott fiziognómiai kánonra. A fiziognómiai irodalom ebből a szempontból olyan előzetes tudás, amelynek birtokában – illetve hiányában – az adott szereplő leírását másként ítéli meg az olvasó.

Az európai regénytörténetre vonatkozóan – már csak jelentős hatástörténete miatt is – meg kell említenünk Graeme Tytlernek a fiziognómiai tradíció és a 19. századi regénytörténet kapcsolatát elemző kötetét. Ez alapján elmondható, hogy a fiziognómiai tanoknak már Lavater előtt is fontos funkciójuk volt a szereplők bemutatásában, ám a XIX. század elejétől – részben a lavateri tanoknak köszönhetően – megváltozik a deskripció szerkezete. E változás egyrészt „mennyei” kérdés: a szereplők leírása sokkal részletesebbé válik. Az arc mellett kitérnek olyan jellegzetességekre is, mint a testalkat, gesztusok, beszédhang, kézírás, ruházat vagy a közvetlen környezet ábrázolása. Másrészt Tytler Lavater fiziognómiai szótárának nyomait is felfedezni véli a 19. századi regényben: olyan kifejezésekkel találkozhatunk, mint a kontúr és a szimmetria, illetve hosszasan kommentálják a morális változás hatását a külső megjelenésre. Mindehhez megfigyelései szerint elbeszéléstechnikai módosulás is kötődik: a szereplőt nem kizárólag az egyes szám első vagy harmadik személyű narrátor nézőpontjából látjuk. A deskripció tehát „szétszakadozik”, több szereplő, s arra is akad példa, hogy egy elképzelt fiziognómus nézőpontjából látjuk ugyanazt a figurát.¹³

A magyar regénytörténetből ez a közelítésmód teljes mértékben hiányzott. Éppen ezért volt öröndetes fejlemény nemrég egy olyan monográfia megjelenése, amely többek között a fiziognómiai leírás narratológiai vonatkozásait vizsgálja a XIX. századi magyar regényben.¹⁴ Kucserka Zsófia *Kire ütött ez a gyerek? A szülő-gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben* című írása részben most is a lavateriánus fiziognómiai elvek segítségével értelmezi Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzérét.

Ezt követően Zákány Tóth Péter *A képzelő-erő betegségei* felől közelíti meg Kölcsey Ferenc *A' karpáti kincstár* című novelláját, amelyben az emberi arc leírásának

12 GRAHAM, *i. m.*, 82–83.

13 TYTLER, *i. m.*, 166–181.

14 KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: Szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017. A fiziognómiai tradíció és a regénytörténet kapcsolatáról: *Uo.*, 131–155.

is kitüntetett szerepe van. A szerző – a lavateri tanok hatását is figyelembe véve – azt hangsúlyozza, hogy amikor a szereplők éppen aktuális érzelmi változásai bukkannak fel az arc felszínén, akkor sohasem kapjuk annak valódi leírását. Ehelyett mindig az éppen őket figyelő fiktív néző/szereplő látványra adott érzelmi reakciói kerülnek terítékre.

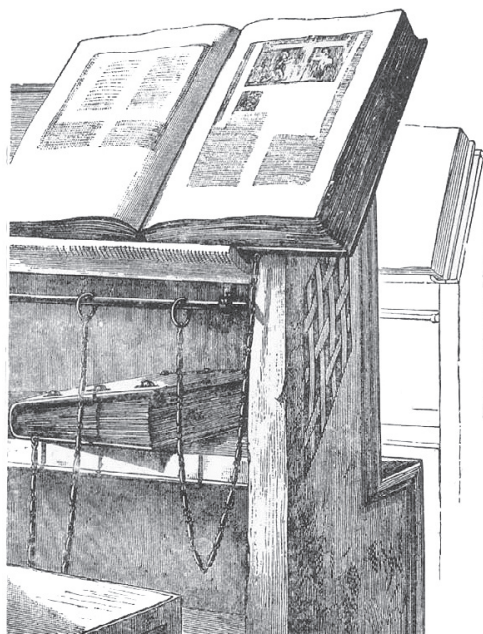
A Tudományos Gyűjtemény rovat zárásaként Vöő Gabriella *Ha a leviatán a textus: a Moby Dick és az amerikai testtudományok* című írását olvashatják. E szerint *A Moby Dick, vagy a Fehér Bálna* elbeszélője láthatóan magabiztosan alkalmazza mindazokat az eszközöket, amelyek a XIX. századi Egyesült Államokban a jellem társadalmi percepcióját elősegítették. A fiziognómiai és frenológiai alapfogalmak pedig részét képezték a mindennapi gyakorlati tudásnak: segítették az eligazodást a demokratizálódó társadalmi terekben és hasznos eszköztárként szolgáltak a prózairodalomban. Bár Lavater rendszere nem tért ki részletesen a nemzeti, etnikai arcok és jellemvonások vizsgálatára, Amerikában a fiziognómiai elemzés a faji sajátosságok felé mozdult el.

A Fillértár rovatban Pálffy Eszter és Szolnoki Anna fordításában először olvashatnak részleteket magyarul Lavater töredékeiből. Válogatásunk a fiziognómiai tradíció legfontosabb fogalmaira koncentrálna, illetve a szemelvényeket igyekeztük a tanulmányok által felvetett problémákhoz igazítani. Végül a 2003/4-es *Vulgo*-szám alapján újraközöljük Lichtenberg *Töredék a farkakról* címen ismert szatírját Csobó Péter György fordításában.

Bódi Katalin, Kucserka Zsófia és Zákány Tóth Péter írásai eredetileg a PTE Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék által 2016 novemberében rendezett *Az arc olvasása? Fiziognómia, fiziológia és antropológia a XVIII–XIX. század fordulóján* című műhelykonferenciájára születtek. A rendezvényt a PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara támogatta, amit ezúton is köszönök. Hálával tartozom továbbá Weiss Jánosnak a tanulmányok szerkesztésében nyújtott segítségéért, valamint V. Horváth Károlynak, aki a Lavater-szövegek kontrollfordítója volt. Bár e *Verso*-számot én jegyzem vendégszerkesztőként, kollégáim: Bozsoki Petra, Pálffy Eszter, Pap Balázs és Szatmári Áron segítségével nélkül nem készült volna el. Köszönöm!

Tóth Orsolya

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Csobó Péter György

Fiziognómia és antifiziognómia

Lichtenberg és a „fragmentum-vita”

A világ legszórakoztatóbb felülete számunkra az emberi arc.
(Lichtenberg, *Sudelbuch*, F 88)¹

Bizalmatlanságot kívántam ébreszteni azzal a transzcendentális hasbeszéléssel szemben, amely révén az a látszat keletkezik, hogy amit egyesek itt a földön mondanak, egyenesen az égből érkezik; és mivel a nyers babonaságot már számúztuk a kifinomultabb világból, meg akartam akadályozni, hogy a helyére belopódzzék a tudálékos babonaság, amely – épp az értelem álarca révén, melyet visel – veszélyesebb a nyersnél.
(Lichtenberg, *Über Physiognomik*)

Számos elmélet látott napvilágot annak magyarázatára, hogy miért vált egy volta-képpen igen régi, egészen Arisztotelészig visszatekintő tudomány hirtelen olyan népszerűvé a 18. század közepén, hogy Európa-szerte több százan fizettek elő egy svájci lelkész, Johann Caspar Lavater nagyralátó és impozáns könyvsorozatára, a *Fiziognómiai töredékekre*. Az okok sokfélék, a legegyszerűbb, materiális jellegű dolgoktól a kor emberének változó önértelmezéséig valószínűleg sok minden szerepet játszott ebben. Ott van rögtön a könyv kiállítása: „a kor nyomdatechnikai csodája”, a „legdrágább és legművesebb kiadású, nyomatok kavalkádjával illusztrált” kötet.² Ott van a szerző beszédmódja, a szív elragadtatott nyelve, amely intim barátként szólította meg olvasóját, és képes volt magával ragadni őt, ott van továbbá az érvelésmódja, a gondolatok, ellenvélemények retorikai elsajátításának és átfordításának technikájában rejlő meggyőző erő (amire még vissza fogok térni). Ott lehet minden bizonytalanság, az emberek közötti viszonyok elbizonytalanodása, elidegenedése, ami miatt nagyra értékelték az ember mélyére látó, lényegét biztos és változatlan jelekben feltárni igyekvő „új”, ambiciózus tudományt. Kétségtelen, hogy Lavater műve meghatározó szellemi élményt jelentett a *Sturm und Drang*-generáció számára, ám ma már az is bizonyítottnak tekinthető, hogy nem számított „ellenkulturális”, kizárólag felvilágosodásellenes munkának. A régi irodalomtörténeti közhelyet, miszerint Lavater *Fiziognómiájában* „szemléle-

¹ Georg Christoph LICHTENBERG, *Schriften und Briefe*, szerk. Wolfgang PROMIES, I. kötet, Frankfurt am Main, Zweitausendeins (a Hanser Verlag licenckiadása), 1994, 473. – Lichtenberg szövegei esetében (néhány külön is jelzett kivételtől eltekintve) a továbbiakban LichSB rövidítéssel erre a kiadásra fogok utalni.

² KOCZISZKY Éva, *Az arc olvasása. Fiziognómia és vizuális kommunikáció*, Vulgo, 4. évf., 2. sz., 2003, 73.

tes módon jutott kifejezésre a *Sturm und Drang* korszak képviselőinek érzelmeket hangsúlyozó szembefordulása a felvilágosodás rideg racionalitásával és normatív törvényalkotási kényszerével”, Richard T. Gray oszlatta el, mondván, hogy ez a mű „a *Sturm und Drangra* jellemző sajátosságokat: az érzelmelek fellengzős hangsúlyozását és a szubjektív rajongást frappánsan vegyíti a felvilágosodás pozitívista objektivitásra és tudományos pontosságra emelt empirikus szellemiségű igényével”.³ Az 1770-es években mindenesetre kialakult egy igen erőteljes „kulturális flow” e körül a vállalkozás körül, és a fiziognómia pillanatok alatt a legnépszerűbb és leginkább reményteli tudománnyá vált. Ugyanakkor a karrierje – legalábbis ebben a lavateri formájában – mégsem tartott sokáig: az 1780-as évektől a recepció már alig támaszkodott a *Fiziognómiai töredékek* saját jogú olvasatára, inkább szekunder forrásokból, folyóiratokban megjelent kritikákból, szatírák, paródiák vagy travesztíák közvetítette formákból táplálkozott.⁴

Lavater műve, a *Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet előmozdítása érdekében* címmel 1775 és 78 között jelent meg négy vaskos kötetben. Alapvető meggyőződése szerint az emberi külsőből el lehet jutni a jellem (de nem a sors) megismeréséhez. A fiziognómia nem más, mint

„az a képesség, hogy az ember külsejéből megismerjük a bensőjét; hogy valamiféle természetes kifejeződése révén érzékeljük azt, ami nem jut el közvetlenül az érzékekig.”⁵

Fő célkitűzése az volt, hogy az ilyen irányú, addig csak dilettánsokra és a véletlenre bízott megfigyelésekből világos, racionális és megtanulható szabályokra alapozott egységes tudományt építsen. Lavater ebben még a felvilágosodás epistemológiai programját követte. Ennek szellemében hitt abban, hogy a rendszeres fiziognómia teszi majd lehetővé az emberek számára, hogy a természetesen adott, ám „homályos” fiziognómiai érzéküket a tiszta és meghatározott fogalom szintjére emeljék (LavPF, I, 166). E rendszeres kidolgozásnak meggyőződése szerint a

3 Richard T. GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung: Wissenschaftlichkeit und Zeichenbegriff in Lavaters „Physiognomik” = Das Antlitz Gottes. Im Antlitz des Menschen. Zugänge zu Johann Kaspar Lavater*, szerk. Karl PESTALOZZI és Horst WEIGELT, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, 166. sk. – Ám Lavater nem azért nyúlt vissza a felvilágosodás elméleti bázisára, hogy saját véleményét elméletileg alátámassza. A szubjektív-retorikai elemek rendeltetése Gray szerint éppen az, hogy eltereljék a figyelmet a felvilágosodás teoretikus feltevéseinek ellentmondásairól, vagy hogy a „repedéseit összeenyvezzék” – Uo., 176.

4 Lásd erről August OHAGE, *Über „Raserei für Physiognomik in Niedersachsen” im Jahre 1777. Zur frühen Rezeption von Lavaters „Physiognomischen Fragmenten” = Das Antlitz Gottes, i. m., 233–242.*

5 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente: zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*, I. kötet, Lipsce – Winterthur, 1775, 13. (A további idézetekben LavPF rövidítés jelzi.) – A *Fiziognómiai töredékek* egyes kötetei a következő témákat tárgyalják: az első kötetben ismert történelmi személyek fiziognómiai elemzései olvashatók, a másodikban az állatok fiziognómiája, a harmadikban az egyes emberi testrészek fiziognómiája található, míg a negyedik legfőbb témája a Krisztus-képek és fiziognómiájuk.

matematizálhatóságot, a felvilágosodás tudományoszményének alapvető módszertani elvét kell követnie, aminek következtében a fiziognómia egyenesen „a tudományok tudományává” fog válni (LavPF, I, 55).

A tudományos ambíció mellett ugyanakkor egyszerre tekintett a fiziognómiára úgy is, mint tehetségre vagy érzékre, amely a külső jelekből ismeri fel a belsőt, vagyis kimondva-kimondatlanul mint egyfajta irracionális képességre, amely ötvözi a tudós, a látnok és a művész képességeit.⁶ Alapvetően mégis átfogó tudományként szemlélte a kidolgozandó fiziognómiát, amely az „ember minden közvetlen megnyilvánulását lesz hivatott tanulmányozni”. Ennek értelmében megkülönböztetett „alapvető fiziognómiát”, a „temperamentum fiziognómiáját”, de a „morálét”, az „intellektuális képességeket”, a „nemzetekét”, illetve a különböző társadalmi rétegek és műveltségi szintek fiziognómiáját is. Valójában olyan méretű, oly nagyralátó terv volt ez, melyről maga Lavater is – mintegy megmagyarázván a „töredék” szó szerepeltetését monumentális műve címében – azt írta:

„Egy ilyen fiziognómia megírásához nem elég egyetlen ember, sem egy akadémia, de még egy egész évszázad sem.” (LavPF, I, 15)

Lavater szerint tehát a fiziognómiának „embertudománnyá” kell válnia, ám e tudománnyal szemben épp a tudósok emeltek kifogásokat, már a kortársak között is. A lavateri fiziognómia megszületése pillanatától kezdve a tudományos kritika keresztútjában állt, ellentétben követői kiterjedt táborának rajongásával. A kritika legfőképp a lavateri tudományos módszer abszurdításba hajló jellegét érintette, de azon keresztül számos fontos filozófiai, erkölcsi, nyelvi, esztétikai és antropológiai kérdést is. Például Lichtenberg és Goethe kritikája⁷ is alapvetően a kellő tudományosságot hiányolta Lavater művéből, holott egy ideig mindketten a tudományos igényű fiziognómia vonzáskörébe kerültek.

A fiziognómiai program kiemelkedő jelentőségű része volt az arcok, illetve az egész emberi alak olvasása. Közvetlenül a *Fiziognómiai töredékek* cím alá Lavater odaírta: „Isten a saját képmására teremtette az embert!” Szerinte az emberi arc

6 Lavater egyfajta ihletettségeként vagy sajátos, hirtelen felbukkanó invencióként írja le már fiziognómiai alapötletének a megszületését is: LavPF, I, 10. – Magyarul idézi: KOCZISZKY Éva, *J. G. Hamann és a modernitás kritikája*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 2000, 156.

7 „[Lavater] úgy hitte, birtokában van a szellemi erőnek, amellyel képes értelmezni minden olyan benyomást, amelyet az emberi arc és alak [látványa] anélkül kelt bennünk, hogy számot tudnánk adni róla; mivel azonban ő maga nem olyanak volt megteremtve, hogy módszertanilag absztrakciók után kutasson, így megállt az egyes eseteknél, következőképp az individuumoknál.” – Goethe szavait a *Campagne in Frankreich* című írásából idézi Carl NIEKERK, „Individuum est ineffabile: Bildung, der Physiognomikstreit und die Frage nach dem Subjekt in Goethes Wilhelm-Meister-Projekt, Colloquia Germanica, 28/1. szám, 1995, 8. (Goethe szövege: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Autobiographisches/Campagne+in+Frankreich+1792>) De odatehetjük emellé a *Költészet és valóság* negyedik részének 19. könyvét, amely egyébként német nyelvterületen döntően meghatározta Lavater művének a recepcióját a 19. században.

Istennel való rokonságunk legérzékletesebb kifejeződése, „a bölcsesség és az erény természetes nyelve”. Lavater számára talán nem is az ember megismerése volt a legfontosabb, hanem az isteni nyomának feltárása az emberben, az, hogy felfoghatóvá és megragadhatóvá tegye a transzcendenciát. Ezzel együtt a fiziognómia – ma így mondanánk – interdiszciplináris jelleget öltött Lavater elképzeléseiben: egyszerre volt orvostudomány, antropológia, erkölcsi és pedagógiai elképzelés, teológia⁸ és esztétika (schöne Wissenschaft).⁹

Lavater sokakat igyekezett megnyerni e nagyreményű tudomány támogatására, kidolgozására, és sok tekintetben sikerrel is járt, hiszen többek között olyan támogatókra és szószólókra lelt,¹⁰ mint a fiatal Goethe, Herder, Wieland, Hamann, Jacobi, Nicolai, Sulzer,¹¹ J. G. Zimmermann vagy J. J. Engel,¹² míg legjelentősebb bírálói Lichtenbergen kívül Johann Karl August Musäus,¹³ Schiller és Kant voltak.

Lichtenberg először második angliai utazása alkalmával (1774–1775) találkozott Lavater fiziognómiai könyvével: a *Töredékek* első kötetét az angol királynétól kapta kölcsön.¹⁴ A következő években egyre részletesebbé és élesebbé válnak Lich-

8 Nicolai például egyenesen azon a véleményen volt, hogy Lavater fiziognómiai eszméi a vallásról alkotott ama nézetein alapultak, amelyeket a *Betekintés az örökkévalóságba* című művében fejtett ki. Lásd Nicolai 1775. április 15-én Zimmermannhoz írott levelét: *Johann Georg Zimmermann. Sein Leben und bisher ungedruckte Briefe an denselben von Bodmer, Breitinger, Gessner, Sulzer, Moses Mendelssohn, Nicolai, der Karschin, Herder und G. Forster*, szerk. Eduard BODEMANN, Hannover, Hahn'sche Buchhandlung, 1878, 305. – Idézi Karin Althaus: „Die Physiognomik ist ein neues Auge.” *Zum Porträt in der Sammlung Lavater* (doktori disszertáció a Baseli Egyetemen, 2003), Heidelberg, 2010, 163.

9 Vö. LavPF, I, 52. – Lavater elméletéhez és Hamannhoz fűződő viszonyához lásd KOCZISZKY, J. G. *Hamann i. m.*, 145. skk., különösen 156. skk.

10 Ez a támogatás igen sokféle formát öltött: sokan szilvetteket, portrékat, rajzokat küldtek Lavaternek, vagy éppen a fiziognómiai tárgyú megfigyeléseiket, feljegyzéseiket, „esettanulmányaikat”, amelyek aztán bekerültek a *Töredékek* óriási anyagába.

11 Jóllehet Sulzer lelkesedése kétértelmű: „Lavater fiziognómiaja igazán mély értelmű belátásokat tartalmaz. De jaj annak, aki úgy hiszi, anélkül is megtanulhatja abból e művészetet [!], hogy nincs a Lavateréhez fogható szeme és szíve.” Sulzer szavait Zimmermann idézi Lavater *Von der Physiognomik* című írásának 2. kiadásához írott előszavában: Lipcse, Weidmanns Erben und Reich, 1772, 5. sk.

12 Különös, a színjátszás területére elágazó darabja ennek az irodalomnak Engel *Mimikája*. (J. J. ENGEL, *Ideen zu einer Mimik*, I–II, 1785–1786.) Ez a munka, bár a „fiziognómia rokona abban, hogy a lélek kifejezéseit veszi szemügyre a testen, csakhogy míg az előbbi a tartós vonásokból a jellem általános jegyeit olvassa ki, addig a mimika az időleges, átmeneti testmozdulatokból következtet a lélek épp ilyen vagy olyan állapotára” (7). Ez a felfogás – azon túl, hogy Lessing e témában tervezett, de soha el nem készült művének, a színjátszás elméletének úgymond a kései valóra váltása – közelebb látszik állni Lichtenberg elképzeléseihez. Lásd különösen Lichtenberg 1775-ben Heinrich Christian Boiéhoz írott „angliai leveleit” a kor híres londoni színészeről, David Garrickról: LichSB, III, 326–367.

13 Lásd szatirikus regényét, a *Physiognomische Reisent* (Fiziognómiai utazások, 1778–1779). Musäus Lavater-kritikájáról: Christoph SIEGRIST, *Satirische Physiognomiekritik bei Musäus, Pezzl und Klingler = Physiognomie und Pathognomie. Zur literarischen Darstellung von Individualität*, Festschrift für Karl Pestalozzi zum 65. Geburtstag, szerk. Wolfram GRODECK és Ulrich STADLER, Berlin – New York, De Gruyter, 1994, 95–112.

14 Lásd Lichtenberg 1775. október 17-i, Londonból írott levelét Schernhagenhez. LichSB, IV, 252.

tenberg fiziognómiával kapcsolatos kritikai észrevételei. Ezek legkorábbi nyomai levelekben és a már 1764-től vezetett „Sudelbüchern”-ben (magyarul körülbelül „irkafirka”, „piszkozatfüzetek” vagy – Tatár Sándor javaslata szerint – „ötlettraktár”) lelhetők fel,¹⁵ továbbá glosszákban, széljegyzetekben, szatirikus ötletben.

Magát Lichtenberget is intenzíven foglalkoztatta az emberi arc. Fiatal korától kezdve kedvenc foglalatosságai közé tartozott az arcok megfigyelése és értelmezése.¹⁶ Számptalan arcot lerajzolt, és homályos megérzései alapján alájuk írta „jelentésüket”. 1770-ben, első angliai utazása alkalmával „nagy buzgalommal” tanulmányozta a londoni lakosok arcát, minderről „tudósításokat” írt Németországba. Mindezen előzmények közrejátszottak abban, hogy amikor 1772-ben Lavater első fiziognómiai programvázslatai névtelenül megjelentek, Göttingenben úgy tartották, azokat Lichtenberg írta.¹⁷ Lichtenberg 1774 és 1775 közötti, második angliai utazása alkalmával is folytatta „antropológiai” megfigyeléseit, ám később mindezek eredményét csupán abban jelöli meg, hogy „némileg jobban megismert[e] az embereket”, és hogy „mély bizalmatlanság ébredt benn[e] minden fiziognómia iránt”.¹⁸ A helyzet azonban ennél bonyolultabb volt. Ahogy Luigi Marino megfogalmazta, Lichtenberget nagyon is ambivalens viszony fűzte a fiziognómiához:

„Egyfelől ugyanis nagyfokú bizalmatlansággal szemlélte kora fiziognómiájának leegyszerűsítő módszereit, ugyanakkor nagyratörő ambíciókkal fordult ama „roppant méretű” – mintha csak Lavatert hallanánk! – feladatok felé, amelyeket a nyelv, az erkölcsök, korszakok, miliók, életviszonyok fiziognómiájában látott. Persze egy efféle terv nehezen volt megvalósítható; és a kivitelezést csak nehezítette, hogy a feladat nagyságához hozzáadódtak még a Lichtenbergre jellemző sajátosságok is: a leírás nagyfokú analitikai pontossága, a viselkedésben megnyilvánuló pathognómiai reflexeknek és a gesztusok pszichológiájának szentelt maximális figyelem, rendkívüli ér-

15 Elsősorban az „F” jelzetű „Sudelbuch”-ban található sok „antifiziognómiai” tartalmú feljegyzés. Ezeket Lichtenberg 1776. május 23-ától kezdi papírra vetni. Wolfgang Promies szerint egyenesen az „antifiziognómia” tekinthető az „F” jelű vázlatkönyv központi gondolatának. Lásd: LichSB, kommentárkötet a III. kötethez, 108.

16 Erre tesz utalást az 1775-ös *Útirajzok*ban is: „Mindig a legnagyobb gyönyörűségemre szolgált az utcán járó-kelő közönséges emberek arcát nézegetni. Egyetlen varázslámpa sem ér fel ezzel a színjátékkal.” – LICHTENBERG, *Aphorismen, Briefe, Schriften*, szerk. Paul REQUADT, Stuttgart, A. Körner Verlag, 1939, 83.

17 Lavater beszéde, amelyet a zürichi Társadalomtudományi Társaságban tartott, s amely voltaképpen a később megírt fiziognómiai munkája négy kötetének a programját tartalmazta, 1772-ben jelent meg a *Hannoversches Magazin*ban, Zimmermann kiadásában. Lásd ehhez: Karl RIHA, *Kritik, Satire, Parodie*, Wiesbaden, Springer, 1992, 29., valamint Luigi MARINO, *Praeceptores Germaniae, Göttingen 1770–1820*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, 139.

18 LICHTENBERG, *Über Physiognomik wider die Physiognomen* = LichSB, III, 261. Ugyanitt tesz említést egyszerre ironikusan, mégis némi büszkeséggel arról, hogy Lavater írását sokan tévesen neki tulajdonították.

zékenysége a lélek legelrejtettebb és legjellemzőbb rezdülései (álmodok, képzelgések, előítéletek) iránt, végül az a titokzatos valami, amit az ember szellemi szférája és valós vagy vélt testi kifformálódása között látott érvényesülni.”¹⁹

Ez az ambivalencia kifejezésre jut Lichtenberg ekphrasziszhoz fűződő viszonyában is. A Lavaterrel folytatott vita szövegeiben erősebbnek érezzük idegenkedését a portrék és sziluettek fiziognómiai értelmezésétől, és ezekkel szemben folyvást olyan utalásokba botlunk, amelyek az élő, mozgó arc hermeneutikáját részesítik előnyben.²⁰ Ám Lichtenberg mégsem általában vont a kétségsbe a portrék fiziognómiai ábrázolás szempontjából vett lehetőségeit. Jól tükrözi ezt, hogy miután 1778-tól a kiadó, Johann Christian Dieterich felkérésére Lichtenberg átvette a göttingeni *Zebkalendárium* szerkesztését, a lap arculatában és karakterében nagy hangsúlyt fektetett a vizualitásra. Ebben pedig épp az a művész játszott kulcsszerepet, aki Lavater *Fiziognómiája* képanyagának egy részét rajzolta: Daniel Chodowiecki,²¹ a kor talán legnépszerűbb és legtermékenyebb illusztrátora, akit Lichtenberg egyenesen „Seelenzeicher”-nek nevezett. Lichtenberg már 1776 decemberében levelet ír Chodowieckinek, melyben illusztratív rézmetszetek készítésére kéri. Ez a levél részben már előlegezi Lichtenberg későbbi kritikáját, de a fiziognómiával szembeni ambivalenciáját is kifejezésre juttatja:

„Mivel én már jóval Lavater úr előtt foglalkoztam fiziognómiai kérdésekkel, most a *Kalendáriumban* szeretnék közölni néhányat Lavater legjobb gondolataiból, és a rézmetszetek ezekkel állnának inkább csak áttételes kapcsolatban. Ugyanis azt szeretném bennük láthatóvá tenni, mennyiben képes a bűn elcsúfítani az embert, az erény pedig megszépíteni, tehát egy olyan fiziognómiát, amely nem oly lesújtó, mint a manapság közkedvelt. Szeretném tehát Hogarth mintája nyomán mindkét nem kapcsán megjeleníteni mind a ledér, mind

19 MARINO, *Praeceptores i. m.*, 139. sk. – Lichtenberg ezt jegyzi fel az „F” jelű Sudelbuchban: „Ha Lavater hívei azt találnák a szememre vetni, hogy egykor magam is a fiziognómia híve voltam, úgy ezt a csattanós választ adhatnám rá: azóta nem vagyok az, amióta elolvastam Lavater könyvét.” (LichSB, I, 569). Mindeddig egyetlen szöveghelyet találtam, ahol Lichtenberg kerek percc kimondja: minden fiziognómiát elutasít (LichSB, III, 548). Ez a mondat azonban egy fiktív levél szerepjátékában hangzik el (alább még visszatérek erre a levélre), így nem olvasható Lichtenberg határozott meggyőződéséeként.

20 Erről tanúskodnak többek között Lichtenberg Garrickról írott, már említett londoni levelei is.

21 Chodowiecki és Lichtenberg viszonyáról lásd: Thomas KIRCHNER, *Chodowiecki, Lavater und die Physiognomiedebatte in Berlin = Daniel Chodowiecki (1726–1801): Kupferstecher, Illustrator, Kaufmann*, szerk. Ernst HINRICHS és Klaus ZERNACK, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1997, 101–141; Helmut HEISSENBÜTTEL, *Einer der mich versteht ehe ich ausgeredet habe. Lichtenbergs Erläuterungen zu den Kalenderkupfern von Daniel Chodowiecki* = Uő., „*Neue Blicke durch die alten Löcher. Essays über Georg Christoph Lichtenberg*, szerk. Thomas COMBRINK, Göttingen, Wallstein Verlag, 2007.

az erényes életvitelt, ám – s ezt itt rögtön határozottan szeretném leszögezni – kizárólag fej- és mellképeken, amelyeken, ha feltétlenül szükséges, legfeljebb a kezek legyenek még láthatók. [...] Az első táblán például egy gyönyörű, ártatlan, 16 éves fiú feje szerepelhetne, kinek inkább még az egészsége erőteljesebb, semmint az arcon megnyilatkozó határozott jelleme. Ennek megfelelően a hetedik táblán egy kissé fiatalabb, de egyébként azonos karakterű, határozatlan, tétova és egészséges leányt képzelek el. A második és a nyolcadik táblákon egy-egy fejet lehetne ábrázolni, az erényeset felül, a bűnösöt alul, továbbra is hasonlóságot tartva közöttük, azzal a különbséggel, hogy az erényesen egészség és lelki nyugalom, a másikon pedig betegség, a lelkiismeret félelme és a kétségbeesés Ön előtt is bizonyára ismeretes vonásai ütköznének ki. A sort felül egy tiszteletre méltó öregember vagy egy tisztos matróna zárná, alul pedig a szégyentelenszerű lerongyolódott öregkor volna látható eltorzult vonásokkal, de mégis úgy, hogy az előbbiekhöz való hasonlóság kivehető maradjon. Ez volna maga az alapötlet.

A kivitelezést pedig talán megkönnyíthetem a következőkkel. Az alsó sorhoz remekül használható volna az iszákosság, az álmatagság, a gond és az adósságok, az éhség, a franciák, az örület és hasonlók. És még ha nem is talál öt különböző életszakaszt, bizonyos ideig vizsgálhatja az embert egyazon életkorában. Azon túl, hogy az erény és a bűn minden táblán ellentétet alkotna, jó lenne, ha ez az ellentét még külön is megjelenne, például úgy, hogy ha lent szűkölködés és nyomorúság látható, akkor fent kényelem és bőség. E célra remekül felhasználhatók volnának Hogarth fejrészai, például *A korhely a bordélyban* és *Az adósok börtönében* című metszeteken, a kurtizánjai a nehéz szemhéjokkal stb. Jó emberekhez Méltóságod Lavater ötleteiből is meríthet. Abban pedig, hogy az erény megjelenítéséhez kiket válasszon, hősöket vagy inkább tanult embereket, szabad kezed adok.” (LichSB, IV, 283. sk.)

Azért is érdekes ez a levélrészlet, mert képet ad arról, milyen lehetőségeket látott Lichtenberg az arc fiziognómiai értelmezésében, jóllehet csak hozzávetőlegesen, hiszen itt nem egy érzékileg adott látványhoz társított jelentésekről van szó, hanem fordítva, „ideálisnak” tekintett jelentések szemléltetésének a vágyáról, vagy, ahogy egy helyütt nevezi: a „physiognomica inversáról”.²²

Az úgynevezett „töredék-” vagy „fiziognómia-vita” Lavater terjedelmes művének megjelenését övezte. Az egyes emberi testrészek fiziognómiáját tárgyaló harmadik kötet közrebocsátása után, 1777 szeptemberében látott napvilágot

22 LichSB, III, 549. – Megjegyzendő, ez az inverz fiziognómia magától Lavatertől sem volt idegen, lásd például aprólékos leírását egy megrajzolendő Krisztus-fejről, amelyre Chodowieckinek adott megbízást egy levelében 1773. július 10-én. A levelet idézi ALTHAUS, *i. m.*, 167. sk.

Lichtenberg kritikája, 1783 januárjában pedig a vita utolsó szövege, a *Töredék a farkakról*. A tényleges és a nyilvánosság előtt zajló disputa azonban valójában csupán két és fél évet ölelt fel, a tartalmilag meghatározó írások pedig egy éven belül megszülettek (1777–1778), Lavater és Lichtenberg mellett Moses Mendelssohn és Jakob Michael Reihhold Lenz tollából.²³ Mint már jeleztem, a fiziognómiával kapcsolatos állásfoglalások időben ennél jóval tágabb intervallumra terjedtek ki, és jóval több szerző részvételét jelentették. E kiterjedt diskurzus összefoglalása itt természetesen nem célom. Az alábbiakban elsősorban a szűkebb értelemben vett „töredék-vitára”, legfőképpen Lichtenberg fiziognómiával kapcsolatos írásaira és az ezekre érkező bírálatokra, reflexiókra fogok szorítkozni, hogy segítségükkel megrajzoljam Lichtenberg talán leghíresebb, *Töredék a farkakról* című szatirikus „antifiziognómiájának” szellemtörténeti hátterét.

Lichtenberg kritikája voltaképpen Lavater írásainak elvi tévedései, valamint az ezek nyomán kibontakozó veszélyesnek és tévesnek ítélt fiziognómiai kordivat ellen irányul – egy oly tárgyban tehát, amely magát Lichtenberget is foglalkoztatta, jóllehet ő az „arcisme” alternatív programját képviselte. Ez az elhatárolás és különbségtétel áll a középpontjában Lichtenberg legjelentősebb „antifiziognómiai” írásának, az *Über Physiognomik wider die Physiognomen. Zur Beförderung der Menschenliebe und Menschenkenntniß* (Fiziognómiáról a fiziognómusok ellenében)²⁴ című vitairatnak. Az alábbiakban előbb áttekintem ennek a fontosabb érveit, felsorolásszerűen megemlítem azokat a kérdéseket és problématerületeket, amelyek meghatározták Lichtenberg (anti)fiziognómiai gondolkodását, majd pedig röviden kitérek a Lichtenberg írására érkezett reflexiókra.

Lichtenberg célja alapvetően nem Lavater művének tételes cáfolata volt, hanem hogy szembeszálljon

„az abból levont, egyre több helyen megjelenő veszélyes következtetésekkel. Azt szerettem volna elérni, hogy az emberszeretet érdekében ne úgy foglalkozzanak fiziognómiával, ahogy valamikor Isten szeretete érdekében embereket perzseltek és égettek. Óvatosságra

23 Ohage hívta fel a figyelmet arra, hogy nem helytálló az a Lichtenberg-kutatásban elterjedt nézet, miszerint Lavater fiziognómiai műve sikerének Lichtenberg fiziognómiaellenes írásai vetettek volna véget. Ugyanis Lichtenbergtől függetlenül a *Fiziognómiai töredékek* harmadik kötetének megjelenése után a kilátásba helyezett negyedik kötetre az előjegyzések száma visszaesett, a vállalkozás pedig válságba jutott. Ugyanakkor több nagynevű támogató és közreműködő is elfordult a projekttől, így Goethe inkább már csak közvetítő szerepet vállalt, Herder érdeklődése is alábbhagyott, hasonlóan Wielandé és Nicolaié is, ezért a kiadó – Lavater eredeti szándékával ellentétben – azt követelte, hogy a negyedik kötet legyen az utolsó: OHAGE, *i. m.*, 235. sk.

24 A szöveg első változata *Über Physiognomik, und am Ende etwas zur Erklärung der Kupferstriche des Almanachs* címmel jelent meg a Lichtenberg által szinte személyes publikációs orgánumnaként használt *Göttingeni Zsebkalendárium (Goettinger Taschen-Calender)* 1777. szeptemberi számában, majd különnyomatként is, némileg kibővítve és átalakítva 1778 januárjában. Az átdolgozott változatot lásd: LichSB, III, 256–295.

akartam inteni egy oly tárgy vizsgálatában, amelynek során könnyebb és *veszélyesebb* tévedni, mint bármely más tárgyban, kivéve a vallást.” (LichSB, III, 256)²⁵

Ez a megkülönböztetés (legalábbis ami a nyilvánosság elé tárt írásait illeti) egyre erőteljesebbé vált Lichtenberg szövegeiben: egyre inkább a rajongók, a „hívek” buzgalma és rövidlátása, s főként a vele szemben tanúsított nemtelen kirohásaik váltak kritikája céltáblájává, s kevésbé Lavater, akinek alapvető téziseivel szemben a vita voltaképpen elkezdődött. Már maga a *Fiziognómiáról* sem akar elméletté válni, Lichtenberg tárgygyal szembeni ellenérvei kezdettől fogva nem ambicionálták egy önálló teória státuszát. Ez a szöveg nyíltan bevallja, hogy elrejtí a szerző motivációinak jó részét,²⁶ a kifejtés is „hevenyészett” marad benne, de a fiziognómiakritika fontossága mindennél világosabb megfogalmazást kapott:

„Mert az, hogy a fiziognómia, legyen mégoly tökéletes, valaha is előnyére lesz-e az emberek közötti szeretetnek, legalábbis kétséges: ám az, hogy a befolyásos, közkedvelt és szorgos kontárjai ártalmára lehetnek a társadalomnak, bizonyos.” (LichSB, III, 263)

Talán a „hevenyészett” írásmód következménye, hogy ebben a vitairatában Lichtenberg még nem különíti el olyan határozottan Lavatert a híveitől, így hol egyes szám második személyű (sokszor felbukkan a „könyved...” fordulat), hol többes szám második személyű megszólítással él. Azonban már ezen az írásán látszik, hogy mindenképpen el akarta kerülni a személyeskedést (ami egyébként a vita egészére nem is volt jellemző, pontosabban inkább a színpalak mögött tartott reakciókat jellemezte, nem a nyilvánosság elé tárt publikációkat).²⁷

25 Keményebben fogalmaz Lichtenberg az „F” jelű „Sudelbuch” 521-es számú feljegyzésében: „Ha valóban azzá válik a fiziognómia, amivé Lavater szeretné, hogy váljon, akkor gyerekeket fognak akasztani, még mielőtt bármit is elkövettek volna, ráadásul épp azok, akik maguk érdemelnének bitófát – ez lesz a bérmlálás új módja, egyfajta fiziognómiai autodafé.” (LichSB, I, 531).

26 Ebben egyébként látványosan kifejezésre jutott Lichtenberg „médiatudatossága”, ugyanis a *Zsebkalendárium* nem elsősorban a tudósok közösségéhez kívánt szólani, mint inkább a kor szélesebb közvéleményéhez, mivel pedig Lichtenberg az eladott példányokon keresztül maga is részesült a haszonból, így ezt is szem előtt tartotta.

27 Levelekből és más személyek erre vonatkozó megjegyzéseiből az is tudható, hogy Lichtenberg vitriolosabb választ akart írni a *Fiziognómiáról* ellen íródott rövidebb szövegre, amelyet akkor még Johann Georg Zimmermann-nak (1728–1795) tulajdonított. Zimmermann rosszallóan tekintett a göttingeni professzorokra, „akik – Heyne kivételével – mindannyian ellenségei a fiziognómiának, jórészt csak nevetnek és gúnyolódnak rajta” (idézi MARINO, *i. m.*, 141). S míg Lavaterrel szemben Lichtenberg nyilvánosan kétségtelesen sohasem vált indulatossá, addig a „Sudelbüchern”-ben nem tett lakatot a szájára. Ha a kor „világosan gondolkodó koponyái” (Garve, Möser, Lessing stb.), írja, akik „óvatosan és lelkiismeretesen tartják a magasba az igazság fátklyáját”, fiziognómiával foglalkoztak volna, saját vizsgálódásaink mértékében bizonyos fokig hitelt adtunk volna nekik. „Ám Lavater úr épp ezt a filozófiai hitelt játszotta el, és minden gondolkodó, aki ismeri műveit,

Rövidre fogva öt csoportba sorolhatók Lichtenberg Lavater elméletével szembeni kifogásai: episztemológiai, metafizikai, szemiotikai, „tartalmi” (a kalokagathiára vonatkozó) érvek, valamint morális kifogások, amelyek egyrészt az emberi szabadság és önmeghatározás korlátozására, másrészt az erkölcsi és tudományos szempontból felvethető, potenciálisan káros következmények veszélyére vonatkoznak. Lichtenberg sajátos gondolkodásmódja és ironikus stílusa miatt ezeket sokszor nem lehet tisztán elválasztani egymástól, elemzésük során sem lesz ez másként.

Lichtenbergnek először is általánosabb jellegű, filozófiai, pontosabban ismeretelméleti fenntartásai vannak Lavater elvi alaptételével szemben, miszerint a fiziognómia az „a képesség, hogy az ember külsejéből ismerjük meg a bensőjét”, Lavater fiziognómiai programja még inkább a 17. századi szenzualizmus jegyében áll, amelynek értelmében csak az tekinthető ismeretnek, ami érzékeink számára hozzáférhető, illetve közvetlenül levezethető az érzéki benyomásokból. Szerinte ugyanis az ember

„az érzésekben megjelenő, fizikai lény. Ahogy megismerő tevékenységét ő maga is csak az érzékei révén végzi, úgy őt magát is csak az érzéken keresztül lehet megismerni.” (LavPF, I, 33)

Az emberi testről szereshető ismeret ennek értelmében azonosítódik az ember külsejéről alkotott tudománnyal, melyhez hozzátartozik az a meggyőződés, hogy az ember teljes mértékben átlátható és megismerhető.²⁸ Lichtenbergnek azonban erős kételyei vannak ezzel kapcsolatban.

„A bizonyítás igen soványka, ha csak annyit mondunk: érzékeink megmutatják nekünk a felszínt, minden más pedig ebből levont következtetés. Közelebbi meghatározás nélkül ebből semmi vigasztaló következtetés nem vonható le a fiziognómiára nézve, hiszen épp a felszínnek ez az olvasása tévedéseink forrása, bizonyos dolgokban pedig teljes tudatlanságunké.” (LichSB, III, 265)

„Így beszélnek a fiziognómusok: »ugyan nem tudjuk, miként tartozik egymáshoz a butaság és a vastag ajak, de erre a tudásra nincs is

mindent, amit mond, már a saját tapasztalatai alapján is tévesnek fog tekinteni. [...] Mert hát ki is voltaképpen ez a Lavater?” Majd tömören így válaszol erre: „sarlatán”, a fiziognómiája nem több asztrológiánál, „oly Cherub, kinek majomfeje van”, sőt, még rímbe szedve is gúnyolja: „Physiognomik trügt, Herr Pfarre, / Siehst gescheit aus, bist ein Narre” – azaz: „A fiziognómia becsap, lelkész úr, / okosnak látszol, pedig csak egy bolond vagy.” (LichSB, I, 600).

28 Lavater feltételezi továbbá az emberi természet homogenitását is: „Mindennek egy a formája, egy a szelleme, egy a gyökere. [...] Az emberben minden ugyanabból ugyanoda tart [fließt aus Einem in Eins]. Benne minden homogén.” (LavPF, IV, 40). – Az emberi természet változatlan „homogenitásába” és „harmóniájába” való bepillantás a jó fiziognómus feltétele. Lásd ehhez: NIEKERK, *i. m.*, 8.

szükségünk, együtt látjuk őket, s ez épp elég is.« A megnyúlt alsó állkapocsból nem a sípcsontok formájára, vagy a szép karokból nem a szép vádlira következtet, sem miként az orvos, az érverésből, az arc és a nyelv színéből a betegségre, hanem nagyot ugrik: az orr formájából a szellem hasonló jellegére vél rátalálni, és – megbocsáthatatlan önhittséggel – a külső forma bizonyos eltéréseiből a lélek ezzel párhuzamos változásaira. Nem kisebb ugrás ez, mintha egy üstökös csóvjából háborúra következtetnénk.” (LichSB, III, 275)

Hamarosan vissza fogok térni arra, hogy Lichtenberg hogyan írja felül ezt az ember megismerésével és megismerhetőségével kapcsolatos episztemológiai tézist, és hogy miféle feltételekhez kapcsolja az arc hermeneutikáját. Lavater alaptézise azonban egy metafizikai alapvetést is rejt. Elképzelése szerint az emberi külső tudománya kaput nyit a lélek felé is. Ez a gondolat problémátlanul lép át a test–lélek dualizmus kartézianus problémáján, míg Lichtenberg sokkalta óvatosabb e téren. Test és lélek összekapcsolódásának kartézianus dilemmája – mint alább látni fogjuk – áthatja a lichtenbergi kritikát. Kijelentései e dualizmust hol meghaladni, hol fenntartani látszanak. A *Fiziognómiáról* egyik helyén épp azzal érvel, hogy a kettő egészen különböző elvet követ és egészen eltérő régióban működik:

„Hiszen a test mértékét teljes egészében az az érzéki öröm/élvezet jelenti, amivel az örökkévalósággal érintkező lélek vitában áll. A hús mondjon hát ítéletet a szellem felett?” (LichSB, III, 275)

Többek között ez a szöveghely (is) oka lehetett annak az értelmezésnek, mely szerint a Lavaterrel szembeni polémia ingerült hangvételét a testi fogyatékkal küzdő Lichtenberg személyes megbántottsága motiválta volna. Igaz, Lichtenberg alacsony termetű, angolkóros, púpos ember volt, továbbá időről időre depresszió és egyéb fizikai betegségek is gyötörték, érvei azonban messze túllépnek a személyeskedés kicsinyes keretein, és egyszerre intellektuális és morális problémaként kezelik a fiziognómia ellentmondásait, illetve az ember leírásának és megismerésének tudományos igényét.

Lavater fent idézett alaptézisének alternatív formája ugyanakkor a kalokagathia régi fogalmát evokálja, egyben hangsúlyossá teszi a fiziognómia esztétikai „programját”:

„Az arc szépsége és rútsága helyes és pontos viszonyban áll az ember morális alkatának szépségével és rútságával.” (LavPF, I, 63)

A „szép” és a „rút” e lapidáris mondat második felében azonosítódik a „jó” és a „rossz” morális kategóriáival. A „rossz” (Böse) többnyire nem is bukkan elő, mindig a „rútság” (Hässlichkeit) áll a helyén. A szépség Winckelmann-féle fogalmát a fiziognómiai leírásba vegyítő Lavaterrel szemben Lichtenbergnek az a meggyőződése, hogy

„az erény – kiváltképp a mennyei őszinteség és ártatlanság tudata – a hozzáértő szemében az arcon nagy és kimondhatatlan vonzerőként nyilatkozik meg. Csakhogy tapasztalatlanság és antikvárius pedantéria azt gondolni, hogy ez ugyanaz a szépség, amit Winckelmann annak nevezett. A szerzőnek van némi tapasztalattal szerzett érzéke az utóbbi iránt, de őszintén be kell vallania, hogy az olyan tisztességes személyek (akár nők, akár férfiak) arcán, akiket az erényeiket nem ismerő emberek rútnak tartottak, olyan kifejezéseket látott, amelyeket kívánatosnak tartana minden ránk tukmált bájjal szemben, továbbá kívánatosnak tartana a gyakran inkább a tetszetősség, semmint az iránta való érzék alapján dicsért arcokon egy olyan országban, ahol a gonosztevők szép emberek.” (LichSB, III, 269)

A lichtenbergi kritika középpontjában tehát a szép és a jó között tételezett harmónia, az ember kalokagathiája, és még inkább azok a gyakorlati morális következmények állnak, amelyek ennek a fogalomnak a fiziognómiában használatos és magától értetődőnek vett formájából adódnak vagy adódhatnak. Lichtenberg szerint a fiziognómia két „alapvető téveszmén” alapul. Az egyik szerint „a legszebb [legjobb] lelkek a legszebb testben, míg a legrútabbak [leghitványabbak] a legrútabban laknak” (LichSB, III, 269). A másik téveszme szerint pedig „a lélek megszépítésével végül a test is a görög művészek által eszményített formára alakítható”. Mindkettő a fiziognómia indokolatlan és rövidlátó, ám annál veszélyesebb következtetéseihez vezet.

„Nyugodtan átlátni évszázados előítéleteken; éleslátással felismerni a vadon ágai között a becsületes törzset; a filozófiai önmegtagadás: megvallani, hogy semmi csodásat nem láttunk ott, ahol mindenki csodát emleget; valamint a szomjazás a tiszta igazság és az ember-szeretettel áthatott, de emberfélelemtől nem csorbított pártatlanság iránt: értékes eszköztár ez, melyet ritkán visznek fel a fedélzetre azok, akik távoli országokba – akár a testek, akár a gondolatok birodalmába – vitorláznak. Mégis, hajítsuk a szemétre mindezt, ha nem értelmetlenség azt állítani: a mór buta és ravasz teremtés, ahogy az a német fickó is, kinek orra és ajka a feketéire hasonlít, és hogy jellemében is annak mértékében hasonló a mórhoz, amennyire orra és ajkai. Hát mi marhaság, ha nem ez?” (LichSB, III, 273)

Akkor hát teljesen bizonytalan dolog volna a fiziognómia? Lichtenberg itt a tudomány szigorúságával közelítő Lavater-féle módszer helyett az arcok hétköznapi interpretálására mutat vissza. Hiszen az emberi arcokból mégiscsak gyakran vonunk le következtetéseket.

„Kétségtelenül létezik a szenvedélyek minden fokozatára kiterjedő, önkéntelen és természetes gesztusnyelv, amelyet szélteben-hosszában beszélnek az egész Földön. Ezt a nyelvet megérteni általában már 25 éves kora előtt tökéletesen megtanulja minden ember. Beszélni a természet tanít meg rá bennünket, méghozzá oly határozottsággal, hogy elhibázni már-már művészet. Olyan gazdag nyelv ez, hogy csak a bájoló és a fanyar ábrázatok megtöltenének egy egész könyvet, egyszersmind olyan érthető is, hogy még az elefántoknak és a kutyáknak is sikerül. E nyelv létezését eddig senki sem tagadta, ismeretét pedig az imént pathognómiának neveztem. Mire is menne e nyelv nélkül a pantomim és a színjátszás? Minden kor és minden nép nyelvébe sűrűn beleszövődnek e gesztusnyelv árnyalatai, és részben el sem választhatók tőlük. Azért nem vette eddig a fáradságot senki, hogy könyvbe foglalja a gesztusok nyelvét, mert tovább tartana megérteni e könyvet, mint magukat a gesztusokat.” (LichSB, III, 278)

A nyelv ugyan tele van fiziognómiai megfigyelésekkel, de ezek (például a szólások) nem az arc felépítésére vagy az alkatára vonatkoznak, hanem a pillanatnyi tevékenységre, azaz az arckifejezésre, vagy pusztán metaforikus helymeghatározások:

„Számptalan közmondásban és szólásban szerepel például az orr, de mindig pathognómiai értelemben: tehát egy pillanatnyi cselekvést jelölve, és sohasem fiziognómiai értelemben: vagyis a tartós jellemre vagy személyiségre vonatkoztatva. »Valami hiányzik neki az emeleten« [a németben szó szerint: az orra felett – Cs. P. Gy.] szokták mondani a nem túl éles eszű emberről; az új keletű fiziognómia szellemében azonban inkább azt kellene mondani: »valahogy hiányos az orra«.” (LichSB, III, 278)

A fiziognómia ennek értelmében nem egyéb, mint elhamarkodott és megalapozatlan ítéletalkotás, sőt, egyenesen sarlatánság, tudományos értéke nem különbözik a jóslatokétól. A fiziognómiai arcisme e korszakban gyorsan terjedő divatja, illetve az annak hódoló „sáskahad” Lichtenberg szemében a tudományos belátások ellenében ható „rajongás” terméke, és minden tekintetben szemben állt Göttingen realiztikus szellemiségével, amely az elemzett tárgyak szigorúan kritikai vizsgálatát tette kívánatosná.²⁹

A lichtenbergi kritika meghatározó tézise tehát az a meggyőződés, miszerint a test és lélek közötti összefüggés jeleit ugyan érzékeljük, de e kapcsolatról valóban vajmi keveset tudunk. A test nemcsak a lélek függvénye, hanem számos

29 Lichtenberg „rajongással” szembeni álláspontjáról lásd: Wolfgang SCHIMPF, *„Transzendente Ventriloquenz” oder „Furor poeticus”? Lichtenbergs Verhältnis zur Schwärmerei = Lichtenberg-Jahrbuch*, szerk. Wolfgang PROMIES, Saarbrücken, Saarländische Druckerei und Verlag, 1990, 52–70.

külső tényező is hatással van rá, úgymint „éghajlat, betegség, táplálkozás és számos szerencsétlenség”, „véletlen” vagy a „sors ostorcsapásai”, így a test voltaképpen „középen áll, melyben egyaránt tükröződik mind a lélek, mind a világ többi része” (LichSB, III, 266). Lavater folyamatosan a test szerkezeti, állandó vagy tartós elemeit, biológiai morfológiáját vizsgálja, mint a csontozat, a test- vagy arcarányok, a nem mozdítható részek (az arcon különösen az orr),³⁰ s ezekből von le következtetéseket az adott személy (vagy típus) lelki jellemzőire, azaz mind a mentális képességeire, mind pedig a „karakterére”, erkölcsi „determináltságára” vonatkozóan. Ezzel szemben Lichtenberg ezt írja:

„A fiziognómia szót szűkebb értelmében veszem, és azt a készséget értem rajta, hogy az emberi test külső részeinek, főként az arcnak a formája és alkata alapján – kizárva a szenvedélyek összes tünékeny jelzését – felleljük a szellem és a szív sajátosságait. *Ellenben* az affektusok egész szemiotikáját vagy a szenvedélyek valamennyi fokozatára és keveredésére kiterjedő természetes jeleinek ismeretét pathognómiának kell neveznünk.” (LichSB, III, 263)

A lavateri fiziognómiával szembeállított lichtenbergi *pathognómia* a hangokban, mimikában, taglejtésekben megjelenő szenvedélyek (pathé) felismerésének tana, amely egy alapvető kérdésben radikálisan eltér Lavater elképzelésétől: az érzékileg megjelenő jeleket az emberi benső átmeneti állapotváltozásai, az aktuális lelkiállapotok, illetve a pillanatnyi cselekvés kifejeződéseinek tekinti – tehát nem a jellem és a mentális képességek biológiailag kódolt állandójának. Jóllehet a pathognómia célja is egyfajta tipológia, az arccok, vagyis inkább az arckifejezések értelmezésének egy sajátos formája.³¹ Lichtenberg nem tartotta szükségesnek,

30 Az orra vonatkozó lavateri kijelentések különösen kedvelt céltáblái voltak Lichtenberg iróniájának. Lavater az orrot tartotta fiziognómiai szempontból a legjelentősebb testrésznek, mert szerinte arra nem hat semmilyen elváltoztatás / tettetés (Verstellung). „Rendben, feltéve, hogy az átmenet az igazságról a ferdítésre / tettetésre és fordítva az egyetlen lehetséges változás lenne az emberben. Csakhogy egy olyan lény esetében, amely nemcsak erkölcsi, hanem *fizikai* okok által is *ténylegesen* megváltoztatható, de anélkül, hogy az orr formája ezzel együtt változna, inkább azt gondolom, egy ilyen változtathatatlan testrész az igazságot illetően nemcsak hogy jelentéktelen, hanem egyenesen megtévesztő is” – írja Lichtenberg (LichSB, III, 286). A leggyunyorosabb megjegyzése pedig talán ez: „[f]urcsa egy dolog, és soha nem álltam meg nevetés nélkül, hogy Lavater többet vél felfedezni mai íróink orrában, mint a világ észszerű fele az írásaikban.” (LichSB, I, 569)

31 „Ez a tudomány egyfelől az aktuális lelkiállapot jellemzőinek felderítéséhez keres kulcsot, másfelől célja a szenvedélyek és különböző érzelmek hatásaként megjelenő, és gyakori ismétlődésük útján az arcvonásokon nyomot hagyó jellegzetes formák rendszerű leírása.” – BÉKÉS Vera, *Test és lélek: paripa járomba fogva egy ökör mellé = Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2014, 55. – Balogh Piroska összefoglalása erről: „Lichtenberg koncepciója nyíltan spinozista közelítést alkalmaz, amennyiben a testi világot a szellemi világ határán állónak tekinti, a szellemi világot pedig az emberi ismeret hiányosságainak tudattalan projekciójaként érti, mely a metafizikában ölt testet. Ebben

hogy e két tudományt közös fogalom alá rendelje, ami azt is jelentheti, hogy nem látott közöttük annyi vagy olyan azonosságot, amely indokolná egybekapcsolásukat egy közös felsőfogalomban. A pathognómiai pillantás tehát elválík a fiziognómiától, méghozzá több okból is. Egyfelől nem él azzal az előfeltételezéssel, amely a test–lélek dualizmus kartéziánus problémájából fakadt, és indokolatlan vagy megalapozatlan következtetésekhez vezet:

„Az agy [elme] gyakran lehetővé teszi számunkra, hogy a közeliből a távolira, a láthatóból a láthatatlanra, a jelenbeliből a múltbelire és a jövőbelire következtessünk. Ekként mesélik el egy ón tányér alján levő vágások mindazon étkezések történetét, amelyeken a tányért használták, és így hordozza magán minden országgrész formája, homok- és szikladombjainak alakja a földnek a természet írásával feljegyzett történetét [...] csak hogy épp a felszínnek az efféle olvasása tévedéseink forrása, bizonyos dolgokban pedig teljes tudatlanságunké. Ha a bensőnk lenyomata megjelenik a külsőnkön, vajon csak ezt kell lássuk ott? Nem kerülhetnek a szemünk elé olyan hatások nyomai is, amelyeket nem is keresünk, s amelyek megtévesztően elfedik előlünk azt, amit keresünk? A meg nem értett rend így végül rendetlenségévé, a fel nem ismert okok hatása pedig véletlenné válik, és mit sem látunk ott, ahol pedig nagyon is sok mindent lehetne.” (LichSB, III, 264)

Az érzéki látvány értelmezhetőségével kapcsolatos hermeneutikai óvatosság tehát elsősorban az „arcismére” vonatkozik, de a lélek metafizikáját sem hagyja érintetlenül.

„Semmi mást nem látunk a lélekből, csak azt, ami kiül az ábrázatra, ami az arckifejezésben megmutatkozik. Az arcokat, amelyeket egy nagy embertömegben láthatunk, nevezhetnénk az emberi lélek afféle kínai ábrákkal írott történetének. A lélek olyképp rendezi maga körül az ábrázaton megjelenő kifejezést, ahogyan a mágnes a vasreszeléket. És ahogyan az meghatározza az egyes rajzolatok közötti kü-

az olvasatban maga a materiális anyag is csak a megismerés terméke, egyfajta segédfogalom, melyet kiegészít a „Kraft” fogalma (ami megfelel a materia / potencia Schedius által is használt terminusának). Ezért az ember komplex tanulmányozására nem alkalmas Lavater naiv-pietista módszere, helyette egy készségalapú tudományra van szükség, amit Lichtenberg Pathognomia névvel illet, és az indulatok szemiotikájaként határoz meg, mely a kedély természetrajzát, a szellem és a szív minőségét mutatja be. E sajátos természetrajz célja pedig nem más, mint annak feltárása, mi tekinthető szépnak: így vezet az antropológiai közelítés esztétikai kérdésfeltevésekhez.” – BALOGH Piroska, *A magyarországi esztétikai irodalom emberképének változása és a göttingeni tudományos recepció a 18–19. század fordulóján*, Kaleidoscope, 2018/17, 183–196. https://epa.oszk.hu/02300/02316/00017/pdf/EPA02316_kaleidoscope_2018_17_183-196.pdf (Utolsó lehvás: 2019. 09. 03.)

lönbségeket, éppígy szabja meg ez is a látható különbözőséget. Minél hosszasan figyel valaki az arckifejezéseket, arcvonásokat, annál inkább észlelni fogja azokat az úgynevezett jelentéktelen dolgokat, amelyek ezeket az ábrázatokat egyedivé teszik.” (LichSB, I, 65)³²

Ez az óvatosság pedig általános episztemológiai belátást eredményez:

„Az, ahogyan elképzelést alkotunk magunknak a lélekről, nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan képet alkotunk magunknak a földmágnességről. Ez pusztán csak egy kép. Az ember veleszületett heurisztikai eszköze, hogy minden dolgot ilyen formákban [azaz képekben] fog föl.” (LichSB, I, 737)³³

Ennél fogva tehát korántsem „minden az ész és a szív tükre az arcon”.

„Hát úgy töltené ki a lélek a testet, mint valami folyékony anyag, amely mindig felveszi az edény formáját? És ekként ha a lapos orr kárörömet fejez ki, miként állítják, akkor kárörvendővé lesz, akinek belapítják az orrát?” (LichSB, III, 267)

Az amerikai germanista, Richard T. Gray mutatott rá, hogy Lavater nyelvfelfogása és jelelmélete milyen erősen kötődött a német felvilágosodás teóriáihoz.³⁴ Lavater fiziognómiája, a mögötte álló jelelmélettel együtt Gray szerint visszamutat Leibnizre, Christian Wolffra és Lambertre. A leibnizi *Monadológia* implicit fiziognómiáját Wolff dolgozta ki explicit elméletté, amely a test és a lélek közötti prestabilizált harmónia elvéből kiindulva a fiziognómiai kifejezés természetességét hangsúlyozta. A kultúra „önkéntes” jeleitől a „természetes” jelekhez és nyelvhez való visszatérés álma, írja Gray, a felvilágosodás szemiotikájának egyik alapvető jellegzetessége volt. Ez a „progresszív szemiózis” arra irányult, hogy a kultúra közvetett, „önkéntes” jeleit fokozatosan visszavezesse a „természetes” jelszerűség közvetlen transzparenciájához.³⁵ Ennek szellemében Lavater célja is az volt, hogy rögzítse a fiziognómia „természetes” jeleinek, azaz a lélek testi kifejeződésének abszolút önkéntelenségét, hogy az ember levetkezze a hamis kulturáltságot, és visszataláljon a természetes közvetlenség állapotába. Az „önkéntes” jelek geneziséét a „természetes” jelek rovására Lavater így írja le korai művében, a *Betekintés az örökkévalóságba* című munkájában:

„Fokról fokra homályosította el és szorította ki a természetes hangot a hangutánzás, azt pedig az önkéntes [hangzók]. Az [önkéntes]

32 Idézi BÉKÉS, *i. m.*, 55.

33 Idézi BÉKÉS, *i. m.*, 56. – Lichtenberg test–lélek felfogásáról további megjegyzések és irodalom ugyanitt.

34 GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung i. m.*, 166–178.

35 *Uo.*, 169.

hangzókból álló nyelv kiszorította az ember természetes nyelvét – a fiziognómiáit, a gesztusnyelvet; úgy, ahogy a betűk is kiszorították a képeket.”³⁶

Ilyenformán minden „önkényes” nyelv az „első, természetes nyelv elfajzása, elferdítése, megcsonkítása” (LavAE 102). A fiziognómiai projekt célja ezért a természetes nyelv újbóli elsajátítása, a visszatérés a kultúra előtti Paradicsom állapotába. Gray szerint épp ebből fakad Lavater fiziognómiájának egyik fő motívuma: a vehemens küzdelem minden „önkényes”, véletlenszerű és esetleges jel és jelölés ellen. A test Lavater szemében voltaképpen két jelentésréteget hordoz: egyrészt természetes jel (ez a fiziognómia tárgya), másrészt véletlenszerű kulturális jel (amit le kell fejteni, el kell tüntetni, hogy az előbbi láthatóvá és olvashatóvá váljék). Palimpszeszt a test, egyfajta fiziognómiai „Urtext”, amelyre folyamatosan ráíródik egy másodlagos, az emberi intencionalitás révén létrehozott írás.³⁷

Míg tehát a fiziognómiai jelek Lavater szerint „természetesek”, azaz jelentésük feltétel nélküli és közvetlenül evidens, addig Lichtenberg szerint a test jelei mindig társadalmi-kulturális jelek (is), mivel a testkifejezések függenek a társadalmi és kulturális kontextustól. A fiziognómiai kifejezést mindig a társadalmi környezet tölti meg jelentéssel, amely tehát kikerülhetetlenül egyén és környezet kölcsönhatásának eredménye, és amely az egyén számára csak kulturális sémák közvetítésén keresztül érthető meg. Lichtenberg pathognómiája ezért „társadalmi fiziognómia”.³⁸ Lichtenberg a testet mint társadalmi jelentések hordozóját tartja olvashatónak, a kultúra, a társadalom, konvenciók és véletlenek „önkénye” által formált jelölőnek, amelynek a test és a lélek között tételezett jelölési folyamattal szemben az az előnye, hogy benne megfigyelhetők a jelképzés és a jelértelmezés folyamatai.³⁹ Test és lélek „kölcsonös determinációjában” Lavater a 18. század közepe „filozófus orvosainak” antropológiáját követte, amelyet az „influxionizmus”, a befolyásolás elve határozott meg. Ez az elképzelés nem azt kereste, mi az alapja test és lélek egymásra hatásának, hanem egyszerűen csak megállapította a kettő egymásra hatásának tényét, metafizikai konzekvenciák levonása nélkül. Az influxionizmus empirikus és pragmatikus értelemben mélyedt el a pszichofizikai paralelizmusban mint a természet szükségszerűségében, anélkül, hogy zavarta volna, hogy az okokat (még) nem érti.⁴⁰ Lavater sem akart rákérdezni az „influxus” okára és működésére. Ő is csak a benső kifejeződéseire, nyomaira, lenyomataira, utalásaira akar rábukkanni a külsőn, az individuális testen.

36 LAVATER, *Aussichten in die Ewigkeit in Briefen an Johann Georg Zimmermann*, III. köt., Frankfurt am Main, Johannes Bayrhofer, 1773, 103. sk. – A cím fordítható így is: „Az örök élet reménységei” (a további hivatkozásokban „LavAE” jelöli).

37 GRAY, *i. m.*, 171.

38 Vö. Gerhard NEUMANN, „Rede, damit ich dich sehe”. *Das neuzeitliche Ich und der physiognomische Blick = Das neuzeitliche Ich in der Literatur des 18. und 20. Jahrhunderts*, szerk. Ulrich FÜLLEBORN és Manfred ENGEL, München, 1988, 78.

39 Uo., 88.

40 Vö. ALTHAUS, *i. m.*, 93. – E tudós orvosok (így például a lipcsei Ernst Platner antropológiájának, a svájci Albrecht von Haller fiziológiájának, a hallei Johann Georg Zimmermann tanításainak) vgy a szintén svájci Johann Georg Sulzer tapasztalati lélektanának)

„A *fiziognómia* a külső és a benső viszonyáról szóló ismeret és tudás; a látható felszínnek a láthatatlan bensővel fennálló viszonyáé; ismeret arról a kapcsolatról, ami a két oldal között létesül: aközött, ami láthatóan és érzékelhetően *megelevenítettik* és aközött, ami láthatatlanul és érzékelhetetlenül *megelevenít*; a látható hatás és a láthatatlan erő közötti kapcsolat ismerete.” (LavPF, I, 13)

„Az ember felszín és tartalom összessége. Van, ami a külsejéhez tartozik rajta, és van, ami a bensőjéhez. E külső és benső *nyilvánvalóan pontos és közvetlen összefüggésben* áll egymással. A külső nem egyéb, mint a benső végződése, határa, míg a benső pedig *közvetlen* folytatása a külsőnek. Tehát *lényegi* kapcsolat van az emberi külső és benső között.” (LavPF, I, 33 kiemelések tőlem Cs. P. Gy.)

Lavater szerint tehát a test a természet nyelvét beszéli, a természet nyelvének szemiózisa (szemben az „önkényes” szimbólumokéval) „természetes”, vagyis közvetlen, biztos és világos kapcsolatot teremt jel és jelölt között, így e természetes szemiózis alapján teljes biztonsággal lehet következtetni a külső testből a belső lelkre.⁴¹

Ugyanakkor Lichtenberg alapvető meggyőződése a fiziognómiával szemben, hogy a külsőből nem lehet kockázat nélkül a belsőre következtetni. A gyakran ismétlődő „pathognómiai jelek” ugyan nem mindig tűnnek el nyomtalanul az arcvonásokból, és fiziognómiai jeleket hagynak hátra:

„így hozza létre többnyire a mit sem értő mindenre rácsodálkozás a butaság-ráncocskákat, így keletkeznek az álszent csalás ráncai, a gödröcskék az állon, a makacsság-ráncok és a jó ég tudja még, mi minden. A bűnök gyakorlásával együtt járó pathognómiai torzulást ezenfelül azok a betegségek is határozottabbá, egyben förtelmesebbé képesek tenni, amelyek e torzulásokra következnek, és így játszhat át a morális szépség ismerői és tisztelői szemében a barátságosság, gyengédség, őszinteség, áhíthatosság és általában a morális szépség pathognómiai kifejeződése a fizikaiba.” (LichSB, III, 280)

gondolatait elsajátító Schiller orvosi tanulmányai végén megírt disszertációjában ezt az irányzatot „az igazság középvonalanak” nevezte (*Versuch über den Zusammenhang der tierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen*, 1780).

41 Gray szerint Lavater fiziognómiája voltaképpen még *szignatúran*, amely a világban egymást tükröző hasonlóságok rendszerét látja. De ugyanúgy rokonságban áll kora *nyelvtelológiájával*, amely az *ars semioticában* az egész teremtés és isteni kinyilatkoztatások kulcsát vélte felfedezni, táplálkozik az *orvosi jeltanból*, továbbá a *felvilágosodás szemiotikájából*. Gray kimutatja, hogy miként veszi át Lavater Johann Heinrich Lambert gondolatait (az ellentmondásaival együtt): e racionális szemiotika szerint a jel értelme a hozzá tartozó jelentés pontos és világos referálásában áll, aminek következtében jel és jelölt egyértelműen egymáshoz rendelődnek. Lásd GRAY, *i. m.*, 119. sk.

Csakhogy az arcnak még ezek a korábban rögzült pathognómiai kifejezéseihez hozzákapcsolt „jelentései” is labilisak, bizonytalanok. A jelölés hiányos, megbízhatatlan, részleges és „inverz”:

„A gonosztevők annál felismerhetlenebbek, minél több nevelést kaptak, minél több bennük a becsvágy és minél rangosabb volt a társadalom, amellyel érintkeztek. Az erőteljesebb pathognómiai vonások nem az egyénre nehezedő nagyobb terhek jelei, hanem az arcizmok gyengébb jellegéé, a neveltetés hiányosságaié vagy a bárdolatlan szokásoké. Ám mivel e torzulások gyakran csak látszólag pathognomikusak, és más okok folytán is létrejöhetnek, látható, mily óvatosságnak kell lennünk, amikor a pathognómiai vonásokból az erkölcsi romlottságra [Häßlichkeit] következtetünk, míg az erkölcsi szépség arcról való olvashatósága nem olyan nehéz.” (LichSB, III, 290. sk.)

Az erény széppé tesz, a bűn elcsúfít – ezzel a fiziognómiában oly gyakran felbukkanó igazsággal szemben Lichtenberg óvatosságra int. eltérő okok, élethelyzetek, ráhatások stb. eredményezhetnek erősen hasonló arcvonásokat, arckifejezéseket, így ezekből nem lehet teljes bizonyossággal visszakövetkeztetni az okokra. Az emberi arc pathognómiai kifejezései sajátos nyelvként működnek, a „szemeknek szóló nyelvként” (LichSB, III, 282), amelynek szemantikája nem írható le sem a tudomány jelenlegi módszereivel, sem a szónyelv mintájára. Nyelv, amelynek értelmezéséhez épp azoknak a képességeknek a használata a legkevésbé szerencsés, amelyek a tudományban és a művészetben elengedhetetlenek: az *éleselméjűség* és a *képzelőerő*. Lichtenberg csak futólagos megjegyzéssel utal arra, hogy az arcok értelmezésében a szemlélethez társítunk fogalmat (ahogy például egy regény olvasáskor épp fordítva, a fogalomhoz társítunk képet), és bár a pathognómiának ez az alapgesztusa működik a szónyelv genezisében is, a két terület különbsége kétségbevonhatatlan.

Több okból sem lehet kockázat nélkül a külsőből a belsőre következtetni. Egyrészt tehát azért, mert az érzékileg megjelenő (a látható arc, az emberi alak vagy az emberi hang) egy olyan komplex, okok sokaságából álló háttér függvénye, amelyet mindig csak korlátozottan vagyunk képesek megismerni. Testünk törekvéseit csak részben ismerjük, ez pedig gátat szab objektív olvashatóságának.⁴² Mivel tehát igen eltérő okok érzékileg nagyon hasonló eredményre is vezethetnek, nagyon hasonló külső jegyeket eredményezhetnek, ezért két, külsőleg hasonló

42 Érdemes odaállítani e mellé Humboldt egyik megjegyzését, amely Lavaternél tett látogatásakor hangzott el. Szerinte a fiziognómia addig nem érhet célt, amíg „oly tökéletlenül ismerjük a jellemeket”, ráadásul „nyelvünknek sincsenek kifejezései a finomabb árnyalatok jelzésére”. (Idézi Hans BELTING, *Faces. Az arc története*, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., Atlantisz, 2018, 120.) Azaz: a fiziognómia olyan szemiózis, amelynek mindkét tagja és iránya bizonytalan, mind a testi jelölő, mind a lelki tartalom mint jelölt. Ugyanakkor Lichtenberg mégis nyelvről beszél, és folyton – jóllehet óvatosan – utal a gesztusok természetes hermeneutikájára.

ember mögött egészen más élettörténetek állhatnak, tehát ugyanazok a formák akár egészen más szellemi és erkölcsi sajátosságokra is „mutathatnak”. De lássuk jól: Lichtenberg mégsem az arc vagy a test „jelszerűségében” kételkedik általában véve.

„Az arcon, és itt főleg erről akarunk beszélni, fellelhetőek gondolatunk, hajlamaink és képességeink jelei és nyomai. Hát nem vési rá szembetűnően már az éghajlat és a foglalkozás is a jeleit a testre? És mi az éghajlat és a foglalkozás a szüntelenül ható lélekhez képest, amely ott él és működik minden idegrostunkban? Senki sem kételkedik mindennek mindenből való abszolút kiolvashatóságában [absolute Lesbarkeit von allem in allem].” (LichSB, III, 264)

Kételye a lavateri fiziognómia alapvető meggyőződésével kapcsolatos, miszerint az emberi test, s főként az arc mint jelölő, valamint a lelki minőségek mint jelöltek közötti szemiotikai kapcsolat evidens, transzparens, lineáris, közvetlen, egyértelmű, változatlan, vagyis hogy egy természetileg közvetlenül kódolt, Isten által teremtett természeti nyelvről volna szó, amelyben jel és jelölt felbonthatatlan egysége egzaktan meghatározható, ráadásul jel és jelölt invertálható kauzális viszonyban áll egymással.⁴³ Lavater test és lélek „kölcsonös determinációját” feltételezi,⁴⁴ míg Lichtenberg igen gyorsan átlátja,⁴⁵ hová is vezet mindez: a fiziognómiai

43 Erről beszél GRAY is: *i. m.*, 173. – Egy későbbi jelelméleti megkülönböztetéssel élve Lavater koncepciója voltaképpen megfelel annak, amit „digitálisnak” nevezünk (ami pontosan rögzíti az egységnyi jel és jelöltje viszonyát), míg Lichtenberg jelölésről alkotott elképzelése közelít az „analóg” fogalmához: a jelölő határtalan annak tekintetében, amit szimbolizál, vagyis a jelek „sűrűsége” végtelen, ahogy Nelson Goodman fogalmaz.

44 Már az 1772-es fiziognómiai előadásában ezt írja: „Testem minden változása bizonyos kapcsolatban áll a lelkemmel. [...] Az tehát, hogy ilyen kezem van és nem másmilyen, egyúttal lehetővé teszi felismerem, hogy ilyen és ilyen módon meghatározott lelkem van.” – LAVATER, *Von der Physiognomik*, Hannoverisches Magazin, 1772, 159. hasáb. – Ez nem ment tovább feltételezésnél. Bár, ahogy Gray írja, Lavater belátta, hogy szüksége volna egy olyan „elméleti” fiziognómiára, amely rögzíti a külső jelek és a belső jelöltek pontos viszonyát, ő maga sohasem dolgozott ki egy ilyen rendszeres fiziognómiai szemiotikát. Ehelyett csak a természetes jelekről és a jelölésről a felvilágosodás kori episztemológiában megalkotott elméletre támaszkodott. És épp ennek kritikátlan átvétele folytán bonyolódott feloldhatatlan ellentmondásokba. „Hiszen a kísérletnek, hogy az emberi létezés a természettudományok szükségszerű, kauzális törvényeinek mintájára elképzelt, meghatározott jelentésekbe foglalja, elkerülhetetlenül az ember eldologiasításához kellett vezetnie. Az emberszeretet nevében Lavater olyan, az empirikus vizsgálat mintáját követő, szisztematikus fiziognómiai megfigyelésnek vetette alá embertársait, amely egy örökké azonos »jellem« világos megjelenítése érdekében kizárta a pillanat minden véletlenszerűségét, minden szenvedélyt és minden akarati elhatározást. Akárcsak a természettudományi kísérlet során, fiziognómiájában is figyelmen kívül marad az elemzés (emberi) tárgyában az individualitás, méghozzá azért, mert az épp individualításában nem foglalható törvények alá. Ezzel pedig elérkeztünk a lavateri fiziognómia alapvető ellentmondásához: az az elmélet, amely önértelmezése szerint az ember modern elidegenedésével szemben kívánt fellépni, maga is hozzájárul ehhez az elidegenedéshez.” – GRAY, *i. m.*, 175.

45 „A test szilárd és mozgó részeinek formája külső okoktól is függ, melyek általában gyorsabban és erőteljesebben hatnak, mint a belső; ennek ellenére mégis fiziognómiai

leírás az emberből olyan lényt farag, akit akaratán és cselekedetein innen teljes egészében meghatároznak a „természetes jelek”. Lavater „önkénnyel” szembeni (kor)kritikája észrevétlenül átbillen önkénybe, amely nem engedi meg a szemiozis és az értelmezés szabadságát, miáltal veszni hagyja, vagy elveszejt az ember autonómiáját, s vele együtt az ember és világának történeti kiteljesedésében gondolkodó kor egész reménységét is.⁴⁶

Lichtenberg jeleméleti értelemben másképpen gondolkodik: a testi kifejezések komplex és változatos jelölőkre mutatnak vissza, és már ezért sem határozhatók meg egyértelműen. De mint az imént láttuk, a lichtenbergi kritika többet rejt ennél a gondolatnál. A „szemeknek szóló nyelv” vázlatos koncepciójából egy újszerű nyelvfelfogás képe rajzolódik elénk, amely szerint *a szemiozis függ a mindenkori kontextusoktól*, értelmezése pedig a szónyelv vagy a matematizált képletek állandó, rögzült igazságaiéval szemben egy folyvást változó rendszer olvasásaként nyer értelmet. Ezért is hangsúlyozza folyamatosan Lichtenberg Lavaterrel szemben, hogy nem az arc merev, mozdulatlan, hanem eleven, változó és mozgó részeit kell és érdemes inkább vizsgálni, melyek nem csupán a pathognómiai, önkéntelen mozgásokról, folyamatokról, felindulásokról tudósítanak, hanem „az elváltoztatás és tettetés akaratlagos mozgásairól is” (LichSB, III, 286). Épp a nyugalomban lévő és a mozgó, változó arckifejezés összekeverése vezet tévkövetkeztetésekhez:

„Minden lelki felindulás a láthatóság különböző fokán jut kifejezésre az arcizmok mozgásában – és ezért hajlamosak vagyunk egy nyugalomban lévő arcnak is azt a jelentést tulajdonítani, amit egy hozzá hasonló, felindultságot tükröző archoz szoktunk kapcsolni, s így [a jelentéstársítás] szabályát túlságosan messzire kiterjeszteni.” (LichSB, III, 289)

értelmet adnak minden látható benyomásnak, még a himlőhelyek vagy a foghíj okozta torzságoknak is. Az emberi arc a fiziognómia szerint olyan tábla, melyen minden vonáshoz transzcendens jelentés társul, egy kisebb görcs/grimasz máris a gúny jele, a hosszú sebhely a kétszínűségé.” (LichSB, III, 289)

46 Althaus amellet érvel, hogy Lavater valószínűleg mégiscsak kételkedhetett abban, hogy a testi jelek valóban megragadhatók korának szemiotikai modelljeivel. „Az, hogy Lavater az elméletben vehemensen síkra szállt a természeti nyelv modellje mellett, nem jelenti feltétlenül, hogy egyszerűnek gondolta volna annak átültetését a gyakorlatba.” Egyrészt a testi jelet nemcsak egy emberi jellem vagy lélek jelölőjének tekintette, hanem egy megragadhatatlan entitás, a teremtő Isten jelölőjének is. Másrészt e kétely jele lehet a *Fiziognómia* „töredékessége” és elvi lezárhatatlansága, végül pedig a szövegekkel (és a leíró nyelvvel) szembeni bizalmatlanság is: épp a *Fiziognómiai töredékek* kiállítása, a mű impozáns illusztrációs anyaga és Lavater hatalmas képanyag gyűjteménye utalnának Althaus szerint a gyakorlati értelmezés nehézségeinek a felismerésére. „A konkrét fiziognómiai elemzésekben egy-egy adott kommentár mellett úgyszólván minden esetben ott látható a szóban forgó arc képe [...] a szöveg sohasem áll magában, mintha Lavater valójában sohasem bízott volna meg benne igazán.” – ALTHAUS, *i. m.*, 122. sk.

Azonban

„még a nyugalomban lévő arc minden pathognómiai lenyomata sem mond sokat egy adott emberről. Leginkább az arcon zajló változások sora – amelyet egyetlen portré sem képes visszaadni, még kevésbé egy elvont árnyékrajz – jeleníti meg az ember karakterét. [...] Az arc pathognómiai változásai olyan nyelvként működnek a szem számára, amelyen – miként a nagy fiziognómus is állítja – nem tudunk hazudni.”⁴⁷ (LichSB, III, 287–288)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Lavater–Lichtenberg vita háttérében nem csupán a személyes gondolkodásmódok különbsége, vagy az adott tárgyat illető megítélésformák különbsége húzódik meg, hanem egy korszakos jelentőségű változás jelei is megmutatkoznak benne. Nagyon leegyszerűsítve ez a különbség a késő barokk reprezentációs kultúra és az újkori hermeneutikai kultúra kettősségét jeleníti meg – vagy, ha tetszik, egy naiv strukturális antropológia és a történeti antropológia különbségét. A rögzített, örökérvényű reprezentációk és az analógiák által uralt metafizika helyére az elevenség és a kifejezés hermeneutikája lép (az eleven gesztusok egyfajta természetes hermeneutikája),⁴⁸ s míg az előbbi szerint minden jelenség egy megtervezett és tervszerűségében pontosan felismerhető lineáris-kauzális rend része, addig a másik – legalábbis lichtenbergi korai változatában – akár a véletlent is beengedi a „magyarázat elvei” közé. Legalábbis az arcisme vonatkozásában. Persze Lichtenbergnél sohasem mehetünk biztosra. Hogy ez a hermeneutika végső soron újra valamiféle tipológiára akar-e kifutni, vagy csupán ironikusan a „szélsőségek hermeneutikájaként” beállított fiziognómiai program, kérdés marad:

„Az emberek arca gyakran undort keltően rút. Mi okból? Vélhetően azért, mert a kedélytípusok szükségszerű különbözősége e nél-

47 Különös megerősítést nyer ez a gondolat a 20. század végén kidolgozott és a hazug-ságvizsgálatok során alkalmazott ún. „mikromimikai analízis” gyakorlata révén.

48 A hermeneutika szóval itt inkább az értelmezés (későbbi elméletei szerint leírt) soktényezős és bonyolult értelmezési folyamatára utalok, nem a *Szentírás* értelmezésének 18. századi gyakorlatára. Ez utóbbi ugyanis épp Lavater gondolkodásához állt közelebb. Azzal, hogy Lavater a fiziognómiát nyelvnek tekintette, egyúttal annak mint természetes nyelvnek a közvetlen szemléleti oldalát hangsúlyozta, fejtegetései nem a szemantikára, hanem inkább az exegetikai hermeneutika hagyományára támaszkodtak. Ennek következtében – ahogy Althaus írja – a jelek elveszítették kódjellegüket, a fiziognómia pedig a *divináció* művészetévé vált, melynek első módszertani lépését a sejtésszerű előrenyúlás képezte arra az „egészre”, amelyben valamennyi „rész” tükröződött, majd ehhez az egészhez igazodott megértésében az egyes részek megfigyelése és értelmezése. A *Szentírás* értelmezésének szabályait átvinni a természet nyelvére pedig azért nem jelentett problémát Lavater számára, mert mindkettő ugyanahhoz a szerzőhöz, Istenhez volt rendelve. Ám a fiziognómiai megismerés terén mégis megkülönböztette a holisztikus pillantást és a részletek észlelését: az előbbit a *zseni* képességének, az utóbbit egyszerűen *megfigyelés*nek nevezte. Lásd: ALTHAUS, *i. m.*, 124. – Ennek a megértéstípusnak az elemzését lásd *uo.*, 125. skk.

kül nem lett volna megőrizhető; tekinthetjük ezt egyfajta lelki karakterisztikának is, melynek olvasásához minden bizonnal jobban kellene igyekeznünk. Azért pedig, hogy egy ilyen nehéz és átfogó tudomány alapjait megvessük, meg kellene vizsgálnunk a különböző nemzetek bölcs férfiúit, börtöneit és tébolydait – végtére is úgy szólván ezek alkotják a három alapszint, melyek keverékeiből a többi létrejön.” (LichSB, I, 9)

Fontos problémává válik természetesen mind a fiziognómiában, mind a töredék-vita kontextusában az érzékelés problémája, illetve az érzékszervek hierarchiájának a kérdése is. Lavater fiziognómiájában az érzékelés és a szemlélet problémája egyenesen központi szerepet játszik. A *Töredékek* első kötetében egész programját az érzékelés új típusaként, az ember és a tudomány „új szemeként” mutatja be:

„A fiziognómia a legfinomabb és legfenségesebb észleletek forrása; új szem, amellyel érzékelhető az isteni bölcsesség és jóság ezerféle kifejeződése, és amelynek a segítségével új, szeretetreméltó dolgokban megpillantható az emberi természet tiszteletreméltó Alkotója, aki elmondhatatlanul sok igazságot és harmóniát plántált teremtményébe. Ahol a figyelmetlen ember gyenge és gyakorlatlan szeme mit sem sejt, ott az arcok szakértőjének gyakorlott szeme a legmagasabb szellemi, erkölcsi, egyben leggyengédebb örömök kimeríthetetlen forrására bukkan. Csupán az utóbbi érti minden nyelvek legszebbikét, legbeszédesebbikét, leghelyesebbikét, legönkéntelenebbikét és jelentésekben leggazdagabbikát, az erkölcsi és intellektuális géniusz természetes nyelvét, a bölcsesség és az erény természetes nyelvét. Az arcok szakértője megérti ezt a nyelvet azoknak az arcából, akik nem is tudnak róla, hogy beszélnek; ő felismeri az erényt, bármennyire is rejtőzködjék. Az emberszerető fiziognómus titkos elragadtatással pillant az ember lelkének mélyére, és a legfenségesebb adottságokat pillantja meg ott, melyek talán csak az örökkévalóságban fognak kibontakozni.” (LavPF, I, 159. sk.)

Lavater már a *Bepillantás az örökkévalóságba* – e különös, a túlvilági élet, valamint az ott kiteljesedő emberi képességek és tudás nagy panorámáját felvázoló mű – 13. levelében arról értekezett, hogy az érzéki szemléletből nyert közvetlen ismeret „összehasonlíthatatlanul tökéletesebb”, mint az „önkényes”, a tanult nyelv és az absztrakciók által eredményezett „logikai” vagy „szimbolikus” ismeret, amely „csupán mankó a bénáknak”.⁴⁹ Lavater szerint a túlvilágon a megboldogultak

49 LavAE, III, 10. – Ez megfelel a jelekről alkotott és az imént tárgyalt dichotomikus koncepciójának. Gray így kommentálja ezt a passzust: „Lavater nem úgy tekint itt a szimbolikus megismerésre, mint átmeneti közvetítő modalitásra, amely hidat ver a közvetlen szemléletesség felé (ahogy a felvilágosodásban jobbra gondolkodtak e megis-

hatványozott, „kifinomultabb, sokrétűbb és tökéletesebb” érzéki-szemléletes képességeikkel, és az érzékelés tárgyainak „ideálisabb” vagy „előnyösebb” helyzete miatt („sem árnyéktól el nem homályosítva, sem ködtől el nem fedve, önmagukat minden oldaluk felől felkínálván”) tökéletesen fognak érzékelni. A látás egyszerre lesz „mikroszkopikus és teleszkopikus” (LavAE, III, 3). Míg azonban az érzéki szemlélet előnye itt még inkább e teológiai fikcióba ágyazott ismeretkritika része, amelynek következtében látás és abszolút megismerés szinonimákká válnak, így pedig Lavater számára voltaképpen „egy néma, a látás útján megismerő társadalom válik a jövő eszményévé”,⁵⁰ addig ez az érzékekkel kapcsolatos elvárás Lavater *Fiziognómiájában* már inkább egy demonstratív pedagógiai program formáját ölti. A szemlélet munkáját kétfelé bontva megkülönböztet „iskolázatlan” és „iskolázott” pillantást. És bár igaz, hogy általánosságban a szokványos látásnak a megfigyelés művészetévé kell képeznie magát, elképzelésében az elsődleges pillantás mégis átlényegül: a természetes pillantás – legalábbis bizonyos természettől kapott készség formájában – gyorsan és egészlegesen fogja át a tárgyát. Eredendően tulajdonképpen mindenki rendelkezik egyfajta önkéntelen fiziognómiai látással, ám a fiziognómiai pillantás eszményi formájában *zseniális*.

„A *zseni* [...] *lát*, anélkül, hogy megfigyelne – vagyis anélkül, hogy *akarattal* látna; szemvillanás alatt tesz igen mély és helyes észrevételeket anélkül is, hogy közvetlenül utána megvilágítaná és tisztázná ezeket az értelem segítségével; a *zseni nem keres*, hanem *talál*; [...] sem az *értelem*, legyen bármily nagy, sem a *képzelet*, legyen bármily élénk, önmagában még nem *zseni*.” (LavPF, IV, 86)

„Nem arról van szó, hogy az igazi fiziognómus elhanyagolná a nyugodt, anatómiai megfigyelést – hogy is tenne ilyet a testtel! De a fiziognómiai *zseni* megőrzi a kezdeti, az ész fennhatóságán innen és gyorsan keletkező *érzéseit*, és nem *helyesbíti* őket, hanem igyekszik úgy meghatározni, tagolni és bizonyos jelekbe plántálni őket, hogy értelmüket ne lerontsa, hanem kiteljesítse. A *zseni* megsejt; azaz: *megérzése elébe vág a megfigyelésnek*.” (LavPF, IV, 133)

Ez az első, „zseniális” pillantás képes a természet testek(b)en beszélő nyelvét a leginkább megragadni, pillanatok alatt, a logikus gondolkodás „szimbolikus” nyelve nélkül egy olyan „összbenyomást” rögzíteni, amely egyfajta intuitív mérés funkciójáról, hanem művi vészmegoldásnak fogja fel, amelynek minden haszna elillan, amint a szemléletiség – mintegy isteni kinyilatkoztatás folytán – újra intézményesül.” Richard T. GRAY, *Die Geburt des Genies aus dem Geiste der Aufklärung. Semiotik und Aufklärungsideologie in der Physiognomik Johann Kaspar Lavaters*, Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft, 23. szám, 1991, 117. – A szimbolikus ismeret nem „létra”, amely a magasabb rendű szemléleti megismeréshez vezet (ahogy Leibniz gondolta), hanem „mankó”, amit el lehet dobni, ha isteni rendelésre újra járni fogunk.

50 ALTHAUS, i. m., 113.

látásnak tekinthető. Mintha Lavater Leibniz megismerési fokozatait a feje tetejére állította volna: az ész belátásait felülmúló intuíció vagy lényeg-szemlélet – azaz a közvetlen betekintés az önmagukat adó lényegi összefüggésekbe, az érzéki és szellemi szemléletességű evidenciákba: ez esetben a test látványán keresztül feltáruló jellembe vagy lélekbe – az érzéki szemlélet pozíciójába vagy helyére kerül. Voltaképpen a *Betekintés*ben jellemzett túlvilági képességhez közelít a „zseniális” fiziognómiai pillantás, és ekként van szembeállítva a részletező megfigyeléssel, csak hogy a *Fiziognómiában* ez a „zseniális” fiziognómiai pillantás annak ellenére is finomítható és fokozható megfigyelés és tapasztalat útján, hogy minden ember más és más mértékben kapott belőle. Ez, a megfigyelést legfeljebb utólagos igazolásnak, de soha nem elvi kiindulópontnak tekintő tudományosmény, illetve a – megérzésre, ráérzésre, sejtésre alapozott – intuitív „megismerés” elsőbbségének hangsúlyozása irritálta talán a leginkább Lichtenberget. A leggyakoribb fordulat kritikáiban az, amely a fiziognómiát a tudománnyal szemben pusztá „jóslásnak” minősíti. A fiziognómiai intuíció nem képes teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyeket a kor egzakt tudományosménye támasztott a természet megismerésével szemben.

„A fiziognómiát kétségbevonhatatlan alaptételekre kellene alapozni, de amennyire tudom, mindeddig egyetlen egy csalhatatlant sem találtak. Az a kevés tétel, amelyekről ezt akarják eladni, alig lesz már felismerhető a kivételek bozótjában, amint a megfigyelések megsza-
porodnak, és ha már nem csupán bolondok és tudósok sziluettjét rajzolatják.” (LichSB, I, 631)

Martin Huber szerint a fragmentum-vitának egyenesen az a kérdés állt a középpontjában, hogy az érzékszervek miként működnek és milyen hierarchiát alkotnak egy másik ember érzéki észlelésen alapuló megítélése során.⁵¹ Olvasata szerint Lichtenberg Lavater nézeteiben a szem és a látás primátusát is bírálja az ember megismerése kapcsán, írása egyenesen a fül és a hallás szerepének újraértékelésére irányul. Ezt azonban kissé eltúlzott ítéletnek gondolom.⁵² Itt nem az érzékszervek viszonyáról, hanem általában az érzéki benyomások és a hozzájuk kapcsolt morális vagy „mentális” jelek viszonyáról van szó.⁵³ Lichtenberg nem

51 Martin HUBER, *Der Text als Bühne. Theatrales Erzählen um 1800*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, 33. sk.

52 Igaz, írásának mottójául Lichtenberg egy olyan idézetet választott (Shakespeare *V. Henrik*: „Not working with the Eye without the Ear, / And, but in purged Judgment, trusting neither.” – „Füleid nélkül szemeddel ne láss, ám hogy tisztán ítélj, egyikben se bízz.”), amelyik erre az újrahierarchizálásra látszik utalni, ám Lichtenbergnek a szövegben később leírt saját tapasztalata mintha ennek éppenséggel az ellenkezőjét állítaná. A történet szerint az éjszakánként hallott éjjeliőr hangja alapján Lichtenberg teljesen más alakot és arcot képzelt, mint ahogyan (később saját szemével megbizonyosodván róla) az őr a valóságban festett. Lásd LichSB, III, 283. sk.

53 Huber figyelmen kívül hagyja Lavater egy fontos megjegyzése mellett, amely legalábbis relativizálja a „szem primátusát” fiziognómiai programjában. Egy helyütt ugyanis arról beszél, hogy a jó rajztudás „a fiziognómia elsődleges, természetes és biztos nyelv-

feltétlenül a látás kitüntetettséget kritizálta, hanem a látás „eidetikus” vagy „divinatorikus”, „zseniális” módját mint az antropológia megismerési eszményét.

Lichtenberg végül így összegzi véleményét „antifiziognómiájában”:

„A fiziognómia tehát igencsak megtévesztő. Igaz, a hatást gyakorló szenvedélyeknek megvannak a maguk jelei, és gyakran – ez tagadhatatlan – a szenvedélyek észlelhető nyomokat hagynak, ennyi igazság rejlik a fiziognómiában. De még ez is rendkívül bizonytalan és kétes az emberiség nagy része esetében [...] Az arcizmok és a szem mozgásában rejlik a legtöbb, amit minden ember, aki a világon él, megtanul olvasni; tanítani azonban olyan, mintha meg akarnánk számlálni a sivatag homokszemeit.” (LichSB, III, 292)

Azt ajánlja, hogy egy ember jellemét hasznosabb volna továbbra is a hétköznapi emberismeret világosabb „jelölőiből” kiolvasni, hisz végtére is a fiziognómia

„oly tudomány, amelyet a hétköznapi emberek magasabb fokon művelnek, mint e szegény tökfilkók [fiziognómusok]. Így a lakószoba rendjéből a fejben uralkodó rendre, a pontos szemmértékből a józan észre, egy meghatározott életkorban viselt ruha színéből és szabásából az egész jellemre nagyobb biztossággal következtethetünk, mint ugyanazon személy fejének száz oldalon ábrázolt száz sziluettjéből.” (LichSB, III, 293)

„A léhaságnak, a garasoskodásnak, a kéregetésnek stb. megvan a maga livréje, melyről éppúgy felismerhető, mint a katona az egyenruhájáról, vagy a kéményseprő az öltözetéről. Egyetlen apró részlet is elárulja a rossz neveltetést, kalapunk formája pedig, és az, ahogyan a fejünkön hordjuk, társadalmi környezetünkről és piperkőcségünk fokáról ad hírt.” (LichSB, III, 289)

A jellem megismerése céljából legfőképpen azonban a személyek cselekedeteit kell megvizsgálni:

„Azt tartsd bölcsnek, aki bölcsen cselekszik, és becsületesnek, aki becsületesen, és ne hagyj, hogy megtévesszen a felszínen látható rendellenesség.” (LichSB, III, 275)

ve” (LavPF, I, 173), mely nélkül mind a *megfigyelés*, mind a megfigyelték közlése csorbát szenved. Ez, azon túl, hogy kifejezésre juttatja a fiziognómia esztétikai ambícióit, a látás korrekcióját bizonyos értelemben a tapintás szimbolikus formájában jelöli meg, vagyis a fiziognómia részét képező esztétika episztemológiai ambícióit is tükrözi. Lavater azonban ennél nem megy messzebb, így kiaknázatlan marad az az izgalmas viszony, amit a látás és az azt vezérlő rajzolás mint szimbolikus tapintás között tételez.

Ha messziről is, de az arisztotelészi tézis köszön itt vissza: az emberek morális megítéléséhez cselekedeteiket kell tekintetbe venni, s ha az arcról vagy az emberi alakról van szó mint e megítélés kiinduló pontjáról, akkor egykori cselekedeteik nyomát kell keresni és a megítélés alapjává tenni.

* * *

Lichtenberg „antifiziognómiája” nem maradt visszhang nélkül. Sőt. Meglehetősen nagy perpatvar keletkezett körülötte, különösen a második, átdolgozott változat 1778. januári megjelenése után. Ahogy később írta, erre ő maga sem számított,⁵⁴ és nem is tehetett róla: „már 1778-ban távolabb álltak egymástól Lavater és a fiziognosztikusok, mint Paulus és a Nagy Inkvizítor”.⁵⁵

Az első hevesebb hangvételi kritika azonban még Lichtenberg első szöveg-változatára érkezett, és a költő Wieland által Weimarban szerkesztett és kiadott *Der Teutsche Merkur* 1777. novemberi számában látott napvilágot névtelenül. A szöveget, mint később kiderült, Jakob Michael Reihold Lenz írta,⁵⁶ Lichtenberg azonban egy darabig úgy vélte, az írás szerzője az elkötelezett Lavater-rajongó, a hannoveri háziorvos és népszerű filozófiai művek szerzője, Johann Georg Zim-

54 Sőt, bírálata újbóli megjelentetését kívánta tőle „mindenféle rendű és rangú ember, a minisztertől a professzoron át a kiadóig” – írta Lichtenberg egy levelében Georg Heinrich Hollenbergnek 1778. január 15-én: LICHTENBERG, *Briefwechsel*, szerk. U. JOOST és A. SCHÖNE, I. kötet (1765–1779), München, 1983, 773. – Ugyanakkor – Zimmermann így panaszkodott Lavaternek egy levelében: „Általában azt kell mondjam neked, olybá tűnik számomra, hogy nagyon kevesen olvassák *Fiziognómiádat*, vagy legalábbis alig talállok olyan személyt, aki tudná, mi van abban. Pusztán abból ítélnék meg téged, amit az újságokban ellened írnak.” Zimmermann levele Lavaterhez 1777. október 6-án. A levelet idézi OHAGE, *i. m.*, 234.

55 LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = (LichSB, III, 559) – Máshol azt írja (mintegy saját mondata parafrázisaként): a fiziognómusok és az antifiziognómusok között. LichSB, III, 547.

56 Jakob Michael Reinhold LENZ, *Nachruf zu der im Göttingischen Almanach Jahrs 1778 an das Publikum gehaltenen Rede über Physiognomik*, *Der Teutsche Merkur*, 1777, 4. szám (november), 106–119; kritikai kiadása: LENZ, *Werke und Briefe*, szerk. Sigrid DAMM, II. kötet, Lipcse, Insel Verlag, 1987, 761–768. (A továbbiakban LTM rövidítés jelöli.) – Lenz Goethén keresztül ismerkedett meg Lavaterrel, akivel aztán levelezést folytatott, és akit két alkalommal is felkeresett Svájcban (1777 májusában és 1778 nyarán), de már azt megelőzően, 1775-ben szilvetteket és „arcokról készült megjegyzéseket” küldött neki, amelyek aztán rövid aforizmák formájában be is kerültek a *Fiziognómiái töredékek* 3. és 4. kötetébe. Lenz valószínűleg rajongott Lavater munkájáért, a *Nachruf* volt az első reflexió Lichtenberg írására, amely Lavater védelmére kelt. Nem sokkal a megjelenés után Lenz egészsége tragikusan romlásnak indult, 1777 végén jelentkeztek rajta a paranoid skizofrénia jelei. Lenz fiziognómiai álláspontjáról lásd: Stefan SCHMALHAUS, „*Mir ekelt vor jedem feinern Gesicht.*” *J. M. R. Lenz und die Physiognomik* = Jakob Michael Reinhold LENZ, *Studien zum Gesamtwerk*, szerk. David HILL, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1994, 55–66. – Lenz antropológiai írásairól lásd továbbá: Martin RECTOR, *Zur Anthropologie von Jakob Michael Reinhold Lenz = Literaturwissenschaft und politische Kultur*, szerk. Winfried MENNINGHAUS és Klaus R. SCHERPE, Stuttgart, J. B. Metzler, 1999, 239–247.

mermann volt.⁵⁷ Egy kiadatlan írásában⁵⁸ Lichtenberg úgy nyilatkozott erről a kritikáról, mint „sekélyes és nyomorult zagyvalék[ról], amit vélhetően a bizalmasai tukmáltak rá az udvari tanácsos úrra [Wieland] mint kegyetlenül szókimondó írást”. Lichtenberget végül Johann Heinrich Merck⁵⁹ egyoldalvas, tulajdonképpen inkább csak gesztusértékű írása békítette meg, ugyanis kollégája – Christian Friedrich Lichtenberg, a göttingeni professzor fivére – révén Merck tudomására jutott, hogy Lichtenberg válaszbán készül bosszút állni, s ezért igyekezett Wielandot már előre védelmébe venni. Lichtenberg az imént említett szövegében hozzáfűzi a történetekhez: „Wieland udvari tanácsos úr, az értekezés kiadója, lapja következő számában minden tekintetben, amit csak megkívánhattam tőle, igazságot szolgáltatott nekem.”⁶⁰

De mi lehetett ilyen bosszantó Lenz írásában? Talán először is a kioktató stílus, hiszen Lenz már az írása elején rövidlátással és képzelődéssel vádolja Lichtenberget, aki szerinte egyenesen bábeli tornyot lát a fiziognómia tudományában, holott annak még épp csak most lettek kijelölve az alapvonalai, építőkövei pedig egyelőre még szanaszét hevernek. De

„[h]a már a magzat is a saját erejéből ácsol magának testet, akkor miért volna jogosulatlan az építményből az építőmesterre következtetni? [...] A pathognómiai következtetéseknek azonban a legkevésbé állók a pártján. Olyanok azok számomra, mint vad hullámok a féktelen tengeren, ahol árboc, kormánykerék és evezők nélkül sodródik az ember. Ha meggondoljuk, valamilyen arckifejezés, grimasz, sebhely láttán gyakran mily kérlelhetetlenül felingerel bennünket a hangulatunk, a puszta kedélyállapotunk!” (LTM, 110)

Lenz itt nem az arckifejezés lichtenbergi értelemben vett pathognómiai értelmezhetőségéről beszél, hanem az értelmező pillanatnyi lelki diszpozíciójáról, egy olyan tényezőről, amely önkényes módon és a tárgyhoz képest külsődleges szempontból eltorzíthatja a tárgyról alkotott ítéletet. Ez persze releváns szempont (hisz minden megismerést tekintve az), de semmit nem mond konkrétan a szenvedélyek lichtenbergi szemiotikájáról. Lenz érvei ez után sem erősebbek:

57 Lichtenberg 1778 májusára már mindkettőjüket azonosította: „So schreibt ein Z... und ein ...z gegen mich” – írta egy Andreas Schernhagenhez címzett levelében, azaz Zimmermann és Lenz. (LichSB, IV, 328)

58 LICHTENBERG, *Bericht von den über die Abhandlung wider die Physiognomen entstandenen Streitigkeiten* = LichSB, III, 563–568.

59 Johann Heinrich Merck (1741–1791) darmstadti kiadó, szerkesztő, természetkutató, számos művészetről szóló recenzió és esszé írója, Goethe közeli barátja, kiterjedt levelezést folytatott többek között Lavaterrel is. Merck a Goethe-korszak személyiségeiről igen jelentős sziluettyűjteménnyel büszkélkedhetett.

60 Merck írása itt található: *Der Teutsche Merkur*, 1778, 2. negyedév (április), 80. sk. – Az egyoldalvas szöveg végén a szerző kilétét csupán egy „M” betű jelzi.

„Ahol tehetséget látok, szélesre tárom szívem kapuját. És még ha csatlakozom is, legalább nem kell rejtekúton járnom, és ez is egyfajta vigasz. A tehetség azonban a fej szilárd részeiben jön létre, ezt senki nem tagadhatja, aki érez magában [a fejében] tehetséget; minél inkább láthatók a [koponya]arányok, annál gyorsabban ébred bennem bizalom.” (LTM, 111)

Lenz talán az olyan állításaival vált igazán sértővé, mint például hogy Lichtenberg azért olyan hitetlenkedő a fiziognómiával szemben, mert neki magának nem sikerült fiziognómiát írnia. Aki éjszaka akar egy tudományhoz inspirációt nyerni (utal Lichtenberg éjjeliőrrel kapcsolatos önmegfigyelésére), s nem boldogul,

„az nyilván arra következtetésre jut, hogy nem létezik ilyen tudomány. Szép kis út ez a spekulatív, akadémikus koponyák számára, hogy befektítsenek minden praktikus tudományt! [...] Olyan fiziognómusnak lenni, aki hagyatkozhat a saját ítéletére, persze többet jelent annál, mint hogy futólagos kísérletet végezzünk egy postakocsiban [...] Ez a mi *Deus ex machinánk* [Lichtenberg] még a betűket sem ismeri, máris olvasni akar. Az éjjeliőr basszushangjából akarja megtudni, milyen annak haja és szakállá. Bár jól tudja, az érzék, amely valamennyi művészethez szükséges, csakis gyakorlással szerzhető meg, itt mégis elvárná, hogy a Múzsza kivételt tegyen, és álmában ajándékozza meg őt vele. Törődik is ő azzal, hogy megtalálja a jellegzetes részeket a számára ismerős fejeken, hogy megtalálja hasonlóságukat más, számára nem ismerős fejekkel, hogy e részek között arányokat keressen, vagy hogy a tőlük való leggyakoribb eltérésekből olyan általános következtetésekre jusson, amelyek igazolják az először szerzett tapasztalatot! Nem, neki nincs szüksége erre a hosszú és idegőrlő útra! Neki az is elég, ha hall egy éjjeliőrt énekelni vagy embereket beszélgetni a postakocsi homályában – és máris ítél.” (LTM, 113)

Mindez kétségtelenül nem lép túl a kor vitakultúrájának szokásos stílus- és gondolati manírjain. Valamivel később azonban megjelenik Lenz szövegében egy fontosabb gondolat is. Szerinte a művészek (a festő, költő, színész) nem meghatározók a fiziognómia szempontjából, ugyanis tevékenységük során „általános karakterisztikus vonásokkal” foglalkoznak, miközben megfelelnek az individualitásról.

„Egy olyan vonás, amelyet egy adott pillanatban fontosnak ítéltek és megragadtak, számukra az egész karaktert jelenti. Mennyi igazságtalansághoz is vezetne, ha a mindennapi életben követnénk az ítéleteiket! Mert ahogy minden rajtunk kívüli dologról szóló ismer-

retünket individuális ismereteinkhez mérjük, úgy látóképességünk is olyan vonalzó, amely mentén kell összeegyeztetnünk a rajtunk kívüli dolgok minden hasonlóságát és különbségét. Senki sem képes felbecsülni egy olyan ember jellemét (a legkevésbé külső jegyekből), akihez nem fűződik valamilyen viszonya, bármilyen különbözőek legyenek is ennek a fokozatai.” (LTM, 114. sk.)

Az individualitásnak a fiziognómiai programban felvetődő problémái Lenz számára nemcsak arra adnak alkalmat, hogy Lichtenberg inkompetenciáját bizonygassa a segítségükkel, hanem arra is, hogy némileg eltérő álláspontra helyezkedjék Lavaterrel szemben. Az előbbi a kutató fiziognómus személyét, az utóbbi a fiziognómiai kutatás tárgyát érinti.

Érdeemes azonban röviden megvizsgálunk, hogy maga Lavater hogyan gondolkodott az individualitásról. Míg a fiziognómia régi hagyománya, sem Arisztotelész, sem Giambattista della Porta nem formált igényt az individualitás megragadására, addig Lavater célja – azzal együtt, hogy tárgya rendszerszerű megközelítésére törekedett – kifejezetten az individuum megismerése volt. „Minden emberi arc, minden emberi alak, minden teremtmény nemcsak osztályát, nemét, fajtáját, hanem egyéniségét tekintve is különböző.” (LavPF, I, 45). Ám – ahogyan a *Bepillantás*ban írja – az absztrakció, az osztályozás az emberi megismerés hiányosságából fakad, és igazából csak a túlvilági kiteljesedett létezés során leszünk képesek mindent és mindenkit a maga egyediségében mélyebben megismerni. A jövőben a megismerő képességek fejlődésével fordított arányban fog az absztrakciós képesség visszahúzódni. Teológiai értelemben minél közelebb kerül az emberi megismerés az isteni tudáshoz, annál kevésbé kényszerül absztrakciók alkotására (jóllehet az absztrakciók teljes hiánya „talán csak Isten előjoga”), és annál inkább kiteljesedik a megkülönböztető képesség (igaz, a teljes megkülönböztetés képessége is csak approximatív számunkra). Annál teljesebb lesz a közvetlen észlelés képessége, és annál „határozottabban és eredendőbben tudjuk majd észleleteinket megosztani másokkal”.⁶¹ Ez a spekulatív teológiai fikció voltaképpen elmegy addig, hogy a tudományt nem az általánosságok és absztrakciók felől definiálja, hanem az „egyes” dolgokra kiterjedő hiánytalan tudásként, az „egyes tudományaként” határozza meg. (Mint feljebb láttuk, Goethe épp ebben látta a lavateri program tudományjellegének a korlátait). Az „egyes tudományának” valódi elveit Lavater nem dolgozta (és nem is dolgozhatta) ki, az csupán a fentiekben ismertetett spekulatív teológiai koncepció fantazmagóriája maradt. Egyfelől tehát Lavater óvakodott az emberre jellemző osztályozó hajlamtól, attól, hogy a valóságos dolgok sokaságát fogalmakba absztrahálja (ez ugyanis szerinte az ember hiányos

61 LavAE, III, 12. sk. – Ez a részlet nem Althaus fent idézett megállapításával – a néma, csupán „tökéletes” szemléletekben érzékelő és kommunikáló világ veszélyéről –, hanem Lavater saját gondolatával áll némileg ellentmondásban, hiszen itt nem a fogalmi nyelv eredendő és tulajdonképpen korlátozottságáról beszél a közvetlen érzéki szemlélettel szemben, hanem arról, hogy a jövőben a megkülönböztető képességgel együtt a hozzá tartozó „megosztó képesség”, tehát a nyelv is tökéletesedni fog.

megkülönböztető és korlátozott megismerő képességéből fakad), másfelől azonban *Fiziognómiájában* – amelynek a módszertani elvét a közvetlen érzéki szemlélet intuitív megismerésén, a „zseniális” fiziognómiai pillantáson túl lényegében az empirikus leírás adta – Lavater célja lehetőség szerint mégiscsak valamennyi külső jegy és jellegzetes vonás teljes körű osztályozása, ezáltal pedig az emberi típusok hiánytalan klasszifikációja volt.⁶² A *Fiziognómia* Lavaterének tudományeszménye szerint a tudomány elsősorban rendszerezést és osztályokba sorolást jelent, és az absztrakcióktól való tartózkodással szemben a IV. kötetben eljut tudománya „matematizálásának” a gondolatáig. A rendszerező tudomány eszméje még a 17. századból eredt, amellyel szemben a 18. században inkább már a logikai összefüggések feltárását tekintették a tudomány differentia specificájának. Lichtenberg Lavater-kritikája is értelmezhető a tudományeszményt érintő eme váltás fényében.

A *Nachrufban* Lenzet érezhetően a megismerő szubjektum érdeklő leginkább a fiziognómia projektjében, nem véletlenül hivatkozik ezen a helyen Lavater *Fiziognómiájának* I. kötetéből a 15. töredékre, amely az alkalmas vagy rátermett fiziognómus személyét tárgyalja. A feltételek Lavaternél meglehetősen sokfélék és kissé felületesen meghatározottak (például az éles érzéket a „megfigyelőszellemnek” kell kiművelnie és irányítania).⁶³ A jó fiziognómusnak alapvetően ezekre van szüksége: pallérozott, kiemelkedően éles *értelem* (azaz megfigyelőképesség, a megfelelő jegyek észlelésének képessége, a hasonlóság és különbség, az arányosság és az aránytalanság megkülönböztetésének képessége),⁶⁴ eleven és erős *képzelet*, továbbá kifinomult *szellem* (ez utóbbi többek között a fiziognómiai *nyelv* kiművelésének a képességét is jelenti). Ugyanakkor a jó *rajztudás* is nélkülözhetetlen a fiziognómia műveléséhez, a rajz ugyanis „a fiziognómia elsődleges, természetes és biztos nyelve”, enélkül mind a megfigyelés, mind a megfigyelték közlésének a lehetőségei is korlátozottak maradnak. Továbbá helyes és átfogó *anatómiai* és *fiziológiai* (az egészséges test működésére vonatkozó) ismeretekkel is rendelkezünk kell Lavater szerint, ha fiziognómiával kívánunk foglalkozni, valamint még valamivel: az „embergyűlölő szenvedélyektől mentes” *szimpátiával* és fejlett *társiassággal*.⁶⁵ E követelmények közül Lenz mind a rajzolás, mind a kifinomult megfigyelés képes-

62 Ez a kettősség az oka annak a látszólagos ellentmondásnak, hogy míg Niekerk Lavater *Fiziognómiájának* a klasszifikáló jellegét emeli ki, addig Althaus épp ellenkezőleg, az individuális megismerés végletessé tételében látja e mű elvi bázisát. Lásd NIEKERK, *i. m.*, 7. sk., ALTHAUS, *i. m.*, 86. skk. – Ugyanakkor: „Lavater számunkra valószínűtlennek tűnő módon hitt abban, hogy fiziognómiai tanítása alapján felelősséggel tehetőek ennyire speciális megfigyelések. Mai perspektívából tekintve hihetetlen, milyen előítéletek lopóztak be Lavater »tudományos« művébe. A *Fiziognómiai töredékekben* hemzsegnek a korban korántsem általánosan osztott – és a felvilágosodásban bizonyosan nem inherens – diszkriminatív, rasszista, antiszemita és nőgyűlölő klisék.” – NIEKERK, *i. m.*, 8.

63 LavPF, I, 173.

64 „A fiziognómia az értelem legmagasabb fokú gyakorlata, a testi különbözőségek logikája.” – *Uo.*, 173. sk.

65 *Uo.*, 178. sk. – És ne felejtjük ki a felsorolt feltételek közül a fiziognómus „jól fejlett és jól működő testét” sem.

ségét elvitatja Lichtenbergtől (egyébként nyilvánvalóan igaztalanul), és meggondolatlan, elhamarkodott és megalapozatlan következtetések levonásával vádolja, sőt (és igazán ez lehetett sértő – még ha nem is annak volt szánva), a megfelelő fiziognómusi mentalitáshoz Lenz szerint hozzátartozik, hogy

„mindenki a saját maga fiziognómiájával kezdje. Hiszen minél helyesebb és szigorúbb az önismeret, annál biztosabban találjuk meg mások individuális karakterét, bármennyire érintkezzék is a másik karaktere a miénkkel. Ekként a fiziognómia a mi saját értékünket is növelni fogja, még ha csak annyival is, hogy a továbbiakban felhagyunk az emberek javíthatásával, ami azt jelenti: többé nem akarjuk őket a saját képünkre formálni.” (LTM, 115)

Az individualitás szempontja a fiziognómiai kutatás tárgyával kapcsolatban Lenz számára a *tettetés* jelenségéhez kapcsolódik: a tettetésre kényszerülő arc szerte a hatalmi viszonyok individuumot deformáló hatásának, az egyén szabad kifejlődése elé állított társadalmi korlátok érvényesülésének a világos bizonyítéka.⁶⁶ A hangsúly így áthelyeződik, míg Lavater az arcot elsősorban a lelki és jellembeli diszpozíciók megjelenésének tekintette, addig Lenz a rossz társadalmi viszonyok kifejeződésének, melyek vagy egyformává gyúrnak, vagy grimaszokba torzítják az arcot. Ezen a ponton, legalábbis, Lenz fiziognómiai elképzelései közelebb állnak Lichtenbergéhez, mint Lavateréhez: a társadalmi hatás olyan kontextuális különbségeket teremt, amely lényegbevágóan befolyásolja az arc olvashatóságát. A fentiekben már jelzett váltás másik aspektusa ez: a szigorú természettudományból így társadalomtudomány válik. Ahogy az imént láttuk, Lavaternek olyan megismerési eszmény lebegett a szeme előtt, amely nem vonatkoztat el a részletektől, hogy aztán a megfigyelt egyedi jelenségeket feloldja a közöttük kimutatható absztrakt hasonlóságokban. Ő a *tipikus*ban is az individuálist akarta megpillantani. Egész fiziognómiai programja többek között azért is örvendett kezdetben akkora népszerűségnek az olyan kiemelkedő gondolkodók körében, mint Herder vagy Goethe, mert korának, a *Sturm und Drang* szellemiségének individualitással kapcsolatos várakozásait látszott táplálni.

Az individualitás kérdésével kapcsolatban Lenz úgy vélte, hogy Lavater módszere épp arra alkalmas, hogy felismerjük általa az individualitás elvesztését. „A fiziognómia, az emberismeret és az emberszeretet optimista programja ezen a ponton átcsap annak rezignált beismerésébe, hogy az arcok fokozatosan elveszítik nyelvüket. A modern arc-szöveg olvashatatlanná válik, a Lavater által oly gyakran emlegetett »ezernyi betűből álló abc« elkoptatott nyomdai betűk soványka készletére apad.”⁶⁷ Ez pedig oda vezet, hogy

66 Vö. SCHMALHAUS, *i. m.*, 60.

67 *Uo.*, 61. – Hozzá kell azonban tennünk, hogy Schmalhaus ezt az interpretációját főként Lenz egyes drámatörédekeire, nem pedig a *Nachrufjára* alapozta.

„szívük mélyén még maguk a fiziognómia barátai is tagadják, hogy a természet az emberen keresztül kívánt megnyilatkozni az ember számára. [...] Persze az arcok egykoron beszédesebbek voltak, és úgy hiszem – már ha a [fiziognómiával szembeni] hitetlenkedés megmarad, és a másik emberrel szemben mindenki visszabújik önmagába –, végül majd teljesen el fognak hallgatni.” (LTM, 116)

Lenz végül a fiziognómiai kutatás folytatása mellett száll síkra, mert hiszen az arc nyelve olyan szimpátiateremtő kommunikációs forma, amely képes „az embert az embertől elválasztó falak ledöntésére” is. Fiziognómiai ismeretek híján

„[csupán] a pathognómiai ítéletek uralkodnának, egyetlen sanda arc-kifejezés képes volna egész családokat veszekedésbe kergetni, testvért a testvér ellen fordítani, és a szerencsétlen flótást, kinek izmait a külső és a belső fájdalmak eltorzították, végül porba taszítani. Az ítéletalkotás bizonytalanra válna, sohasem volna határozott, a társadalom pedig mindenhol megrekedne a bizalmatlanság, alattomoság, bizonytalanság, cselekvésképtelenség és a polgári halál állapotában. [...] [Míg a fiziognómia birtokában az emberek] talán felismernék egymás arcán a tisztességesség jeleit, s azok, akik most egymást gyűlölik, [...] eztán nyíltszívűen közelednének egymáshoz.” (LMT, 116. skk.)

A következő, feltétlenül említést érdemlő bírálat Lichtenberg „antifiziognómiájára” az 1778-as év márciusában jelent meg a *Deutsches Museum*-ban. A szöveg érdemi, „filozófiai” részét Moses Mendelssohn írta, ám az első néhány oldal annak az embernek a tollából származott, aki a fragmentum-vita során a legtöbb bosszúságot okozta Lichtenbergnek: Lavater bizalmas barátja, művei túlbuzgó propagálója, a hannoveri orvos, Zimmermannéból.⁶⁸ Ez a bevezető névtelen maradt, és bár Mendelssohn neve sem szerepelt a szöveg végén, Lichtenberg már egy jó hónappal korábban tudott róla, hogy Mendelssohn véleményt fog nyilvánítani a kérdésben („hisz Németországban legtöbbszörre már az előtt tudható, ki fog névtelenül cikket írni, mielőtt még egyáltalán megírta volna”).⁶⁹

Zimmermann és Mendelssohn szövegei között meglehetősen szembeeső a különbség. Az előbbie inkább leereszkedő és kioktató, Mendelssohné ellenben

68 MOSES MENDELSSOHN, *Über einige Entwürfe gegen die Physiognomik und vorzüglich gegen die von Herrn Lavater behauptete Harmonie zwischen Schönheit und Tugend*, Deutsches Museum, 1778, 3. negyedév (március), 193–198. – Zimmermann írása tipográfiai elválasztás nélkül áll Mendelssohn írásának az elején. A további hivatkozásokban DM rövidítés jelöli.

69 LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = LichSB, III, 556. – Egy későbbi szöveghelyből az is kiderül, hogy Mendelssohnt már Lichtenberg „antifiziognómiájának” első megjelenése előtt egy évvel, tehát 1776-ban felkérte egy barátja, hogy írjon Lavater *Töredékeiről*, így Lichtenberg ezt a szöveget eleve nem is tekintette ellene irányuló kritikának. (LICHTENBERG, *An die Leser des Deutschen Museums* = LichSB, III, 551.)

tisztán intellektuális problémákra koncentrál.⁷⁰ Mendelssohn, aki Lichtenberg szempontjaira reagálva igyekezett feltárni a fiziognómia és az „antifiziognómia” közötti vita alapját, arra jut, hogy a pontatlanul meghatározott fogalmak okozzák a nézetkülönbségeket, tehát hogy a vita voltaképpen csupán „szócsata”. Rövid írása ezért a fogalmak pontosítására koncentrál. Eközben a probléma súlypontja – a szépség és moralitás közötti összefüggés vizsgálata kapcsán – lassan átkerül az esztétika területére, ám részletesebb kifejtés híján a fogalmak zavarba ejtő sokféleségebe fut bele. Csak a szép kapcsán Mendelssohn megkülönböztet „élettelen természeti szépséget”, „organikus szépséget”, „lényegi és mellékes szépséget”, „konvencionális szépséget”, „viszony- és vonalbeli”, valamint „kifejezésbeli szépséget”, illetve „intellektuális és morális szépséget”. Ennek ellenére a szövegnek kétségtelenül van egy jól követhető, logikus rendje.

„A dolgok látható formái kellemes benyomást keltenek bennünk a szín, a kiterjedés, a körvonal és a mozgás révén. Ez az élettelen természet szépsége. Szépség ez önmagában és önmagáért véve, jelentés nélkül – az arányok, a színek és a vonalak szépsége. A növényi világban a látható formáknak jelentésük is van, mely formák önmagukban többé-kevésbé kellemes benyomást keltenek.” (DM, 195)

E jelentés nem más volna, mint a „növények belső élete” és „organizmusuk minősége”. Mendelssohn ezt „organikus szépségnek” nevezi. Ebben rögtön az a zavaró, hogy a „szépség” szó egyszerre jelölő és jelölt ebben a meghatározásban, ám épp ez a fiziognómiai gondolkodás természetéhez tartozó egyik sajátos vonás: ez az esztétikai kategória teremt azonosságot külső és belső, test és lélek között. Mendelssohn itt arról beszél, hogy a külső megjelenés érzéki látványát tekinthet-

70 Két hónappal a Lichtenbergnek adott válasz megjelenése után Mendelssohn levélben fedte meg Zimmermann azért a stílusért, amit e névtelen előszóban engedett meg magának: „Lichtenberg, legalábbis a nyilvánosság előtt, soha nem bánt durván az Ön barátjával [ti. Lavaterrel], és az a bölcs önuralom, mellyel maga Lavater válaszolt neki, semmi szín alatt sem jogosítja fel a barátait, hogy beavatkozásukkal elmérgezzék ezt a vitát. Ön azonban tényleges lépést tett a viszály irányába, így mindenképpen illő volna, ha most a kibékülés felé is tenne egyet. Becsületén ekként nem esne csorba, a lelki nyugalma pedig csak nyerne általa.” – Moses Mendelssohn levele Zimmermannhoz 1778. május 12-én = MENDELSSOHN, *Gesammelte Schriften*, V. kötet, 546. (Idézi PROMIES = LichSB, kommentárkötet a III. kötethez, 255.) – Említést érdemel továbbá a berlini Christoph Friedrich Nicolai levele Lichtenberghez, amelyben tudatja, hogy Mendelssohn „értekezése jó másfél évvel korábban íródott, még az előtt, hogy a Dieterich-féle *Kalendárium* megjelent volna [...] egy Mendelssohn úrral folytatott megbeszélés alkalmával a maga precíz módján megerősítette kételyeimet Lavater széppel kapcsolatos fecsegéseit illetően. Jómagam egyébként úgy hiszem, ez az értekezés egyáltalán nem Ön [Lichtenberg] ellen szól, hanem inkább Lavater széppel kapcsolatos gondolatainak legtökéletesebb cáfolata a fiziognómiai szempontjából. Hiszen ha Moses úr mondatait a maguk pontosságában átgondoljuk, rögtön belátjuk, hogy Lavater e téren csak parttalanul fecsegett.” (Nicolai levelét idézi Lichtenberg egy Schernhagenhez 1778. áprilisában írott levelében = LichSB, IV. 325.)

jük pusztán önmagában álló, jelentések nélküli jelenségnek, valamint olyan indexikus képződménynek is, ami szemantikai értelmet hordoz. Ennek a növényektől az állatokon keresztül az emberig vezető fokozatai természetesen az utóbbiban jutnak a legmagasabbra, az emberben, akinek a látványa

„a legjelentősebb, hiszen a szellem és a szív kiválósága, intellektuális és morális tökéletessége is látható jegyekből felismerhető.” (DM, 196)

Önmagában ez a mondat adja meg a fragmentum-vita kulcsát. Ezt az empirikus(nak álcázott) kijelentést a fiziognómia védelmezői folyvást a priori igazsággként kezelik, míg Lichtenberg, ha tetszik, empirikus eredetének korlátait hangsúlyozza: a mondat, bizonyos határok közé szorítva és óvatosan kezelve elfogadható egyfajta „hétköznapi” igazsággként, de még ha létezik is a külső és belső teljes és eredendő összehangoltsága, mi ezt (a legnagyobb valószínűséggel) tisztán sohasem láthatjuk. Lichtenberg „antifiziognómiájának” legerősebb (és legegyszerűbb) érve azonban végső soron ebben a kérdésben foglalható össze: márpedig szép bűnözők léteznek, hogyan lehetségesek? Mendelssohn írása mintha erre is választ kívánna adni.

Hiszen kétségtelenül ő sem állt meg ott, hogy – elsősorban esztétikai kategóriákon keresztül – pusztán konstatalja (valójában inkább posztulálja) a szépség és moralitás közötti harmónia létezését. Arra is kitér, hogy bizonyos „összeütközések”, „kollíziók” folytán e kettő „igen gyakran” ellentétbe is kerül egymással. Összhangjukat sok „kivétel” csorbítja, amelyeket a természet funkcionalitása határoz meg.

„Az ember szépsége azonban sokkal összetettebb, az élettelen, az organikus, az állati és az emberre jellemző szépség közötti harmónia az emberben gazdagabb, ám e harmónia alóli kivételek és a tőle való eltérések is gyakoribbak, mivel a természet nagyobb számú és fontosabb végcélokkal kapcsolta össze e mesterművét. [...] Egyetlen lény sem képes e belső és külső kiválóságokat a legmagasabb fokon és a legnagyobb harmóniában megjeleníteni. Minden keverékből ki kell tűnnie valamilyen fő vonásnak, ez a karakter, amelynek minden egyéb sajátosság alá kell, hogy rendelődjék. Így képviseli a hatalom legmagasabb eszményét Jupiter, az erőét Herkules, a szerelemét Vénusz...” (DM, 196)

Meggyőződése szerint minden belső jó tulajdonságnak van külső, látható érzéki megfelelője, ami vagy kellemes benyomást kelt (és a kellemes nála a szép összetevője), vagy csupán jelentés nélküli, pusztán a vonalak révén keletkező élettelen szépséget képvisel. Ettől a természet „magasabb célokat követve” eltérhet. Például amikor az emberi arcon oly vonások révén ismerhető fel a tisztességesség és jóság, amelyek *puszta vonalként* tekintve nem volnának kellemesek, de *jellekként*

mégis tetszetős benyomást tesznek ránk. Lichtenberg álláspontjához képest ez mindenképpen új gondolat: a diszkrepancia küllem és jellem között voltaképpen a természet teleológiájának eredménye, ami implicite azt is magában hordozza: e thelosz megismerésével meg is érthető. A hangsúly Mendelssohn számára azonban érezhetően mégis inkább a „kifejezésre” esik.

„Ha minden belső jó tulajdonsághoz társítani tudnánk egy külső szépséget, akkor a szépség szó nem korlátozódnék a Hogarth-féle viszony- és vonalbeli szépség fogalmára, hanem eljutnánk a kifejezésbeli szépség fogalmához, melyet Lavater legmakacsabb ellenfelei sem tagadhatnak le egyetlen olyan vonásról sem, amely valamilyen belső jó tulajdonságot jelenít meg.” (DM, 197)

Az érzékeink elé táruló külső jelentésekkel történő telítődése képes a kellemtelent vagy nem tetszetőst kellemessé és tetszővé, a pusztán arányokban vagy vonalakban mutatkozó szépséget pedig intellektuális és morális szépséggé változtatni. Mendelssohn túlságosan rövid szövege azonban nem megy tovább ebben az irányban. Ehelyett pusztán azt a megállapítást teszi, hogy az érzéki benyomások „kollíziója” folytán szépség és erényesség harmóniája több módon is megbomolhat, így például az élettelen és organikus szépség helyettesítheti az intellektuális és morális szépséget, vagy elfedheti („kevésbé teszi láthatóvá”) szellem és szív belső romlottságának/rútságának (Hässlichkeit) a kifejeződését, miáltal az összbenyomást előnyössé hangolja, vagy épp fordítva, elhomályosíthatja és észrevehetetlenné is teheti a szellemi és erkölcsi kiválóság kifejeződését. Meggyőződése szerint tehát a szépség legmagasabb eszménye elengedhetetlenül magában hordozza az értelem és az ész „belső tökéletességének legmagasabb fokát”. Csak az ezt az eszményt el nem érő „korlátozott szépségek” esetében állhat elő az a helyzet, hogy valamely részleges érzet megváltozik (legyengül, felerősödik, elhomályosul vagy világosabbá válik) az összbenyomás többi alkotórésze révén (DM, 198).

A Lichtenberg és Zimmermann közötti viszony nem feltétlenül tartozik a fragmentum-vita intellektuális oldalához, viszont annál árnyaltabb képet fest a kor vitakultúrájáról, arról, hogy az ezekben résztvevők miként igyekeztek taktikusan (is) érvényesíteni álláspontjukat, hogy milyen szerepe volt a nyilvánosság-nak, a tekintélynek és – ahogy ma mondjuk – a kapcsolati tőkének. Lichtenberg megítélése Lavater fiziognómiájáról fokozatosan romlott, holott kétségtelen, hogy kezdetben ő maga is részese volt e nagy projektnek, hiszen részben saját elhatározásából, részben épp Zimmermann kérésére maga is küldött Lavater művéhez megfelelőnek ítélt rézkarcokat Hannoverbe.⁷¹ Lehetett szerepe – bár nyilvánvalóan nem döntő szerepe – az elhidegülésben annak is, hogy Lavater az erkölcsi és testi szépség ellentétét egy helyütt Hogarthtól származó fejekkel illusztrálta, nem

⁷¹ Ennek az együttműködésnek még az a voltaképpen sértő írás sem állta útját, amelyet Lichtenberg 1773-ban *Timorus* címmel írt Lavater ellen, aki előzőleg felszólította Moses Mendelssohnt, térjen át a keresztény hitre.

pedig azokkal a karikatúrákkal, amelyeket Lichtenberg ajánlott az általa nagyra becsült „új Hogarthtól”, Henry William Bunburytól.⁷² Ugyanakkor az elvi álláspontok különbsége is mind világosabbá vált mind Lichtenberg, mind Lavater számára. 1777 novemberében, a két szerző közötti viszony határozott elhidegülése idején Zimmermann – miután többször is megjegyzéseket tett Lichtenberg torz alakjáról – elküldte a göttingeni professzor sziluettjét Lavaternek, ezt a megjegyzést fűzve hozzá: „Abban [ti. *A fiziognómiáról a fiziognómusok ellenében* c. írásban] minden Lichtenberg púpjának tengelye körül forog.”⁷³ Ugyancsak novemberi írásában Lenz is arra szólította fel Lichtenberget, hogy analizáltassa arcképét Lavaterrel, mire Lichtenberg el is küldte sziluettjét, holott minden bizonnal tudnia kellett, hogy a Zimmermann által foglalkoztatott „sziluettgyárnak” saját diákjai is küldtek anyagokat, talán éppen őrá is. Akárhogy is, a szóban forgó, 1778 tavaszán a *Deutsches Museum*ban megjelentetett Zimmermann-írás idejére Lichtenberg mindenki másnál mélyebben (és személyesebben) belekeveredett a Lavaterrel folyó vitába, Zimmermann pedig kifejezetten ellenségesen (sőt, mondhatjuk, alattomosan) viselkedett vele szemben. Lichtenberg nem ismerte személyesen Zimmermann-t, de írásai alapján „mindig is gyatra szerzőnek”⁷⁴ találta, jellemét pedig erősen ellenszenvesnek, akinek erőteljes érvényesülési vágya mellé kóros hiúság társult, működését pedig a többnyire tárgyilagosságot nélkülöző, kicsinyes és kárörvendő, szitokszavakkal vagy személyeskedő, otromba megjegyzésekkel teletűzdelt stílusa miatt a német tudományos vitakultúra mélypontjának tekintette.⁷⁵

Lichtenberg kezdetben nem is tudta, ki írta a bevezetőt Mendelssohn szövege elé. Elkezdett dolgozni egy válaszon, ez ma a *Fiziognosztikusok ellen* címmel ismert írás⁷⁶ első része. Csak azt követően vált számára világossá, ki áll e támadások mögött, hogy Zimmermann a *Deutsches Museum* következő, 1778. áprilisi számában részleteket közölt Lavater Lichtenbergnek adott válaszából (a *Fiziognómiai töredékek* 4. kötetéből), és ezekhez újfent névtelen, Lichtenberget modortalanul sértegető megjegyzéseket fűzött. A megtámadott Lichtenberg ekkor változtatni akar írásán. Véleményét e zimmermanni megjegyzésekről sommásan így foglalja össze Heinrich Christian Boie-nak, a *Deutsches Museum* egyik szerkesztőjének írott levelében:

„A Lavaterhez fűzött megjegyzéseken őszintén nevetnem kellett: az ártó szándék szellemesség és erő nélkül igazán szórakoztató. [...] Mint mondtam, mindig is rossz írónak tartottam, különösen a próza-dörgegelmeit, de ily pocsek nyomorúságot, mint amit ezekben a jegyzetekben művelt, szavamra, soha nem néztem volna ki belőle.

72 OHAGE, *i. m.*, 236.

73 Zimmermann levele Lavaterhez 1777. november 3-án, idézi OHAGE, *i. m.*, 239.

74 Lichtenberg levele Boiéhoz, 1778. április 23-án = LichSB, IV, 323.

75 „Ön, amikor keseregni akar, neveletlenné válik, dühössé ott, ahol csak nevetni akar, és nevetni kezd, amikor cáfolnia kellene, aztán pedig ott kezd cáfolni, ahol hallgatnia kellene, és akkor hallgat, amikor beszélnie kellene, amiatt pedig, hogy még azelőtt felszáll rozoga diadalkocsijára, hogy győzelmet aratott volna, az embert felváltva környékezi a sírás és a nevetés.” (LichSB, III, 543)

Az, ahogyan Lavatert egy zsebkendőhöz hasonlítja, mindennél rosszabb, undorító, értelmetlen és a legkevésbé sem szatirikus.” (LichSB, IV, 323)

Lichtenberg nem sokkal ezek után egy fiktív levél írásába kezd álneven, amelyben eljártssza, úgy hitte, az ellene irányuló szövegeket a másodkiadásokkal foglalkozó bambergi kiadó, a „nyomdai rabló”, Tobias Göbhard írta. Így született meg az a szatirikus levél, amely ugyan még akkor nyomtatásba került, mégis csak Lichtenberg halála után, művei első gyűjteményes kiadásával vált szélesebb körben ismertté.⁷⁷ A két szerző közötti „nyilvános bújócskázás” csak azt követően ért véget, hogy Lichtenberg 1778. június 8-án közzétett egy „avertissement-t”, egyfajta tetemrehívást a *Hamburger Correspondent*ben,⁷⁸ mire Zimmermann a *Deutsches Museum* 1778. júliusi számában végre beismerte, ő az inkriminált bevezető szerzője. Végül is a nyilvánosság csak a hannoveri újságban közölt felhívásból tudhatta meg, mi Lichtenberg véleménye Zimmermannról: gyenge koponya, annál gonoszabb szándékkal és modortalan stílussal, „akinek nem ellenfele felvilágosítása, hanem porba tiprása a célja [...] ez a férfi túllépett azon a határon, ami a csöcseléket elválasztja a művelt emberektől” (LichSB, III, 552). A Lavater-részletekhez fűzött gyalázatos megjegyzései láttán azonban Lichtenberg már egyenesen megvetette ezt az embert.

Az „episztolában” Lichtenberg felvonultatja vitakultúrájának és kifinomult szellemiségének, maró gúnyának és ironikus humorának egész bajvívókelléktárát, ám a vitához gondolatilag alig tesz hozzá valamit. Egy megjegyzése azonban figyelmet érdemel. Az egyetlen fiziognómiát, amelyet ő maga kívánatosnak tart, a *festőknek* akarja megtanítani, ezt

„ugyan mindenki érti, de a világban alkalmazva nem sokra lehet menni vele. A festőknek ez a nyelve az egyes fokozataik szerint rö-

⁷⁶ LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = LichSB, III, 552–562.

⁷⁷ *Conrad Photorin an Tobias Göbhard; des letztern Einleitung zu einer mendelssohnischen und Noten zu einer lavaterischen Abhandlung in den stürmischen Monaten des Deutschen Museums betreffend* [Conrad Photorin Tobias Göbhardhoz – egy mendelssohni értekezéshez írott legutóbbi bevezető és a Lavateréhez fűzött megjegyzések tárgyában, melyek a *Deutsches Museum* viharos hónapjaiban láttak napvilágot] = LICHTENBERG, *Vermischte Schriften*, IV. kötet, Göttingen, Dieterich, 1844, 84–102. (Wolfgang Promies kiadásában ezen a címen található: *Dritte Epistel an Tobias Göbhard* = LichSB, III, 539–550.) – A szöveg kallódásának oka maga a szerző volt. Történt ugyanis, hogy Lichtenberg elküldte az „episztola” egyik példányát Johann Andreas Schernhagennek (1722–1785), a Hannoveri Választófejedelemség hivatali titkárának, bizalmas barátjának és levelezőpartnerének, aki – mondván, Zimmermann tábora túlságosan is erős Hannoverben – arra kérte a szerzőt, inkább vonassa be és semmisíttesse meg a példányokat. Lichtenberg pedig megfogadta barátja tanácsát. Fél évszázaddal Lichtenberg halála után Dieterich szerencsére még talált egy kallódó példányt belőle, s ahogy írta, elolvastván beleborzongott, ha elképzelte, milyen lehetett Lichtenberg ellenfelének lenni.

⁷⁸ Lásd: LichSB, III, 551. sk.

zíti a jó és rossz pathognómiai vonásokat, valamint célszerűen ötvözi őket organikus és állati szépséggel és rútsággal. Mivel azonban e pathognómiai vonások általában csak kevésbé erős és eltökélt lelkek – vagy ahogy kedélyesen mondani szokták, a puhányság – esetében nagyon világosak; így bár arra kiválóan alkalmasak, hogy egyfajta abc-t adjanak a festő kezébe, ám ha mi, a világban zajló megszámlálhatatlan kollízió mellett, ennek segítségével akarunk [arcokat] olvasni, akkor úgy kell eljárunk, akár a prófétáknak, akiknek a tudományára, mutatis mutandis, mindaz ráillik, amit a fiziognómia ellen és mellett elmondanak.” (LichSB, III, 548)

Ez az idézet egyszerre veszi ki a fiziognómiát a Lavater által neki szánt tudomány-státuszából, és utalja végleg a (szép)művészet területére, de mint „physiognomica inversát”, illetve igazolja visszamenőleg is Lichtenberg saját gyakorlatát, amelyre fentebb a Chodowieckinek adott megbízás és a zsebkalendáriumi projekt kapcsán már utaltam.⁷⁹

Lichtenberg Zimmermann-nal szemben képviselt véleménye – és főként a közvetlen reakciói – nagyrészt tehát ismeretlenek maradtak a kor szélesebb nyilvánossága előtt. A számunkra hozzáférhető Lichtenberg-írások között azonban létezik néhány kisebb szövegvázlat és különösen egy szövegkontamináció,⁸⁰ amely tartalmazza a Mendelssohnnak és Zimmermann-nak adott válasz főbb gondolatait. Ezek némelyike arra is rávilágít, mekkora taktikai, lelkiismereti és stilisztikai problémát és kihívást jelentett a csattanós válaszadás Lichtenberg számára.⁸¹ A *Fiziognosztikusok ellen* címmel ismert szöveg első része még 1778 tavaszán íródott, a másik 1780-ban. A két szöveget – mind a kéziratot először publikáló Albert Leitzmann,⁸² mind a kritikai Lichtenberg-kiadást készítő Wolfgang Promies szerint azért indokolt egybekapcsolni, mert maga Lichtenberg is így akart eljárni, és egyenesen ez a szövegcorpusz alkotta volna „antifiziognómiája” második részét, amit végül nem fejezett be, így a szöveg jelen állapotában töredéknek tekinthető.

⁷⁹ Bizonyosan az egyik nagy hiányossága jelen összefoglalásnak Lichtenberg Hogarth-metszeteiről készült leírásainak, olykor fiziognómiai részletekre is kiterő ikonográfiai programjának az áttekintése és értelmezése. Erre itt legfőképpen terjedelmi okokból nincs lehetőségem. A témáról írott talán legátfogóbb munka: Hans-Georg von ARBURG, *Kunst-Wissenschaft um 1800. Studien zu Georg Christoph Lichtenbergs Hogarth-Kommentaren*, Diss. Univ. Zürich, 1996/97, Göttingen, Wallstein, 1998 (Lichtenberg-Studien; Bd. 11).

⁸⁰ LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = LichSB, III, 552–562.

⁸¹ Többször is (a szövegei sokszor egymásból is merítenek) leírja Zimmermann Lavater védelmében írt „bevezetőjével” kapcsolatban, hogy „csak egy lakáj vagy egy bajazzo védi meg így az urát” (például LichSB, III, 567), illetve hogy az efféle írói működés legfeljebb a pincebogár boldogságával mérhető, akit közönségesen százlábúnak hívnak, pedig csak tizennégy lába van (Uo.).

⁸² *Aus Lichtenbergs Nachlaß*, szerk. Albert LEITZMANN, Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1899, 84–98.

A *Fiziognosztikusok ellen* célkeresztjében persze inkább Zimmermann szövege áll, és – mivel Lichtenbergnek már e két szerző írásának összekapcsolásáról is megvan a véleménye – közvetve a szerkesztők, Christian Konrad Wilhelm Dohm és Heinrich Christian Boie is:

„A [Deutsches] Museum márciusi számában megjelent szöveg legalábbis furcsa. Egy filozófiai írás a szépség, erény és értelem közötti harmóniáról, ellátva egy olyan bevezetéssel, amelyben se filozófia, se szépség, sem erény, sem értelem nincs. Oly írás amaz, amely az igazságszeretnek azt az egyszerű nyelvét beszéli, amin a német filozófia és a német tisztesség látszik nyugodni, míg emebben az önmaga tudatában lévő impotencia hirdeti magát kényszeredett szellemességével és mindenféle külhoni pompával. [...] A kontinens különös jelensége, hogy a bölcselet, ki Európa szellemi trónján ül, éppen az méltatja, aki mögött már senki nem következik e rangsorban. Nem csekély tapasztalattal a hátam mögött csupán egyetlen egyszer láttam ehhez foghatót: amikor egy *Bibliát* kötöttek az *Eulenspiegel* egyik kiadása mögé... Nem több ez az írás, mint az elvakultan sértődött dölyfösség arroganciája, a kétségbeesett közvetítés modortalan kirohanása, és, ami a fiziognómiát illeti, legfeljebb néhány új lyuk, melyeket a régi kilátásokhoz fúrtak.” (LichSB, III, 554. sk.)

Áttérve Mendelssohn észrevételeire, a fogalmak fentiekben jelzett zavarba ejtő sokasága és kifejtetlensége ellenére Lichtenberg „örömmel” állapítja meg, hogy

„némi megszorítással ugyan, de véleményem teljességgel egybeesett e kiváló emberével [...] Tanulmánya olyannyira nem tekinthető kijelentéseim cáfolatának, hogy ha eltekintek a mondatok remekbe szabott logikai rendjétől, a fogalmak pontosabb meghatározásától és újbóli elnevezésétől – amit magam már csak azért sem tehettem meg, különben a *Kalendárium* 3000 példánya Dieterich nyakán maradt volna –, akkor bizony Mendelssohn úr értekezésében kevés dolog található, amit én magam már ne állítottam volna.” (LichSB, III, 558)

Lichtenberg újra világossá teszi, hogy ő maga nem cáfolja, csupán határok közé szorítja a fiziognómia kalokagathiára vonatkozó alapvető állításának érvényességét:

„Mendelssohn úrral együtt magam is azt állítom: az erény megszépít, a bűn elcsúfít; de egyúttal azt is, ha testünk a tiszta levegőgben növekedhetnék, semmiféle külső erő által nem zavartan, akkor volnának rajta csálhatatlan jelei az erénynek és a tehetségnek, s e jeleket tán szépnek

is neveznénk. És akkor jön valaki [ti. Zimmermann], és azt mondja – ráadásul oly kifejezésekkel és célozgatásokkal, melyek sekélyessége legyen az ő lelkiismeretére bízva –, hogy én kétségbe vonok minden összhangot szépség és erény között.” (LichSB, III, 558)

Lichtenberg fiziognómiával szembeni ambivalenciája ebben a szövegben újra kifejezésre jut, méghozzá a kritikai mellett immár egy kombattáns értelemben is: Lavatert kritizálni kell, mert elmélete elvi vitára méltó, és mert a tárgya Lichtenberg számára is fontos, ám a Lavater írásai nyomán kibontakozó divat, a „hívek” vagy „követő rajongók” dogmatikussága és szűklátókörűsége feltétel nélkül elutasítandó. A „fiziognómiát” a címben felváltja a „fiziognosztika”, pontosabban az összetételen belül a „gnómiát” (ismertetőjel) a „gnosztikus” szó, amelyet leginkább úgy kell itt értenünk, ahogy a 17. századi cambridge-i platonisták használták: a vallási szektásság pejoratív megjelöléseként.

„Írásomnak nem az volt a célja, hogy Lavater urat részletekbe menően megcáfolja, hanem hogy gátat vessen a fiziognosztikusok sáskahadának, mely az ő tanaiból kikelve károsítja társadalmunkat. Írásom nem azt volt hivatott bizonyítani, hogy az emberi arcból semmiféle következtetés nem vonható le, hanem azt, hogy e következtetések szerfölött megtévesztők. Munkám arra irányult csupán, hogy bizalmatlanságot keltsen mindazokban és óvatosságra intse mindazokat Lavater úr írásaival szemben, akik nem voltak képesek elválasztani a tanításaiban rejlő igazságot a tévedéseitől, és akik – mivel Lavater úr tisztességes ember – rögtön azt gondolták róla, ezért tévedhetetlen is. Írásomban azt szerettem volna megértetni olvasóimmal, hogy Lavater úr kijelentése – miszerint »már-már istenkáromlás azt hinni, hogy Isten képes volna úgyszólván nemtetszésének pecsétjét ütni arra, ami számára a legkedvesebb és önmagában a legszeretreméltóbb, vagyis az erényre«^[83] – jószérivel maga istenkáromló gondolat, mivel a Fölfoghatatlan bírójává teszi magát. Még ha el is hihetnénk, hogy Isten saját alkotásaira nemtetszésének pecsétjét ütötte, akkor az aligha lehetne más, mint éppen annak az embernek az esze, aki meggondolatlanul efféléket állít. Ám ezt nem Lavater úrra értem.” (LichSB, III, 558. sk.)

Mendelssohn gondolatait, az általa bevezetett fogalmi különbségeket Lichtenberg nagyobbrészt elfogadja, ám a hangsúlyokat máshová szeretné kitenni. Mendelssohn – mint láttuk – felvázolta a különböző „szépségek” hierarchikus architektúráját, majd a természet „magasabb rendű céljaira” hivatkozva igyekezett a „kollízió” eseteiként leírni azokat a jelenségeket, amelyeknél felborul a fiziognómia által feltételezett lineáris jelölés külső és belső között. Ugyanakkor mégis minden külső, „felszíni” (szép) vonást valamilyen belső (jó) tulajdonság „kifejező-

83 LavPF, I, 58.

déseként” értett (még ha ezt inkább csak a fiziológiai kutatás imperatívuszaként fogalmazta is meg). Lichtenberg a válaszában pontosan ezt, a külső és belső mintázatok efféle egyértelmű megfeleltethetőségét vitatja:

„Nem kívántam a priori meghatározni, mi lehet az ember, nem megteremteni akartam őt, hanem a teremtett embert tanulmányozni. Hogy az ember – az Ön kiváló megkülönböztetése szerint – rendelkezik az élettelen, az organikus, az állati szépséggel, valamint a lelki szépség kifejezésével, világos, amennyiben feltesszük, hogy az embert alkotó egyes részek is rendelkeznek ezekkel. Továbbá a legtökéletesebb embernek is rendelkeznie kell mindezen szépségekkel, máskülönben nem ő volna a legtökéletesebb. Csakhogy itt hirtelen rémisztő űr tárul fel az antropológiában, amelynek kitöltésére a természet nem hatalmazta fel az embert. Mert hát hogyan is kapcsolódik össze élettelen és állati szépség, vagy az élettelen, az organikus és az állati szépség a lélek szépségével? Hogy valamiféle kapcsolat van közöttük, nem tagadom, vagy legalábbis addig nem fogom tagadni, amíg ez az értekezés hatással nem lesz az amerikai [függetlenségi] háborúra. [...] Nem tagadom, hogy e négy szépség mindegyike megjeleníti magát a többiben, csakhogy milyen mértékben, és milyen arányban? A puszta „igen gyakran”-nal e téren nem megyünk valami sokra. A kérdés az: mennyit kell az egyiknek csökkennie, hogy a másik ezt érzékelhetően elszenvedje? Vajon – minden kölcsönös ráhatást hozzászámítva – az élettelen, az organikus és az állati szépség nem változik-e ezernyit is, ha a lelki szépség csupán egy egységnyivel is csökken? [...] A [test]felszínen mutatkozó élettelen, organikus és állati szépségnek nincs köze a lélek szépségéhez. [...] Joggal kérdeztem hát, hogy mi köze a test szépségének a lélek szépségéhez? Valóban furcsállni való volt, hogy megkérdeztem, mi köze a test egészségének a lélek szépségéhez? Azt pedig, hogy az erény hatással lehet a kifejezésbeli szépségre, nem hogy nem tagadom, hanem egyenesen magam is állítom.” (LichSB, III, 561. sk.)

E rövid, vázlatos szöveg végén Lichtenberg tehát (újra) megerősíti: nem az arc(kifejezések) értelmezhetőségét vonta kétségbe, hanem a fiziognómiának azt az alapvető meggyőződését, amelyik kölcsönös indexálást feltételez test és lélek között, holott csak az egyik irány létezik tagadhatatlanul, de nem korlátlan értelemben. A belső jószág képes külső jegyekben testet ölteni, de a külső szépségből semmi nem következik a lélekre nézve. Azaz semmi bizonyos.

1780-ban az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*ban megjelent még egy rövid, névtelen recenzió Lichtenberg „antifiziognómiájáról”,⁸⁴ melyet minden valószínűség

⁸⁴ *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 1780, Anhang zu dem 25. bis 36. Band, 2. rész, 1273–1276.

szerint Friedrich Nicolai írt. A szöveg, amellet, hogy „szívből üdvözli” a „transzcendentális hasbeszélés” kritikáját, csupán két említendő észrevételt tesz: egyrészt a fiziognómia és a pathognómia Nicolai szerint elválaszthatatlan egymástól, akárcsak a fiziológia és a pathológia: az előbbi képezi az utóbbi alapját (1275. sk.), másrészt megérti ugyan, hogy Lichtenberg, aki „a legkiválóbb fiziognómiai szellemmel rendelkezik”, és kezdetben maga is intenzíven érdeklődött efféle kérdések iránt, kiábrándult a fiziognómiából, ugyanakkor felkéri Lichtenberget, ismertesse azokat a tapasztalatait és megfigyeléseit, amelyek álláspontja megváltoztatására készítették. Lichtenberg ennek felemás módon tett eleget. Még ugyanabban az évben megírt egy szöveget, ami azonban csak a Dieterich-féle 1844-es kiadásban jelent meg először. Ez az írás voltaképpen nem a fiziognómiából való kiábrándulásának, hanem az elvakult rajongóktól, a „fiziognosztikusoktól” és az ellaposodott kordivattól való elfordulásának okait adja elő, tömör és szemléletes összefoglalása a fragmentum-vitának, egyszersmind Lichtenberg időben utolsóként keletkezett szövege e tárgyban.⁸⁵

Lichtenberg ellenvetéseire, mint már utaltam rá, maga Lavater is reagált. Tőle ered a „kis antifiziognómia” leginkább mértéktartó bírálata, amely a szellemi vitapartner iránti maximális tisztelet jegyében íródott.⁸⁶ Az alábbiakban csupán néhány gondolatát emelem ki ennek a válasznak. Ezek legfőképpen Lavater érvelési stratégiájának a sajátosságait lesznek hivatottak megvilágítani.

Lavater valóban elegánsan indítja válaszát, a retorika régi fogásával, a „legyőzendő” fél kiváló tulajdonságainak a részletezésével. Eszerint az „antifiziognómia” „gazdag és kifinomult szellemű, magával ragadó ékesszólással megírt írás”, amely egy „éles eszű, nagy tudású, alapos és gyors megfigyelőképességgel megáldott embertől ered”. Sőt, a saját értékei (látszólagos) kisebbitésének retorikai eszközét is beveti:

„Teljes egészében érzem annak a száraz stílusnak a terhét, amelytől szabadulni nem tudok, még ott is, ahol tudom, az igazság az én oldalamon áll. Ám arra számíthat, tiszteletre méltó Uram, hogy soha nem leszek Önnel szemben méltánytalan, még ott sem, ahol véleményem kényszerűen eltér az Önétől és ahol kijelentéseiben semmi [érvényes]t nem találok, és hogy soha nem fogok megfélemleni a tiszteletről, mellyel az Ön tehetségének, tudásának és érdemeinek adózom.”
(LavPF, IV, 3)

Lavater általában is sokat adott a képek meggyőző erejére. A szemléletesség demonstratív fontosságára utal *Fiziognómiájában* a képek feltűnően nagy száma. „Csakhogy a képek e műnek nem csupán függelékei, nem csupán a szöveghez csatolt illusztrációk. Az argumentáció egyszerre zajlik a szövegben és képek által,

85 G. C. LICHTENBERG, *Bericht von den über die Abhandlung Wider die Physiognomen entstandenen Streitigkeiten* = LichSB, III, 563–576.

86 LavPF, IV, 3–38.

a szöveg szüntelenül a képekre mutat, amelyek ekként az érv, sőt, a bizonyíték státuszát nyerik.⁸⁷ Lavater szinte teátrálisan és programszerűen jelenti be válasza elején meggyőződését a képek argumentatív erejéről: „Üdvözlöm az igazság valamennyi barátját, akik *okokkal és rajzokkal* bizonyítják, hogy tévedek; ez esetben azonnal megváltoztatom az álláspontomat.” (LavPF, IV, 7) Ugyanakkor bár gyakran hangsúlyozza, hogy a „természetbeli dolgok valóságához a biztos megfigyelés és tapasztalat segítségével” jut el (LavPF, I, 58), mégis sokszor az történik, hogy a „biztos megfigyelés” előadása vagy a szemléletes bizonyítása helyett egyszerűen utal kijelentése állítólagos evidensségére, és pusztán felszólítja olvasóját, ha meg akar győződni, nézze meg maga is a kérdéses dolgot.⁸⁸ Lavater argumentációs habitusának további ellentmondásos sajátossága, hogy a racionális meggyőzés helyén irracionális tapasztalatra hivatkozik. A fiziognómiai emberszereteten élcelődő Lichtenbergnek Lavater csak a személyes tapasztalat bizonyosságával tud felelni: minél „kiteljesedettebbek” fiziognómiai ismeretei, annál erősebb szeretet ébred benne az ember iránt (LavPF, IV, 5). Ez a kijelentés, miszerint tehát a racionális ismeretek kiteljesedése éppen egy irracionális, azaz emocionális tényező intenzitását növeli, a (kora)modernitás tudomány- és tudáseszményéhez fűződő ambivalens viszony kifejeződése is Lavater gondolkodásában. Amikor a fiziognómia és az emberszeretet elválaszthatatlansága mellett érvel, itt a fejezet elején, akkor egyszerre beszél az új, a formális és az instrumentális racionalitás összekapcsolódásán alapuló (kora)modern tudomány nyelvét és a szentimentalizmus ezzel sok tekintetben ellentétes nyelvét: minél tökéletesebb, hiánytalanabb az emberi tudás, annál kiterjedtebb az emberi boldogság. Ezt azonban épp egy személyes, érzéki – voltaképpen irracionális minőségekhez kapcsolódó – tapasztalati valószínűságra hivatkozva véli igazolhatónak.

Niekerk sommás jellemzése szerint „Lavater a mestere volt annak, hogyan kell kikerülni az ellenérvekre adott érdemi válaszokat. Irritáló például a notórius megkerülése annak a kérdésnek, hogy a csúf embereknek vajon tényleg szükségképpen rossz jellemük is kell-e, hogy legyen.”⁸⁹ Gray egyenesen a *Fiziognómia* briliáns vonásának nevezi, ahogyan Lavater ellenfelei kifogásait kezeli, és az ellenkezőjükbe fordítva saját álláspontja megerősítésére (véli) felhasználni őket.⁹⁰ Erre a leglátványosabb példát épp a Lichtenbergnek adott válaszban találjuk. Nyilvánvaló, hogy az „antifiziognómia” egyik leginkább irritáló szöveghelye az lehetett Lavater számára, ahol Lichtenberg megkülönböztette és elválasztotta egymástól a fiziognómiát és a pathognómiát. Lavater sajátos logika szerint átfordítja ezt a megkülönböztetést. Míg Lichtenberg szerint, mint láttuk, a test két jelentésré-

87 GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung i. m.*, 114.

88 Ez egyébként még a *Fiziognómiai töredékek* gazdag illusztrációját dicsérő Friedrich Nicolainak sem nyerte el a tetszését, aki Lavater művének recenziójában aggályát fejezte ki aziránt, hogy a látás valóban képes-e a bizonyíték erejű evidencia kitermelésére. Lásd erről ALTHAUS, *i. m.*, 115.

89 NIEKERK, *i. m.*, 8. – Lavater *Fiziognómiája* első kötetének *Az erkölcsi és testi szépség harmóniájáról* című fejezetében (nem) foglalkozik ezzel a kérdéssel: LavPF, I, 57–135.

90 GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung i. m.*, 174.

tege – egyrészt természetes jel, másrészt kulturális és emberi jelentéstartalmak hordozója – közül az utóbbit érdemes tanulmányozni, és az kecséget érdekes felismerésekkel, míg az előbbi esetében azonban az értelmezés egy sor, sokszor átláthatatlan ok labirintusába téved, amelyek között a véletlen is szerepet játszik, addig Lavater meg van győződve róla, hogy „az ember ősfarmája áttűnik minden véletlenül” (LavPF, IV, 32), azaz hogy a fiziognómiai alapformát nem képes eltüntetni sem a kultúra, sem az éghajlat, sem sorscsapások vagy az akarati törekvések sorozata. Richard T. Gray, aki meggyőzően kimutatta, mennyi mindenben támaszkodott Lavater Christian Wolff korai fiziognómiájára, felhívta a figyelmet arra is, hogy Lavatertől eltérően Wolff számolt azzal a nehézséggel (sőt, egyenesen leküzdhetetlennek tartotta), amit a „természeti” jelek előnyben részesítése jelent a „kulturális” jelekkel szemben.⁹¹ Pontosabban azzal az ellentmondással, ami egyfelől a test és a lélek között tételezett prestabilizált harmónia, másfelől azon tény között mutatkozik, hogy a testet érik olyan változások, amelyeknek nincs hatása a lélekre. Ezért már Wolff (majd a nyomában Lavater is) felállítja azt a hipotézist, miszerint léteznie kell egy (meg)változ(tathat)atlan testi ősfarmának, amely a jellem vagy a lélek tiszta kifejeződése. Míg azonban Wolff tanácstalan azt illetően, hogy miként is lehetne meghatározni ezt a testi ősfarmát, addig Lavater – „legjelentősebb, egyben legellentmondásosabb újításként a fiziognómia elméletében”⁹² azt a hipotézist állítja fel, hogy az embernek ez az autentikus ősfarmája a test úgynevezett „szilárd részeiben” rögzült. A „szilárd” és „lágyszemek” fogalmi kettőse megfelel a felvilágosodás episztemológiájában a „természetes” és az „önkényes jelek” jelelméleti különbségének. A „szilárd” egyszerűen azonosítódik a „megbízhatóval”, „bizonyossal”, „tartóssal”, míg a „lágyszemek” nem más, mint a „véletlenszerű”, „változékony”, „önhatalmú”. Idetartoznak az izmok, a mimika, minden változás – ezek tehát „önkényes” jelekként olyan információt közvetítenek, amely alá van vetve az ember akaratának. Lavater szerint épp ez a szubjektív intencionális jelleg teszi kétségessé és megbízhatatlanná e jeleket. – Ám visszatérve a *Töredékek* negyedik kötetében olvasható argumentumhoz, fiziognómia és pathognómia megkülönböztetését elfogadja ugyan, de, ahogyan írja,

„vajon az eleven lélek teljes ereje nem hagyja nyomot a fej szilárd részein? – hiszen egykor azok is lágyszemek voltak, s minden mozgó izom hatott rájuk – ezek a részek minden egyes emberben különböznek és oly sokfélék, mint a jellem és a tehetség, ezekre ne hatna a lélek a maga teljes erejével?” (LavPF, IV, 8)

Terminológiai átfordítása nyomán a fiziognómia a szilárd részekben kifejeződő tartós jellemet vizsgálja, a pathognómia pedig a „változó jelleget”, ami a lágyszemekben érhető tetten (LavPF, IV, 39). Ezzel azonban épp ellenkező értékelésűkig jut el, mint Lichtenberg: a fiziognómia a „gyökér, törzs, talaj” a pathognómia

91 *Uo.*, 171. skk.

92 *Uo.*, 172.

számára (Uo.), a pathognómia ezért végtére is nem több, mint a gáláns udvari körökben beszélt művi nyelv.

Lichtenberg „antifiziognómiájába” mindkét tábor szűklátóköriően belekapaszkodott: a fiziognómia ellenségei úgy gondolták, Lavater végre megkapta a magáét, a követői pedig, hogy végre van min köszörülni a nyelvüket. Lichtenberg szerint írásában

„maga Lavater is ebbe a hibába esett, úgy hitte, minden sorában el-
lentmondást kell találnia. Ostoba bírálók azt hiszik, ha valamely tár-
gyat illetően napvilágot lát valami, akkor annak feltétlenül pro vagy
kontra kell állást foglalnia, és nincs eszköz, amely megmutathatná,
hogy mindkét felfogás téves. Hát tehetek én erről? Ó, Istenem! Hát ha
egy emberi fej és egy könyv összekoccanásakor üreges kongás hallat-
szik, mindig a könyvet kell hibáztatni érte?” (LichSB, III, 559)

A fiziognómiaellenes megjegyzésekben különösen gazdag „F” jelű Sudelbuch-
ból, valamint Lichtenberg több leveléből is tudható, hogy már „antifiziognómiája”
második (1778 eleji) kiadása idején tervezett egy alapos teoretikus vitairatot Lava-
ter ellen. Maga Lichtenberg, a hányatott sorsú *Episztolában*, így beszél e terveiről:

„A fiziognómiáról tett megjegyzései második részét a szerző kizá-
rólág e Lavater-féle tanulmány [a *Fiziognómiai töredékek* IV. kötetének
1. fragmentuma – Cs. P. Gy.] megválaszolásának, illetve a műve egé-
szét és egyes fejezeteit érintő egyéb észrevételeinek fogja szentelni.
Szavait ott már egyedül Lavater úrhoz fogja intézni, egyúttal gondo-
san el fogja választani őt méltatlan védelmezőitől és tanítványaitól.”
(LichSB, III, 548)

Ám, ahogy Wolfgang Promies írja, végül is „a Zimmermannal folytatott
polémia volt az oka, hogy ez a munka nem valósult meg. Amikor Lichtenberg
1780-ban újra elővette ezt a tervet, a fiziognómiai őrületet már felváltotta egy
másik divat, az ortográfusi világmegváltás klopstocki divatja, így Lichtenberg új
tárgyban nyitott vitát.”⁹³

Az itt közölt *Töredék a farkakról* eredetileg nem publikációra szánt írás volt,
hanem egy Friederike Baldingernek⁹⁴ 1777-ben írott levél része. Közös barátjuk,
Johann Gottwerth Müller úgy jellemezte ezt az asszonyt, mint a „legműveltebb,

93 Wolfgang Promies jegyzete: LichSB, kommentárkötet a III. kötethez, 265.

94 Dorothea Friederike Gutbier (1739–1786) 1764-ben ment feleségül az orvospro-
fesszor Ernst Gottfried Baldingerhez, akivel 1772-től Göttingenben, 1782-től pedig
Kasselben éltek. Lichtenberg Göttingenben ismerkedett meg Friederikével, aki halálá-
ig nagyra becsült beszélgető- és levelezőpartnere lett. Levelezésükből sajnos csak kevés
maradt fenn, de Lichtenberg két írása is e levelezés kontextusában keletkezett, a *Töredék*
mellett az *Über die Macht der Liebe* (mindkettő 1777-ben), míg Friederike Baldinger 1778 és
1782 között írta meg „főművét”, a *Versuch über meine Verstandeserziehung*ot.

legélesebb elméjű és legszellemesebb hölgyet”, akinek a barátságára Lichtenberg is büszke volt, míg Friederike férjét, az „udvari tanácsos urat” nagy orvosi tudása mellett is „leírhatatlanul nyers” embernek tartotta.⁹⁵ Talán az a perpatvar is kifejezésre jut ebben a véleményben, ami Lichtenberg írása körül keletkezett. Az említett levelet ugyanis Lichtenberg Friederikének írta,⁹⁶ ám az írást a címzett férje Lichtenberg tudta nélkül publikálta saját lapjában.⁹⁷ Lichtenberg először felháborodott a történeten, később azonban megbékült, hozzájárult írása másodszori kinyomtatásához, ami így is komoly sikert aratott, és e sikerből aztán a *Goettinger Taschen-Calender* szerkesztő-kiadója, a barát és levelezőpartner, Johann Christian Dieterich mellett vélhetően maga Lichtenberg is profitált.

A Lichtenberg és Lavater közötti vita végpontja – ha nem is az elvi álláspontok közötti ellentmondások felszámolása – kettejük találkozása 1786-ban. Július elején Lichtenberg ezt írja egy levelében:

„Lavater úr két alkalommal is meglátogatott engem, és (őszinte becsédével) valóban rendkívüli benyomást tett rám. Illik rá a mondás: *auget praesentia famam* [a személyes jelenlét alátámasztja a hírnevet]. Egy forrófejű, elragadtatott disputánst vártam, ő azonban korántsem az, legalábbis ezúttal nem. Igazán kiváló koponyának tartom, akit a gyarló társadalom némileg megbolondított. Ha *itt* élne, ahol mindenben az értelem dönt, ahol a rajongót legfeljebb tisztelik, akkor egészen biztosan legalább annyi valódi hírnevet szerzett volna, mint amennyi szemrehányást eddig kapott. Még egyszer ismétlem: le sem írhatom kellőképpen, mennyire jó ember Lavater úr. Mindent őszintén gondol.” (LichSB, IV, 678)

95 https://www.lichtenberg-gesellschaft.de/leben/1_leb_weg_dbaldinger.html (Utol-só lehvívás: 2019. 08. 22.)

96 LICHTENBERG, *Briefwechsel*, 1. kötet: 1765–1779, szerk. Ulrich Joost és Albrecht SCHÖNE (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen), München, Beck, 2013. A 419. számú levél: 753–760.

97 *Fragment von Schwänzen. Ein Beytrag zu den Physiognomischen Fragmenten*. Névtelenül jelent meg Baldinger lapjában: *Neues Magazin für Ärzte*, 5. szám, 3–11, Lipcse, 1783. A szöveg „bevezető megjegyzése” Baldinger írása, amit az orvosi lapban még ezek a sorok egészítettek ki: „A szerző már rég hozzájárult, hogy ötletei nyomtatásban is megjelenjenek. Megjelentetésük már csak azért sem időszerűtlen, mivel az utóbbi Vásáron még mindig felbukkantak fiziognómiai könyvek. E folyóiratban pedig azért érdemelnek helyet, mert nagy *Fiziológiájában* maga [Albrecht von] Haller is e tudomány részeként tekint a fiziognómiára.” Lásd a szerkesztő, Wolfgang Promies kommentárjait: LichSB, kommentárkötet a 3. kötethez, 252. – Lichtenberg úgy kommentálta mindezt, hogy Baldinger „fárok-fiziognómiámat a *megkérdezésem nélkül*” adta ki, „még hozzá, mint felesége a tudtomra adta, a Zimmermann elleni bosszú szándékával”. Tagadja ugyan, hogy ő maga hozzájárult volna a kinyomtatáshoz, jóllehet nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy „abban a vidám társaságban, amelynek írtam, egyszer akár mondhattam is, hogy tőlem akár ki is nyomtathatják”. – Lichtenberg levele Johann Andreas Schernhagenhez, 1783. február 6., LichSB, IV, 496. sk.

„Üdvözlöm az igazság valamennyi barátját, akik *okokkal és rajzokkal* bizonyítják, hogy tévedek; ez esetben azonnal megváltoztatom az álláspontomat.” (LavPF, IV, 7) Senki nem vette komolyabban ezt a felhívást, mint éppen Lichtenberg, amit ékesen bizonyít a *Töredék a farkakról* című szatírája. Hogy Lavater állta-e a szavát, aligha hihetjük, de „tudománya” népszerűségének és súlyának gyors csökkenése mégiscsak azt erősítette meg, hogy tévedett.

Összefoglaló

A tanulmány a 18. század második felében lezajlott ún. „fragmentum-” vagy „fiziológia-vita” összefoglalása. Középpontjában Georg Christoph Lichtenberg *Fiziognómiáról a fiziognómusok ellenében* című írása áll, de részletesen kitér néhány további kritikai szövegére, valamint Lavater, Mendelssohn, Lenz és Zimmermann ezekre érkezett bírálataira, reflexióira. Igyekszik bemutatni azokat a gondolati és koncepcionális különbségeket, amelyek e vita során körvonalazódtak Lavater és követői, valamint Lichtenberg között, továbbá érzékletessé tenni a kor vitakultúráját, hogy mindezek segítségével megrajzolja Lichtenberg talán leghíresebb, *Töredék a farkakról* című szatirikus „antifiziognómiájának” szellemtörténeti hátterét.

Physiognomania and anti-physiognomy. Lichtenberg and the “Fragments debate”

The paper offers a survey of the “Fragments Debate” or “Physiology Debate” that took place in the middle of the eighteenth century. The central subject is Georg Christoph Lichtenberg’s *Über Physiognomik, wider die Physiognomen*, but some of his other critical texts are also discussed, along with the responses and reflections Lavater, Mendelssohn, Lenz and Zimmermann wrote to these. The paper tries to point out the intellectual and conceptual differences emerging during this debate between Lavater and his followers on one, and Lichtenberg on the other side, and it also aims to unveil the debate culture of the era, thus providing a detailed intellectual background to Lichtenberg’s probably most famous “anti-physiognomy”, the *Fragment von Schwänzen*.

Bódi Katalin

A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében

*„Your face is so complicated
that it takes three pages to describe.”
(How To Tell If You’re In an
Honoré de Balzac Novel, the-toast.net)*

A portré keretei

Kazinczy Ferenc 1827 augusztusában megjelent egyik recenziójában úgy dicséri a tárgyalt kötetben kiadott arcképek megalkotásának gyakorlatát, hogy egyúttal frappánsan összefoglalja, mit is gondol a portré mint képműfaj feladatáról:

„E’ profil-arczokat igen nagy gonddal és igen nagy szerencsével rajzolta is, metszette is Báró Lütgendorf Ferdinánd. Nem azon törekedett, hogy a’ fejnek az ideálozás által több nemességet ’s kedvességet adjon, a’ mit az első rendű Mívészek mindég tesznek; hanem hogy ezen historiai tekintetben nevezetes arczokat a’ szerint adhassa, a’ hogyan őket a’ tükör kapja-fel; ’s a’ ki azon gondra tekint, mellyel Lütgendorf mindenikének nézését, haját, ruháját, álmélgodást érdemlő különbözőésekben adja, érzeni fogja, hogy az arczok tellyesen el vagynak találva; ’s így Lütgendorf, ’s Ponor, ki őtet tanácsolta, a’ most és később élőknek szíves köszöneteket érdemlik. Az arcz magán hordja a’ mit az emberről mondhatni, ’s gyakrabban mint a’ figyelmetlen gondolná; ’s ezen állításnak való voltát hány fő bizonyítja itt! ide értvén némelly kép mellett még a’ haj-fésülést, öltözetet, és kéz-írást; mert a’ lelkes Kiadó a’ képek alá kinek-kinek tulajdon kéz-írása szerint metszeté-fel neveiket. Ki nem ismér péld. a’ Kajdacsí, a’ Bittó, a’ nagy csinban gyönyörködő Szallopek, a’ Császár lelkeikre? ’s melly jelentő vonás péld. a’ Bittó’ arczában az alsó rész, a’ szájától addig, a’ hol tokáját elfogja a’ ruha [...] Mindenik kép mellé vagyon téve két lapnyi nyomtatvány, ’s az bennünket a’ személy’ Élet-írásával gazdagít.”¹

¹ KAZINCZY Ferenc, *A’ Művészség’ barátjaihoz*, Felső Magyarországi Minerva, 1827/augusztus, 1339. A recenzió három könyvet ismertet, elsőként a fenti idézet tárgyát: *Magyar Pantheon: Az 1825. 1826. 1827. Pozsonyban tartott Ország-gyűlés’ emlékezetére*. Részenként kiadta Ponor Thewrewk Jó’séf, Magyar-oroszági és Erdélyi hites Ügyész.

Az ismertetett *Magyar Pantheon*-kötetben eszerint tehát a portrék funkciója az országgyűlésen résztvevők személyének hű ábrázolása, idealizálás nélkül, ugyanis az arc olvashatóvá teszi az ember jellemét, amit a hajviselet, az öltözet és a kézírás reprezentációs funkciója egészít ki. A kiadványban a képek szöveggel egészülnek ki, amiből egyrészt a portré kettős, képi és textuális műfajisága is rögzítésre kerül, másrészt a médiumok egymással történő versengése, illetve reprezentációs elégtelenségük is hangsúlyt kaphat. A tradicionális Kazinczy-képbe illeszkedő panteonizáció és az idealizálás fogalmai mellett tanulmányomban a fiziognómia, a médiumváltás és az autopszia terminusával szeretném gazdagítani Kazinczy portréfogalmának vizsgálatát, amelyek körülményeire ráadásul kiegészítheti a portré funkciójáról való, viszonylag zárt gondolkodásunkat a 18–19. század fordulójának időszakában.

Amikor Abafi Lajos 1884-ben kiadja a *Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek* című kötetet, amelybe a Kazinczy-életmű legkülönbözőbb helyeiről (levelezés, folyóiratközlemények, önéletrajzi feljegyzések stb.) származó „portrékat” gyűjti össze, az arcképhez a panteonizáció 19. századi praxisát rendeli hozzá.² A nemzeti történelem és irodalom nagyjairól szóló különféle írások homogenizáló összegyűjtése elsősorban a gesztusban rejlő ünnepélyességet, a morális nagyságra való rámutatást és a kulturális emlékezet közösségi erejét teszi hangsúlyossá. Az Abafi-féle kötet ugyanis nekrológokat, életrajzokat, személyes visszaemlékezéseket, kötetbevezetőkből kiemelt írói portrékat, arcleírásokat egyaránt tartalmaz. A 19. század első évtizedeiben az *Erdélyi Muzéum* és a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain közreadott biográfiák, amelyek között Kazinczy egynéhány írása is megjelenik, illetve Döbrentei Gábor életrajzírás-elmélete³ természetesen indokolhatják a *Magyar Pantheon* kötetének későbbi létrehozását, mindazonáltal éppen az egységesítő szerkesztői gesztus lehetetleníti el a jelentésadás további esélyeit a nemzeti kommemoráció alaphelyzetén kívül. Érdeemes ugyanakkor azt is rögzíteni, hogy Döbrentei teóriája szerint az „életírásnak fő-célja az emberi természetet a maga nagyságában és gyarlóságában is megismertesse; haszna, hogy a' Jóra, nemes példák által felébresszen, a' Hibástól elijesszen”.⁴ Vagyis tisztán a morális példaadás, az olvasó erkölcsi tanítása kap hangsúlyt.

Kazinczytól persze egyáltalán nem volt idegen a panteonizáció gondolata, az életművében gyakran előkerülő portré azonban legfeljebb, ha metaforaként érthető, ami végeredményben csak elfedi radikális sokféleségét. Szintén közismert, hogy Kazinczy rendkívüli figyelemmel övezte a portré festészeti műfaját is, ami megint csak nem független a panteonizációban rejlő öröklét gondolatától: a korabeli elképzelés szerint az adott személy képi ábrázolása az emlékezés segítője lehet az utókor számára. Ráadásul a kép és a szöveg átjárására is számos példát mutat az életmű, a *Tövisek és virágok* íróportréiban barátai és ellenségei virtuális képekben

2 A panteonizáció gyakorlatáról bővebben lásd: PORKOLÁB Tibor, „Nagyjaink pantheonja épül”: Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés, Bp., Anonymus, 2005, 86–109.

3 DÖBRENTEI Gábor, *Észre-vételek az élet-írás teoriájáról*, Erdélyi Muzéum, 1815/3, 119–137.

4 Uo., 119.

kerülnek rögzítésre, ami a horatiusi *ut pictura poesis*-elv gyakorlásának is ékes példája. Mindezen kontextusok azonban elsősorban Kazinczy irodalomszervező tevékenységébe és esztétikai látásmódjába zárják be a portré funkcióját, és szükségképpen elfedik a portré 18. századi és még a 19. század első évtizedeiben is ható gyakorlatának további vonatkozásait. Gondolatmenetemben megpróbálom bemutatni Kazinczy portréfogalmának összetettségét, ugyanis véleményem szerint nem elégséges a panteonizáció és az eszményítés gyakorlata felől értelmezni az életműnek ezt a kiemelkedő csomópontját. Érdekes közelebbről megvizsgálni az életrajzokban, nekrológokban, íróportrékban, illetve a visszaemlékezésekben (nevezetesen: *Pályám emlékezete*) bemutatott személyek leírását, továbbá áttekinteni azokat a szöveghelyeket, amelyek, ha nem is tézisjelleggel, de számot vetnek a portré képzőművészeti műfajával, így közvetve vagy közvetlenül a képi reprezentáció problémájáról vallanak. Kazinczy gyakorlati portréfogalmában megjelennek a 18. század tudásszerkezetének azon elemei, amelyekre az irodalomtörténeti nézőpont már szükségképpen nem figyelmes a következő évszázadban. Úgy gondolom tehát, hogy a mediálisan és műfaji szempontból is többféle portré tanulmányozása Kazinczy életművében lehetőséget ad a korszak tudásszerkezetének tanulmányozására is. Vagyis feltételezésem szerint ha közelebbről vizsgáljuk a Kazinczy által írt portrék szövegeinek felépítését és látásmódját, illetve a portré képi műfajához fűzött reflexióit, akkor nem elsősorban a közvetlen utókor, illetve saját korszakunk kérdésfeltevéseinek visszaigazolásaként (lásd: panteonizáció, nemzeti emlékezet, nemzeti identitás stb.) vetünk számot a műfajjal, hanem eddig nem gyakorolt interpretációs és fogalmi kereteket kapunk a korabeli szövegek olvasásához.

Három olyan irodalmi határterületre próbálom irányítani a figyelmet a Kazinczy-szövegek tanulmányozásában, amelyek természetesen nem ismeretlenek a megjelölt időszak kutatásában, de gyakorlati hasznosításuk nincs elég hangsúllyal jelen a korabeli magyar irodalmi szövegek (példának okáért: a portré) értelmezésében: elsőként a fiziognómia praxisára, majd médiatörténeti vonatkozásokra, végül pedig az esztétikai tapasztalat személyességére szeretnék rámutatni a portré műfaji komplexitásának megértéséhez. A portrék nem követnek azonos sémát, nem mindegyikben jelenik meg az általam felvetett három szempont valamelyike, illetve némelyik egyáltalán nem engedelmeskedik ennek a talán túlzottan koncepciózus felosztásnak: a megjelölt alapfogalmak sokszor nehezen választhatók szét egyes portrék olvasásának folyamatában.

Az elemzett szövegek meghatározó része a korabeli folyóiratokban közzétett életrajzokból származik, de felhasználtam a *Pályám emlékezete*-ben helyet kapó biográfiák egy részét, illetve a portré képi műfajához fűzött különálló reflexiókat is. Számot vetve a kéziratok anyagával, valójában felmérhetetlen mennyiségű életrajz, nekrológ, biográfiai feljegyzés található az életműben, amelynek nagy része kiadatlan. Jelen tanulmány a nyomtatásban is hozzáférhető anyagból válogat, s arra tesz kísérletet, hogy rámutasson a portré (metaforájának) összetettségére, ajánlatot téve egy legalább annyira összetett interpretációs lehetőségre.

(1.) „Az arcz magán hordja a' mit az emberről mondhatni” – a fiziognomikus portré

A folyóiratokban közzétett Kazinczy-féle portrék legtöbb darabjában a biográfia tételes ismertetése mellett rendszerint megjelenik az arc és a test érzékletes leírása, amelyet az író visszavezet a bemutatott személy jellemére, vagyis példászerűen alkalmazza a 19. század első évtizedeiben még ható fiziognómiai gondolkodást. Különleges példa gróf Wesselényi Ferenc (1605–1667), akinek életútját ismertetve Kazinczy az arc bemutatásával zárja portréját:

„Wesselényi megholt Német-Lipcsén 1667. Martz. 28d. Termete deli, arcza nagy szépségű. Sas orra, eleven szemei, testének minden mozdulása, mutatták az uralkodásra termett lelkes nagy férfit. Szakála kerek és sűrű. Feje nyírott, igen gazdag üstökkel. Felső öltözte, olajban-festett képein, zöld bársony kaftán, fél-könyökig érő ujjakkal. Sokat szenvedvén köszvényben, nehezen írt, de mikor nem szenved, igen rendesen és csinosan; 's ezen baja volt hihetőleg az oka, hogy alá-írásaiban ritkán írta-ki nevét, 's azt inkábbára csak a' C. F. Wess. által jegyzette.”⁵

A biográfiai adatokból nyilvánvaló ugyanis, hogy Kazinczy csak festményen vagy metszeten⁶ láthatta a Wesselényi-féle összeesküvés főszereplőjét, és a fiziognómia megismerő módszerét alkalmazva a külsőből az uralkodói erényekre és az emberi nagyszerűségekre következtet. Az aláírás kiemelése színre viszi a fiziognómiai gondolkodásban alkalmazott metonimikus láncolatokat: a ki nem írt név eszerint a köszvényben szenvedő kéz sajátos lenyomata.⁷ Hasonlóképpen dinamikus a kapcsolat a külső és a belső között Orczy Lőrinc leírásában, ráadásul itt is megjelenik a festmény mint az arc rögzítésének másik médiuma:

„Eleven szikrázó kék szemei a' leg fejérbbe homlok alatt boldog megelégedést mosolygottak; orczájit az egésség' piros színe fogta el 's ba-

5 KAZINCZY Ferenc, *HADADI GRÓF WESSELÉNYI FERENCZ, MURÁNYNAK ÖRÖKÖSE, Magyar-ország' Nádora, Jászok' Birája, Gömör és az egygyesült Pest, Pilizs, Zsolt Vármegyék' Fő-Ispánja, Arany-gyapjas Vitéz, Első Leopoldnak Tanácsosa, Kamarása, Magyar-országban Hely-tartója*, Felső Magyarországi Minerva, 1827/október, 1387–1392.

6 Kazinczy a pesti vármegyházán lévő és a marosvásárhelyi Wesselényi-arcképet is ismerte, mindkettőről volt metszete. A metszetek lelőhelye: Zemplén vármegye levéltára, Sátoraljaújhely, Autographa II. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kritikai kiadás, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (a továbbiakban: PEml.), 1122. A fenti idézet a portré kettős mediális természetét és nevezetesen a képi és nyelvi leírás teljesítőképességét bemutató fejezethez is szorosan kapcsolódik, hiszen azt teszi világossá, hogy egy létező képet Kazinczy egy biográfia kiemelt helyén, az alany külsejének bemutatásánál használja fel, a kép-nyelv hangsúlyozott médiumváltásában.

7 A kézírás és az aláírás fiziognómiai vetületeiről Kazinczynál lásd: TÓTH Orsolya, *Leírás a kézírásról: Fiziognómiai portré a 19. századi regényben*, *Literatura*, 2018/2, 197–199.

juszos ajakin a' Sváda ült. Az a' mosolygó száj, azok a' szikrázó szép szemek, az a' lángoló orcza látszik *Dónátnak* festésein is.”⁸

Ürményi József portréjában már egészen addig megy Kazinczy, hogy az arc részeit és vonásait csupa általánosságokkal jellemzi, amely jelzők már eleve a belső tulajdonságokat nevezik meg (eleven, szép, szabad, komoly, kedves). Vagyis itt a fiziognomikus ábrázolás átcsúszik abba az idealizálásba, amit éppen, hogy megvon Kazinczy a portré műfajától *A' Művészség' barátaihoz* című, fentebb idézett kritikában:

„Növése középben állott a' hosszúak és rövidek között; termete csontos és inas, de nem kövér; hajai ifjú esztendejiben szőkék, szemei elevenek; arcza igen szép, mind vonásokban, mind színekben; tartása szabad, módja nemes és komoly, felszelidítve szívének szelíd, lelkének víg volta által; szóllása folyó, keresett piperék nélkül, hangja kedves.”⁹

A kérdés adott: Kazinczy vajon olvasta-e Johann Kaspar Lavatert, vagyis a portrék írásában, illetve a portrék iránti rajongásában szerepet kapott-e a 18. század végén óriási népszerűségnek örvendő svájci lelkész fiziognómatana? Érdemes némiképpen tisztázni a fiziognómia 18. századi státuszát a tudományok közegeiben, hogy megérthessük Lavater sikerét. Míg a 16. századi gondolkodásban még a filozófia integrálja a nedvkörtanon és a fiziognómián alapuló teológiai, orvostudományi, természetismereti, művészetelméleti (stb.) tárgyú következtetéseket, addig a 18. század végére ezek a megismerési formák egyrészt még egy ideig hozzáidomulnak a specializálódó természettudományokhoz,¹⁰ másrészt pedig a közbeszéd részei maradnak, a hétköznapi emberismeret szókinccseként vannak jelen a köztudatban. A megértés, az egyértelműség, az olvashatóság ígérését jelenti tehát a fiziognómia teóriája, ami ugyanannak a természettudományos gondolkodás

8 KAZINCZY Ferenc, *B. Orczy Lőrincz. Generális 's Abaúji Fő Ispány*, Hazai Tudósítások 1806. I/47., 397–398. Az életrajz másodjára is megjelent, mégpedig 1815-ben, az Erdélyi Muzéum fentebb idézett füzetében, amely Döbrentei életírás-teóriáját is tartalmazza: *Báró Orczy Lőrincz emléke*, Erdélyi Muzéum, 1815., 3. füzet, 176–177., Tudósító levelek című rovat. A címhez kapcsolt lábjegyzetben a következőket olvashatjuk: *Szemere Pál Gyűjteményéből*, ami azt valószínűsíti, hogy az életrajzot a Hazai Tudósítások közleményéből Szemere továbbította a szerkesztő Döbrenteinek.

9 KAZINCZY Ferenc, *Ürményi Ürményi József*, Felső Magyarországi Minerva, 1826/április–június, 643–648.

10 „[...] bár a korábbi évszázadokban meggyökeresedett felhasználási területei [...] tehát az irodalmi, művészeti ábrázolásban és társas kapcsolatok terén betöltött szerepe továbbél, új területeken hasznosítják. [...] Az orvostudomány, az evolúciós és fajelméletek, a kriminalisztika, a pszichológia bizonyos válfajai mind egyfajta fiziognomikus tudattal rendelkeztek, a fiziognómiai módszerekkel éltek hol a jó, hol a rossz érdekében, hol tudományos, hol áltudományos célzattal.” – VÍGH Éva, *„Természeted az arcodon”: Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Szeged, JATEPress, 2006, 142.

előtti tudásszerkezetnek a része, mint a nedvkórtan.¹¹ Az arc olvasásának elmélete és gyakorlata is a jel és a jelzett dolog közötti hasonlóság feltételezéséből indul ki, amely hasonlóság így nem csupán a megismerés alapja, hanem a világ megismerhetőségébe vetett hit bizonyítéka is.¹² Az emblémáskönyvek és a bestiáriumok képként is hozzáférhetővé teszik ugyanezt a tudásszerkezetet, ami egészen hosszú ideig, a 18. század végéig bizonyosan jelen van az európai gondolkodásban. Amit Michel Foucault megfogalmaz a 16. századi tudás vonatkozásában, még a 18. századra is érvényes bizonyos hangsúlyok eltolódásával:

„[...] a korszak tudománya mintha gyöngé struktúrával rendelkezne; e struktúra nem egyéb, mint a következő három elem szabad összeillesztése: a régiekhez való hűség, a csodálatos iránti vonzalom és egy független racionalitás irányában ébredt figyelem, amelyben önmagunkra ismerünk.”¹³

Johann Caspar Lavater *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* című munkája 1775 és 1778 között jelent meg négy kötetben, munkája végeredményben a betetőzése annak a folyamatnak, amelynek gyökerei az antik filozófiára (és orvoslásra) nyúlnak vissza. Szimbolikusan az Arisztotelésznek tulajdonított *Physiognomicára*, amely szoros kapcsolatot tételez fel test (vagyis az ember látható külseje) és lélek (vagyis az ember elvileg nem látható tulajdonságai), illetve emberi és állati tulajdonságok között. A fiziognómia – például a nedvkórtan és az asztrológia elmélete és gyakorlata mellett – a tudományos diskurzusban a reneszánsztól kezdődően rendkívül hangsúlyos; aligha mérhető fel pontosan azoknak az értekezéseknek a mennyisége, amelyek

11 Döbrentei a fent idézett biográfiaelméletében külön kiemeli a nedvkórtani rendszerben alkalmazott vérmérséklet-típusok szerepét az ember tanulmányozásában: „A' *sanguineo-cholericum*, és *melancholico-cholericum* temperamentumok leggazdagabbak a' pszichologiai vizsgálatra, mert legtöbb elevenség, serénység, mélység és energia munkálódik általak. Az életíró tehát vizsgálja-meg, mi volt a' természetes hajlandóság' munkája, 's mint tudta az ész ennek vágyjait a' legnemesebb módon igazgatni. Ki nem kell hagyni az életírásból a' temperamentum igazítására befolyó környülállásokat, 's azon állapotot, mellyben születésünktől fogva neveltettünk, 's mik voltak a' lelki-tehetségek kifejlődésére indító okok.” DÖBRENTÉI, *i. m.*, 123. Jól látszik ebből a példából is, hogy a nedvkórtan egy korábbi gondolkodói paradigma megismerési módszereként és szókincseként integrálódik a modern tudományok kialakulóban lévő módszertanához és ismeretelméleti keretéhez: itt tehát a pszichológiához.

12 Michel Foucault a szignatúra fogalmával világítja meg a hasonlóságok bonyolult rendszerét, amely végeredményben létrehozza, felismerhetővé teszi a dolgok között létrejövő viszonyokat. Mivel a hasonlósági viszonyok a végtelenségig bővíthetők, Foucault a 16. századi gondolkodás leírásában a „homokszerű” jelzőt használja, azt érzékeltetve, hogy a dolgok közötti hasonlóság – újabb és újabb szignatúrák felismerésével – a végtelenségig bővíthető, hiszen mindegyik voltaképpen az emberi világ önmagába záródó tökéletességének a bizonyossága. Vö. MICHEL FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK GÁBOR, Bp., Osiris, 44–49.

13 *Uo.*, 51.

az embert a hasonlóság különféle alakzatai mentén vállalkoznak leírni.¹⁴ Lavater munkájának rendkívüli popularitása és közvetlen hatása az irodalmi szövegekre (nevezetesen a 18. század végétől a 19. század végéig a regényekben egyre terjedelmesebbé váló arc- és testleírásokra), illetve hatása az irodalomra egészen a 19. század végéig több gondolkodói tézis összjátékával magyarázható. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a „Lavater-jelenségben” sajátos sűrűsödését látjuk a korszakot meghatározó tudományos és populáris diskurzusoknak. Vigh Éva Lavater elméletének morálfilozófiai karakterét emeli ki, amely az isteni bölcsesség fogalmához rendeli az értelemadás végpontját.¹⁵ Vallási és metafizikai alapú fiziognómiai következtetései eltávolodnak az egyházi dogmák szigorú kereteitől, így termékeny talajra hullnak a szekularizálódó olvasói rétegben, ahol ráadásul egyre nagyobb arányban található meg a nők, az érzékeny olvasás befogadói gyakorlatával. Mindez sajátosan hat a vallásos gyakorlat egyéni mintázataira: Németországban és Svájcban Leibniz tanainak hatására olyan vallási szemlélet alakul ki, amelyben kiemelkedő szerepet kap Krisztus emberi karaktere, az ember mint Isten képmása és tökéletes teremtménye, valamint a természet csodáiban való gyönyörködés a természetfeletti és a misztikus világ dimenzióinak háttérbe szorításával. Lavater munkájának népszerűségét a metszetek is erősítik, a korszak legkiemelkedőbb metszőit tudja megnyerni kötetei illusztrálására, ám a gyönyörködtetésen és az olvasás segítségével felül mindebben jelen van a szöveg és a kép viszonyának problémája. Az arc mint kép olvasásában, ahogyan arra Kocziszky Éva tanulmánya rámutat, többek között a logocentrikus gondolkodás kritikája fogalmazódik meg, amellyel szemben a képi ábrázolás „olvasása”, denotálása mindenekelőtt érzéki, nyelv előtti folyamat. Második lépésben történik meg csak a kép, a vizuális tapasztalat nyelvvé alakítása, a képi jelek nyelvi jelekké transzformálása, ami által a képben és a szövegben rögzített portré metaforikusan azonossá válhat.¹⁶

Kazinczy valószínűsíthetően nem olvasta a svájci lelkész fiziognómiaértekezését, írásaiban nem foglalkozik számottevően sem az elméletével, sem a fogalmi rendszerével, és ritkán hivatkozik rá. Tóth Orsolya a Kazinczy-életmű Lavater-utalásainak feltérképezése során kiemeli az árnyképek iránti rajongását, illetve „a kortársak külsejének leírásakor alkalmazott, rendkívül részletező eljárás[át], amely a fiziognómiai tanokban tájékozott olvasó számára lehetővé tette, hogy fiziognómiai ítéletet hozzon”.¹⁷ Kazinczy fiziognómiai karakterű szóhasználata a fent idézett portréiban még a fiziognómiai gondolkodás (mint szókinccs és értelmezési keret) 19. század eleji jelenlétéről vallanak, ami ez idő tájt még kétségtelenül a korabeli gondolkodói paradigma része. Tytler Nyugat-Európa vo-

14 Lásd Graeme TYTLER áttekintését: Graeme TYTLER, *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 35–54.

15 VIGH, i. m., 142–143.

16 KOCSISZKY ÉVA, *Az arc olvasása: Fiziognómia és vizuális kommunikáció*, Vulgo, 2003/2, 72–79.

17 TÓTH Orsolya, *Az arc olvasása? Fiziognómiai szemlélet a 19. századi magyar irodalomban*, PTE Bölcsész Akadémia 2., szerk. BÖHM Gábor, FEDELES Tamás, Pécs, 2015, Kazinczyról: 36–39, az idézet oldalszáma: 37.

natkozásában „Lavaterian physiognomical climate”-ról beszél.¹⁸ Kazinczy esetében bizonyosan nem beszélhetünk módszeres Lavater-olvasásról, levelezésében és önéletírásaiban csak elvétve bukkan fel a svájci lelkész neve, amikor azonban megemlíti, tökéletesen alkalmazza a fiziognómiai téziseket:

„Szirmay Mihálynak igazsága volt, midőn nekem Beregszászon azt beszéllé 1800. Aug. hogy Engel és Szmethanovics úgy néznek-ki mint testvérek. Lavaternek igaza lehet, mert E. és Szm. lélekben is hasonlítanak; mind a’ kettő felette heves és tiszta fő, mind a’ kettő fősvény.”¹⁹

Ugyanakkor egymásra a külsejükben megtévesztésig hasonlító emberek anekdotáinak elbeszélésében mintha némi iróniával illetné Lavater elméletét, amelynek tehát az egyik logikus konklúziója az lehet, hogy a külsejükben azonos emberek belső tulajdonságaikban is megegyeznek:

„Párisból hazatért embereink azt mondják, hogy nem lehet két hasonlítóbb képet találni, mint a’ Napóleoné és Gróf Csáky Imréé Terében. – Jaj úgy neked, Lavater! – ’s Gróf Barkóczy Ferencz 1794–1801 közt Berlinbe érkezvén, feleségével végig járta az utcákat, ’s a’ mint hintaja mellett egy más hintó elrepült volna, csudálkozva kérdé feleségétől, mit kereshet Berlinben Gróf Török Lajos? Az a’ kit az Ipannak ismertek, a’ francia oda küldött Biztos, a’ híres Abbé Sieyes vala. – Gróf Desóffy István is azt állítja, hogy Gróf Csáky Imre igen jól hasonlít Napóleonhoz.”²⁰

Hasonlóképpen nem az derül ki a Báróczy-portréból sem, hogy Kazinczy ortodox fiziognomista lenne, a külső leírása itt is pontosan megtörténik, de konklúziója szembemegy a test és a lélek metaforikus hasonlóságának tanításán, ráadásul az anekdota műfaji kódjának érvényesülése a nevetést is kiválthatja az olvasóból:

„Báróczy nem vala nagy testű, nem vala magas; hajai feketék és még most is tömöttek. Képe, bőre, tekintete, hangja nem vidám, nem nyájas, de beszéde bájoló. Rejtsd el magad’ az oldalszobába, ’s mondj onnan édességeket egy Szépnek, ki téged nem láthat innen, ’s a’ Szép lángolni fog értted: de lépj ki most, látasd magad’, ’s tüze azonnal elalszik. Így kötődtek vele ifjú esztendeiben barátjai, kik a’ Magyar ifjaknak színe voltak.”²¹

18 TYTLER, *i. m.*, 6.

19 PEml., 290., *Az én naplóm*, Kelt: 1812. márc.–ápr., Tartam: 1801–1804.

20 *Uo.*, 220., *Kazinczy Ferencz „Diáriuma”*, Kelt: 1805–1806, Tartam: 1804–1806.

21 KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor’ emlékezete*, Hazai ’s Külföldi Tudósítások 1810. I/24, 195.

(2.) Portrék vetélkedése – fiziognómia kontra eszményítés?

Kazinczy többször tematizálja saját portréírói gyakorlatát, ezeknek a reflexióknak pedig gyakran része a portrémetszet vagy a portréfestmény műfajára való utalás. A fentebb is idézett, folyóiratközleményként is megjelent portréiban rendszerint hivatkozik a bemutatott személyről készített, általa ismert metszetre vagy festményre, vagyis egyértelműen állítható, hogy számára a portré kettős mediális természete az értelmezés alaphelyzete. Ez a kettősség érthető a médiumok sajátos vetélkedéseként is, aminek nemcsak a Kocziszky Évától idézett szemiológiai vonatkozásai lehetnek lényegesek, hanem a vizuális és a textuális forma esztétikai tapasztalatában meglévő különbségek problémája is. A 18. század végi irodalom, de általánosságban a korabeli tudásforma tanulmányozásában ma már megkerülhetetlen a látás fiziológiájának és az optikai médiumoknak a tanulmányozása, éppen a klasszicista mimézisgyakorlattal való kapcsolatuk miatt. Szöveg és metszet relációinak megfigyelése egyszerre fontos a könyv- és a sajtótörténet, a gazdaságtörténet és az olvasásszociológia szempontjából, amelyek belátásait szükségképpen kell összekapcsolni a poétikai vizsgálatokkal.

Kazinczy kifejezetten a kép pótlásaként tematizálja saját portréírói gyakorlatát, ahogyan párhuzamba állítja annak aprólékosságát a két legendás hírű, királyi megrendeléseket is teljesítő metsző, Bernard Picart és Daniel Chodowiecki nevének említésével. A metszetek közlésének a korabeli könyvekben és folyóiratokban komoly anyagi vonzata van, így a vizuális élményt nyújtani próbáló leírásokat anyagi kényszer következményeként is érthetjük:

„Én a' portrékat 's costúmeket apróságos gondokkal festem-ki, 's meglehet hogy ezek által némelly Olvasómat elúnasztom; de nekem éppen ezek az apróságos vonások látszanak leginkább érdeklőknek, midőn a' nem láthatott emberek felől vagyon szó. 'S mi teszi különben azt, hogy midőn nevezetes ember' szemléléséhez van módunk, látni óhajtjuk azt, ha vele beszédbe nem eredhetünk is? 'S minthogy a' mult idők' magyar costúmjeit a' maradék nem látja majd a' szerént rezekben, mint a' XIV. Lajos' korabeli Párizsiakat a' Picartéi 's a' Chodowiczkyéin a' nagy Király' korabeli Berlinieket; ezek az én vonásaim poltolékül lehetnek e' részben a' később nyomoknál.”²²

A szövegben megalkotott portré eszerint tehát helyettesítheti a hiányzó képet, azzal együtt is, hogy Kazinczy számára szövegkiadási gyakorlatában rendkívül fontos volt a festmények és metszetek felhasználása. A Ráday-ház ismertetésében az I. Gedeont ábrázoló festményről készített metszet ebben a többszörös mediális áthelyeződésben úgy válik „hiteles képpé”, hogy képes színre vinni a portréalany belső tulajdonságait:

22 PEml., 436., *Az én életem*, Kelt: 1816. Tartam: 1759–1781.

„Ráday Pálnak és Pálnénak képét Mányokitól, a' Gedeonét és Gedeonnéjét egy más valakitől, a' Második Gedeonét és Gedeonnéét Stundertől bírja Péczel, 's igen hív dolgozásokban. Az Első Gedeont nekem crayonozta Klímes Tamás 1788., mellyet osztán Mark Quirin Orpheusom' II. Kötete elébe metszett; 's abban a' szent Öregnek vidám, szelíd, más meg más ideák által el-el-kapott lelke, gyermeki ártatlansága egészen el van találva.”²³

Szándékosan használom a „hiteles kép” fogalmát; az idézőjellel egyrészt a hitelességről való meggyőződésre, a portréalany és a portré reflektálatlan azonosítására utalok, másrészt pedig feltételezésem szerint ez az értelemadás nem független a hiteles kép teológiai problémájától. Hans Belting monográfiája arra a tézisre épül, hogy mivel a transzcendens valósága az emberi tapasztalat és az érzékek számára nem hozzáférhető, ezért az egyház hol képekkel, hol pedig képrombolással (de belső képként mégiscsak megkonstruálva) próbálta szemlélhetővé tenni a keresztényi vallás nem evilági szféráját.²⁴ A hiteles kép elsődleges tárgya a korai-keresztény teológiában Jézus Krisztus arca, amely a keleti kereszténységben (lásd: ikonok), illetve a reformációban (lásd: sola scriptura) is dogmatikai kérdés. Belting kiemeli, hogy Lavater fiziognómiájában, „a felvilágosodás korának kellős közepén”, Jézus arca a teológiai hagyományok nyomán továbbra is ősmódel, de a svájci lelkész visszautasítja a képi hagyományt, amely véleménye szerint eleve képtelen Jézus Krisztus arcának közvetítésére, így a maga részéről megpróbál azoktól elvonatkoztatni.²⁵ Kazinczy az Orczy-portréban is utal a festményre, ám kommentárja azt teszi világossá, hogy a festő félreértelmezte, rosszul olvasta az arcvonásokat, így a hadvezér a háttérbe vonta a múzsáknak áldozó, szinte sztoikus figurát. A festő tevékenysége tehát egyértelműen értelemadó tevékenység, ami tovább viheti a portrék kérdéskörét az idealizálás mértékének kérdése felé.

„Az a' mosolygó száj, azok a' szikrázó szép szemek, az a' lángoló orcza látszik *Dónátnak* festésein is; tsak hogy a' festő, a' ki azt hitte, hogy Orczyban a' *Generálist* kell festeni, képéből egy Herkulest csinált, 's egészen elvesztette a' *philosophusi nyugodalmat kedvellő Böltset és Poetát.*”²⁶

23 KAZINCZY Ferenc, *A' Rádayak*, Felső Magyarországi Minerva, 1827/június, 1225–1233. Vö. még PEml. 914–915.: Klimesch által 1788-ban rajzolt arcképéről Mark (megjelent: az Orpheus II. kötetében; Orpheus, 305) és Mansfeld (megjelent: *Kazinczy Ferencz' Munkái*, 5. kötet, Pest, 1815) is rézmetszetet készített.

24 Hans BELTING, *A hiteles kép: Képviták mint hitviták*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 9.

25 *Uo.*, 61.

26 KAZINCZY Ferenc, *B. Orczy Lőrincz. Generális 's Abaúji Fő Ispány*, Hazai Tudósítások, 1806. I/47., 397–398. Vö. még: PEml. 946.: „Arcképei: Donát portréja után Mansfeld által készített pontozómódorú rézmetszet, amit Kazinczy megjelentetett a *Kazinczy Ferencz' Munkái* 2. kötetében (Pest, 1815).”

A tanulmányt bevezető recenziórészletben Kazinczy egyértelműen megkülönbözteti az idealizáló emberábrázolást a fiziognómiai (tükörszerű? realiztikus?) portrétól, s utóbbit azért tartja nagyszerűbbnek, mert az valóban segít a portréalany személyiségének megismerésében. Az 1813-ban kiadott Dayka-kötet-höz készített metszet és az életrajzban részletezett portré olyannyira idealizáló, hogy annak módszertanát és fogalomkészletét hajlamos az irodalomtörténeti értelmezői gyakorlat kizárólagosnak tekinteni a Kazinczy által írott portrék esetében.²⁷ Kazinczy ebben a szövegben mesteri módon építi fel a fiatal költő leírását: a személyes találkozás élményéből, a test és az arc közvetlen látványából, a valós térből újra és újra átlép a művészetek mitologikus terébe. A fiziognómiai látásmódot is az idealizálás, illetve a görög szépségeszmény szolgálatába állítja: az arc egyes részeinek jelzői természetesen a nagyszerű, finom, érzékeny jellem jelölőiként érthetők: a „lobogó, szép, legszebb, legszelídebb, magas, legjátékosb” jelzőt kapó arcvonások ráadásul „leglelkesb képként” festik le Kazinczy számára Daykát, pontosabban a néző így konstruálja meg a látványt. A *Dayka' életéből* az is kiderül, hogy a metsző Kazinczy rajzából dolgozott, aki egy Orpheus-gemmát használt fel a hajfürtök ábrázolásához.²⁸ A portrék (a metszet és a szöveg) elkészítése végül sokkal inkább Kazinczy jelentősadó tevékenységét, semmint Dayka Gábor arcmását teszik láthatóvá.²⁹

„Ámor állá itt, talárisba öltözve, az Anyaszentegyház' fíjai között. Termete alacsony, de kartsu, és, a' mi nagyon tűnt szembe, olly erőltetés nélkül egyenes, mintha egész életét Tánczmesternek kezei alatt töltötte volna. Lobogó setétszög haja saját dísz volt alakján. Horgas igen szép orra, a' legszebb metszésű ajak, a' legszelídebb, domborodás nélkül lefolyó áll, hosszan elvonuló szemölde, nem éppen sima, de tisztabőrű arca, tsontos, magas homloka, a' legjátékosb kék szem, a leglelkesb kép festette nékem a' Múzsák' és Grátziák' Kedvelltjét.

27 Szabó Péter a levelezést tanulmányozva mutat rá Kazinczy esztétikai nézeteire a festett, a metszett és a szoborban megalkotott portré tárgyában, és meggyőzően érvel a mellett, hogy az antik szépségeszmény követésében az esztétikai és a morális norma együttesen érvényesül. Vö. SZABÓ Péter, *Kazinczy portré-esztétikája*, *Ars Hungarica*, 1983/2, 277–282. Döbrentei idézett életírás-teóriája hasonlóképpen az antik retorikai hagyományból vezeti le a biográfia-írás módszertanát és funkcióját: „Az életírásnak fő-célja az, hogy az emberi természetet a' maga nagyságában és gyarlóságában is megismertesse; haszna, hogy a Jóra, nemes példák által felébresszen, a' Hibástól elijesszen.” – DÖBRENTAI, *i. m.*, 119.

28 KAZINCZY Ferencz, *Dayka' élete = Ujhelyi Dayka Gábor' versei: Öszveszedte 's kiadta barátja, Kazinczy Ferencz*, Pest, Trattner, 1813, XLVIII.

29 A Dayka-portré részletes elemzéseit lásd: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai = Klasszikus-magyar-irodalom-történet: Tanulmányok*, szerk. LABÁDI Gergely, DAJKÓ Pál, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2003, 33–73; SZÜCS Zoltán Gábor, „Ad eum qui de tenebris te protulit”: *Kazinczy 1813-as Dayka-kiadásának helye Dayka Gábor értelmezéstörténetében = Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, Bp., L'Harmattan, 2003, 66–103.

Beszéde kevés. Színetlen szerénység, figyelem mások eránt és annyi nyájasság, hogy első pillantással mindent elbájolt. Némelly hangja félig selyp, melly nevelte ketseit.”³⁰

Napóleon figurája ismét az arc kérdésköréhez kapcsolódva jelenik meg a *Pályám emlékezetében*, ezúttal az arckép megalkotásának módszertanához kapcsolódva. Egyrészt figyelmet érdemel az a mozzanat, hogy Kazinczy levelezőtársa Schönbrunnba tett látogatásának célja megnézni Napóleont saját szemével, de az is nagyon lényeges a társadalmi identitás szempontjából, hogy a tiszt nem érti, hogy a Bonaparte név alatt a francia császárt érti a kérdező:

„Bonaparte felől lévén szó, kedvem jött, azt is feljegyezni, a’ mit Nini ír Bécsből. – Be érkezvén Napoleon Schönbrunnba (1805. November – d) kimentem, hogy láthassam. Nem láthattam. De maga helyett tizenhatezer emberből álló gárdáját láttam, úgymond, ’s bizonyossá tehetlek, édes bátyám, hogy szebb népet gondolni nem lehet. Vissza jövén szállásomra, itt leltem egy kapitányt és 35 legényt. Ezeknek ebédjek mindennap 50 ftba került. A’ Tiszt velünk evett. Egy nap megszólítottam, ’s kértem, mondaná meg, mikor lehetne látnom Bonapartét? Azt felelte franczia culturával, hogy nem ismeri, ki lehet az? – Nem értvén, ismét megneveztem Bonapartét, ’s ő ismét azt felelte, hogy nem ismeri. Aber Sie werden doch Ihren Kaiser kennen! mondám megütközve vonogatódzásán. So! felele a’ Tiszt, unsern würdigen Kaiser kenne ich recht wohl; der heist aber nicht Bonaparte, sondern Napóleon. Niny megszeppent, ’s engedelmet kért megtévedése miatt. A’ Tiszt nagy magasztalásokkal szóllott Napóleonjának vitéz és kormányzó tettei felől etc. Niny csakugyan látta későbben Napóleont, Berthiével lovaglott, ’s azt írja, hogy Napóleon egyikéhez sem hasonlít azon sok képeinek, a’ mellyeket láttunk. A’ dolog természetes, mert a’ Művész εις το Κρειττου μιμει.” [megszépítve utánoz]³¹

A portré festészeti műfajának esztétikai-módszertani karaktere szempontjából azonban a leginkább lényeges a fenti idézetben az a megállapítás, amely a biografikus személy és a történelmi tablókön, illetve a különféle portrékon megfestett alak hangsúlyos különbségét tárgyalja. A „Művész εις το Κρειττου μιμει” gondolata a *Tövisek és virágok* kötetének egyik jegyzetében, *A’ két természet* című epigrammához kapcsolódva,³² illetve a levelezésben is többször megjelenik. Fórizs Gergely

30 KAZINCZY, *Dayka’ élete...*, i. m., XLVIII.

31 PEml., 219–220, *Kazinczy Ferencz „Diárium”*, Kelt: 1805–1806. Tartam: 1804–1806.

32 „Az Aesthetica’ profánusainak csak az *Természet*, a’ mit testi szemeikkel látnak. Ők azt a’ Festőt dicsérik, a’ ki úgy festi a’ képet a’ hogy azt a’ tükör adja-vissza. *Füger és Grassy, L[a]mpi és Kreutzinger* nekik kevésbé talál, mint sok vászonmázoló. *Eis to kreisson!* (in pulcrius!) ezt kiáltozta a’ görög Művész a’ tanítványnak, ’s így leve, ’s csak így leve a’ Vaticanói Apoll, az Antinousz, a’ Mediciszek’ Vénusza; így, és csak így leve ’s lehete, hogy

tanulmánya ezzel az esztétikai-alkotói elvvel kapcsolatban azt emeli ki, hogy Kazinczy „képzőművészeti alapozást, háttérrel ad irodalmi nézeteinek, programjának, amint az általában is jellemző rá és epigrammakötetére”³³. Konklúziójában pedig arra mutat rá éleslátóan, hogy Kazinczy idea-értelmezése, amelyet az igazi művészet ábrázolni hivatott, önellentmondásos, amennyiben a természet sosem szakadhat el önmaga anyagi meghatározottságától.³⁴ Napóleont (illetve egyáltalán minden egyes alanyát az arcképeknek) az *Eis to kreisson!* jelmondatával illetni azért is különösképpen groteszk, mert akkor feltételeznünk kellene, hogy a biografikus-fizikai személy mellett mindenkinek létezne egy testetlen, eszményített alakmása az ideák világában. Úgy vélem, kijelenthető, hogy az idealizáció mint látásmód és mint alkotói gyakorlat a portrék vonatkozásában eleve érvényesíthetetlen. Ezt mutatja a Dayka-portré is, amely valójában tehát nem a fiatalon elhunyt költő arcképe, hanem Kazinczy költészeti programjának illusztrációja. A portré ilyesfajta, platonikus alapú reprezentáció-értelmezése (vagyis az anyagtalan, lelki-képzeletbeli kép létrehozhatósága) ugyanakkor a 18–19. század első évtizedében létező gyakorlat volt, ami a „rajzművészet feltalálása”-témájú alkotásokban is megjelent. Id. Plinius *Természetrájának* XXXV. fejezetében olvasható Butades története, aki körberajzolta szerelme árnyékának körvonalait a falon, a történet pedig az újkortól a rajz és a festészet eredetének kedvelt anekdotájává válik.³⁵ Illetve számos műalkotás tárgyaként is megjelenik, köztük Ferenczy István szobrában, amelyet *A' Szép Mesterségek' kezdete* címmel jegyeznék magyarországi bemutatásakor, Kazinczy pedig *Graphidion*ként (rajzoló lány) nevezi meg levelezésében és epigrammájában, s csak később válik általánossá a *Pásztorlányka* megnevezés.³⁶

a' Gorgon' feje is isteni keccsel mosolyog, és hogy Silént és a' Faunok' statuájit gyönyörködve láthatod. »Valóban a' kép nincs is inkább szépítve, mint a' hogyan a' Mesterségnek szépíteni *kell!* mond Conti Emília Galottiban. A' Mesterségnek a' szerent kell festeni, a' hogy' a' *plasmai Természet* – ha van! a' képet gondolá; azon hanyatlék nélkül, melyet az ellenkező a[n]lyag elmellőzhetetlené teszen; azon roncsolat nélkül, mélyel ellene az idő kikél.«” – KAZINCZY Ferenc, *A' két Természet* [az epigramma jegyzete] = K. F., *Költemények*, I.: *Szövegek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 573.

33 FÓRIZS Gergely, *Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében*, It, 2011/4, 451–474, 453.

34 Uo., 457.

35 „Butades, egy sicyoni fazekas jött rá először Corinthusban, hogy ugyanannak a földnek a felhasználásával agyagból portrékat lehet formálni, mégpedig a lánya révén, aki egy ifjú iránt szerelemre gyúlt, és mikor az idegenbe készült, lámpafénynél körberajzolta arcának árnyékát a falon, apja pedig ezt agyaggal kitöltve elkészítette a képet és a többi agyagedénnyel együtt kiszáritotta, majd kiegészítette.” – PLINIUS, *Természetráj*, XXXV. 12. Idézet innen: Idősebb PLINIUS, *Természetráj* (XXXIII–XXXVII.): *Az ásványokról és a művészetekről*, ford. DARAB Ágnes, GESZTELYI Tamás, Bp., Enciklopédia, 2001, 205.

36 FERENCZY István, *Pásztorlányka*, 1822, fehér márvány, magasság: 94 cm., Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. További példák, amelyek ráadásul egyesítik a művészet (a rajzművészet, a festészet) születésének allegóriáját a platóni filozófia alaphasonlatával: Joseph-Benoit SUVÉE, *A rajzművészet feltalálása*, 1791, 267 x 131,5 cm, olaj, vászon, Groninge Museum, Bruges; Jean-Baptiste REGNAULT, *A festészet eredete*, 1785, olaj, vászon, 120 x 140 cm, Musée National du Château, Versailles.

Az Orczy-portrét felvezető portrészertéikai-módszertani megjegyzések azt mutatják, hogy Kazinczy pontosan tisztában volt az idealizált és a fiziognomikus gyakorlat feszültségével. A szóhasználat, amely a festés, a vonások és a kép terminusát az írott portrék elkészítéséhez használja, a mediális átjárhatóságra is példa, illetve segít illusztrálni a személyek bemutatásának metodológiáját, amely az idézet szerint tehát a szélsőségektől, vagyis a túlzott eszményítéstől és a túlzott valóságtükrözéstől való óvakodás:

„Annak, aki valamely Nagy Ember képét akarja festeni, hogy azt a Maradéknak isméretségébe juttathassa, két ellenkező végszélről kell óvnia magát: egytől attól, hogy a’ festésből holmi apróságos vonásokat, attól tartván, hogy azok a’ kép méltóságának ártani fognak, ki ne hagyjon; mert az illy műveknek a’ legnagyobb intereszszét éppen ezek az apróságos vonások adják meg: mástól pedig attól, hogy velek a’ képet bővebben ne hintse el, mint illik, külömben az a’ nagy ember, a’ kit köz tiszteletnek akart kitenni tárgyává, olyanná leszen mint egygy miközzülünk, ’s azt fogják kérdezni, hogy az illy mindennapi ábrázatot mi szükség volt festeni. Mint futom meg futásomat e’ két veszedelmes szikla között, a’ Publicum ítélje meg; az igyekezet bennem jó volt, ’s legalább tudtam mit kellett volna, ha megbukom is, kerülnöm.”³⁷

(3.) „megpillantása egészen elborzasztott” – a szemlélődő inszcenírozása

Nem független az idealizáló gyakorlatból megszülető portré kérdéskörétől az az ismétlődő elem a Kazinczy által írott portrékban, amely nemcsak a tárgyat, hanem az alanyt is megjeleníti. Vagyis sok esetben a portrék része az a sajátos antropológiai alaphelyzet, amely a szemlélődőt is színre viszi a portré elkészítésében. A nézésnek ez a fajta performatív jellege, illetve annak hangsúlyozása nemcsak a portrék szubjektív karakterét, hanem a tekintet konstruáló, értelemadó, ugyanakkor érzelmes természetét is kiemeli. Véleményem szerint ez a jellegzetesség nem lehet független a winckelmanninak is nevezhető autoptikus tapasztalattól, amit jellegzetesen a műalkotások befogadói gyakorlatához rendelünk. Kazinczy ezt a recepciós tapasztalatot itt a biografikus-fizikai személy megpillantásához kapcsolja, ami annál is lényegesebb, hogy ezáltal a tekintet képként hozza létre a megpillantott személy arcát vagy teljes alakját – egészen pontosan a nyelv a tekintet metaforájától elrugaskodva építi fel az adott személy látványát.³⁸ Angelo So-

37 KAZINCZY Ferenc, *B. Orczy Lőrincz. Generális 's Abaúji Fő Ispány... i. m.*, 397.

38 Lavater fiziognómiai megfigyeléseiben kiemelten fontos a megfigyelő kíváncsisága, kifinomult érzékenysége a természetes összefüggések megfigyelésére és felismerésére, ami nem független a keresztény kompassió képességétől és gyakorlatától. Vö. Kevin BERLAND, *Inborn Character and Free Will in the History of Physiognomy = Physiognomy in Profile: Lavater's Impact on European Culture*, ed. Melissa PERCIVAL, Graeme TYTLER, Delaware, University of Delaware Press, 2005, 25–38, 31–32.

liman portréjában a fekete testet és a fekete test felkavaró hatását egyszerre viszi színre az emlékezés folyamata:³⁹

„Megnyitván az ajtót meglátom a' Szerecsent, turbánosan, Orientalis ruhában: Lieber Kazinczy! monda, Ihr Geschenk war mir sehr willkommen, und ich komme Ihnen für die Achtung, die Sie gegen mich dadurch bewiesen und für den köstlichen Trank, zu danken, 's akkor jobb tenyerét felém fordítván, nékem jó, 's megcsókol. Csókja nem borzasztott-el; egy tisztelt embert érzettem szívemre szorúlni, 's szemem a' Szerecsent nem látta: de tenyere bőrének megpillantása egészen elborzasztott. – A' legmodestusabb, legszentebb simplicitású Öreg volt.”⁴⁰

A Bessenyei-portrét pedig az teszi sajátossá, hogy Kazinczy nem a testőríró megpillantásának jelenetéből, hanem a testőríróról készített pasztellportré szemléléséből indítja el Bessenyei külső és belső karakterjegyeinek bemutatását:

„Kerestem őtet, de nem leltem. Cselédje megnyitá szobáját, 's asztalán írtam meg neki leveletem, pasztelben festett portréja előtt, melly asztala felett függ. Eggy ölnyi magasságú, húsos, barnahajú, szép arczu férfi. Magát először a' Pataki exámenben láttam, talán a' következő esztendőben. Egészen más elementumú ember mint a' kiket ott látott. Komoly némasága érezteté, hogy ő, francia Materialisták' tanítványa, ezeket a' hívőket szánja. Nem mutatá hogy őtet neveti, talán nem annyira azért mert az nem illik, mint azért mert a' szánás inkább fáj.”⁴¹

A szemlélés folyamatában kibontakozó érzéki tapasztalat a lírai nyelv sűrítésében válik különösen hatásossá az első változatában 1811-ben megírt Kazinczy-szonettben. Az *ő képe* című vers sorai („Ez Ő! ez Ő! kiáltom, 's csókomat / A' képnek hányom részegült hevembe”⁴²) sajátosan rögzítik a portré funkcióját: a képtárgy úgy lép a kedves személyének helyébe, hogy a portréalany láthatósága csupán a rámutatásban létezik, ellenben a portré szemlélője láthatóvá válik az érzéki cselekvésben mint a portré befogadásának sajátosan autentikus formájában. A kedvest helyettesítő kép egyszerre ölelhető test és kultikus tárgy, amely köré a vers lezárásában a nap „súgárival körülte gloriát von”. A kép szemlélőjének rajongása és a befogadás folyamatának fizikai tünetei Kazinczynak az úgynevezett „gö-

39 A test és a jellem közötti disszonanciát a fiziognómiai gondolkodás hajlamként, és nem szükségszerűségként magyarázza, s a rossz tulajdonságokat ígérő karakterjegyeket a szenvedélyek tudatos kontrolljának lehetőségével tartja korrigálhatónak. Vö. BERLAND, *i. m.*, 28–31.

40 PEml., 67., *Angelo Soliman*. Kelt: 1801 után. Tartam: 1786–1796.

41 PEml., [*Pályám emlékezete VI.*] Kelt: 1831. Tartam: 1759–1789. 736. o.

42 KAZINCZY, *Költemények, i. m.*, 216.

rög értelemben vett” epigrammaiban is jelen vannak, amely szövegek meghatározó része egy-egy festmény vagy szobor szemlélésének alaphelyzetére íródott.⁴³ A közvetíthetőség hite reflektálatlanul kapcsolódik össze a rajongás érzelmes, minden objektivitást nélkülöző alaphelyzetével.

A három csomópont köré rendezett fentebbi példák, amelyek sokszorosán bővíthetők, azt mutatják, a Kazinczy-életműben a portré nehéz definiálhatósága, de lenyűgözően sokféle diszkurzív és mediális karaktere az egyik olyan vezérmetafora lehet, amely segíthet eligazodni a taxonikus elrendezésnek ellenálló szövegek között, s amelyek intratextuális összefüggései aligha tekinthetők át a perspektívák szigorú rögzítése nélkül. A portrék tanulmányozása segíthet finomítani azt az egyoldalú képet, amely az idealizáció gyakorlata felől közelíti meg Kazinczy alkotói gyakorlatát, illetve képzőművészetekről való gondolkodását. A portrékat hozzáférhetővé tévő nyelv vizsgálata pedig a 18–19. század fordulójának tudásszerkezete szempontjából rendkívül lényeges, hiszen a portrék létrehozásában, elbeszélésében, szemlélésében maga a látásmód is hozzáférhetőnek tűnik, ami a korszak irodalmi, képzőművészeti, esztétikai, történeti antropológiai (fizionómiai) diskurzusait is képes talán egy pillanatra egyetlen pontban rögzíteni.

Exkurzus

Albrecht Dürer *Ádám és Éva*-metszete (1504) nemcsak a reneszánsz gondolkodás tudásszerkezetének rétegzettségéről, hanem annak idegenségéről is vall: manapság az egyszerű képnéző az első emberpár bűnbeesésétől legfeljebb, ha a férfi és a női test anatómiai tanulmányának felismeréséig jut el. A vertikálisan strukturált képen olyan állatfigurák is megbújnak, amelyeket ma már minden valószínűség szerint csupán az Édenkert lakóinak gondolunk, holott a korabeli képnéző számára jelentésük adott volt. Az Ádám és Éva lábai körül található négy állat a fizionómiai-nedvkórtani gondolkodás egyik alaptézisének tekintett négy vérmérséklet képviselője: a macska a kolerikus, a nyúl a szangvinikus, az ökör a flegmatikus, a fa mögött meghúzódó szarvas pedig a melankolikus alkat jelölője. A korabeli gondolkodás szerint a bűnbeesés előtt ezeket a vérmérsékleteket az ember ártatlansága uralta, majd az Isten által az emberre szabott tiltás megszegésével a négy nedv elszabadult, s az emberi viselkedés kiindulásává vált. Az emberi test és az emberi viselkedés ezen a metszeten úgy olvasható, hogy a vérmérséklet jelölői egy-egy állat figurájában kapnak megszemélyesítést. A vertikális struktúra tengelyében a jó és a gonosz tudás fája áll, amely egymásra tükrözi Ádámot és Évát, azonosságaik és ellentétességük érzékeltetésével. A kinyitott könyvként is érthető kompozíció az ember megismerését, a jelölők egyértelmű denotálását ígéri. Ennek az idegenségnek a leküzdése talán lehetséges akkor, ha saját jelenünk irányából élünk kérdésfeltevással. Kultúránkban már jó ideje jelen van a képi és a nyelvi reprezentáció válságának gondolata, ami nem csupán a kép és a nyelv referencialitását övező ké-

43 Erről bővebben: BÓDI Katalin, *Kazinczy Ferenc „görög értelemben” vett epigrammái a neoklasszicista művészet kontextusában*, ItK, 2016/4, 447–467.

tellyel, hanem az optikai médiumok technicizálódásának történetével is szorosan összefügg. Erre az alaphelyzetre rakódik rá a 20. század második felétől, de hangsúlyosabban az ezredfordulótól a poszthumán kultúra képzete, amelyben a test határainak és státuszának nem egyszerűen a megkérdőjeleződése, hanem egyáltalán a fizikai test átértékelődése zajlik, többek között az ember – test – identitás kapcsolatainak válságát is játékba hozva.⁴⁴ Ebből a pozícióból visszatekinteni a 18. századi portré történetére nem csupán archeológusi kíváncsiság, hiszen egy pontosan körülhatárolható, történeti antropológiai perspektívából vehető szemügyre egy olyan korszak, ami a jelenünket meghatározó kétely előzményeinek hozzáférhetővé tételét is ígéri.

* * *

A tanulmányban elemzett, a korabeli folyóiratokban megjelent Kazinczy-féle portrék bibliográfiája időrendben:

B. Orczy Lőrincz. Generális 's Abaúji Fő Ispány, HazTud. 1806. I/47, 397–398. Második megjelenése: Báró Orczy Lőrincz emléke, Erdélyi Muzéum, 1815., 3. füzet, 176–177, Tudósító levelek című rovat.

Báróczy Sándor' emlékezete, Hazai 's Külföldi Tudósítások 1810. I/24, 195–198.

Ürményi Ürményi József, Felső Magyarországi Minerva, 1826. április–június, 643–648.

A' Rádayak, Felső Magyarországi Minerva, 1827/június, 1225–1233.

HADADI GRÓF WESSELÉNYI FERENCZ, MURÁNYNAK ÖRÖKÖSE, Magyar-ország' Nádora, Jászok' Bírája, Gömör és az egygyesült Pest, Pilízs, Zsolt Vármegyek' Fő-Ispánja, Arany-gyapjas Vitéz, Első Leopoldnak Tanácsosa, Kamarása, Magyar-országban Hely-tartója, Felső Magyarországi Minerva, 1827/október, 1387–1392.

* * *

⁴⁴ A képi reprezentáció válságáról és a poszthumán testkép képi vonatkozásairól lásd: Hans BELTING, *Test – kép – médium; A test képe mint emberkép* = H. B., *Kép-antropológia: Képtudományi vázlatok*, ford. KELEMEN Pál, Bp., Kijárat, 2007, 13–66, 101–132.

*Az ő képe
magának távolléte alatt (1811)*

Midőn a' Hajnal elveri álmomat,
'S a' fény csak lopva csúsz még rejtekembe,
Imádott kedves kép, te tűnsz szemembe,
'S ah, gyúladni érzem régi lángomat.

Ez Ó! ez Ó! kiáltom, s' csókomat
A' képnek hányom részegült hevembe';
Így szólott! így járt, így mozgott! ölembe
Igy süllyedt, elfogadván jobbomat.

'S most ezzel folynak mint egykor Vele,
A' titkos, édes, boldog suttogások,
Vád, harcz, megbánás, új meg új alkvások.

'S midőn ezt űzöm, mint egykor vele,
Ím a' nap bé ló a' jalouxnyiláson,
'S sугáriveral körülte gloriát von.⁴⁵

Összefoglaló

Tanulmányomban arra szeretnék rámutatni, hogy Kazinczy Ferenc portréfogalmában nemcsak a panteonizáció és az eszményítés gyakorlata, hanem a képi reprezentáció problémája, illetve az írott és a képzőművészeti portré mediális viszonya is megjelenik. Az életrajzokban, a nekrológokban, az íróportrékban, illetve a visszaemlékezésekben bemutatott személyek leírásának típusait próbálom meghatározni, arra is kitérve, mekkora jelentősége volt Kazinczy számára a fiziognómiai gondolkodásnak.

Methods of portrayal in Kazinczy's oeuvre

In my paper I argue that Ferenc Kazinczy's concept of the portrait covers not only the practice of pantheonization and idealisation, but also addresses the problem of visual representation, and the medial relationship between portraits in the written and the visual arts as well. I try to define the types of description for the persons represented in biographies, obituaries, writer's portraits, and memoirs, also discussing the influence of physiognomical thinking on Kazinczy.

45 KAZINCZY, *Költemények, i. m.*, 216.

Kucserka Zsófia

Kire ütött ez a gyerek?

A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben

A gyermekek és szülei közötti hasonlóság az emberiség sok évezredes megfigyelése; a hasonlóság értelmezése azonban kulturálisan meghatározott, és mint ilyen, változó elméleti keretek között történik. Az öröklés törvényszerűségei vagy szabályszerűségei a genetika előtti orvosi elméletekben rejtélyes mintázatokat követtek. Hiszen a gyerekek legtöbb esetben szülei arcvonásainak valamilyen keverékét hordozzák – néha azonban nem. A gyerekekben sokszor a nagyszülők vagy korábbi generációk jegyei ismerhetők fel – néha azonban nem. Betegségek és jellemző tulajdonságok olykor generációkon át öröklődnek – de nem mindig. Az állattenyésztés során jóval korábban ismertek és (ki)használtak lettek azok az öröklődéssel kapcsolatos szabályszerűségek, amelyek az egészséges, erős utódok tenyésztését lehetővé tették. Nem véletlen, hogy az első, a „genetika” szót is használó leírások állattenyésztési és növénytermesztési kontextusokban mozogtak.¹ Az emberi öröklődés és hasonlatosság kérdése azonban a növényeknél és az állatoknál összetettebb, kiismerhetetlenebb kérdésnek tűnt. Az arisztotelianus antropológiai elképzelés szerint, amely a galénoszi, avicennai orvosláson keresztül évszázadokig meghatározta az európai orvoslás elméletét és gyakorlatát, test és lélek olyan elválaszthatatlan egységben működik, ahol a lélek erői képesek testi változások előidézésére.² A Pseudo Arisztotelész-i hagyományhoz köthető fiziognómiai gondolkodásban a gyermek többnyire szüleire hasonlít. A hasonlóság oka pedig (elsősorban) az anya és (kisebb mértékben) az apa erős képzelete. A szülők teremtő képzelete a fiziognómiai elgondolás szerint a lélek hatóerejeként rajzolja a születő gyermek vonásait.³ A genetika kora előtt íródott regényekben a szereplői

1 FETETICS Imre, *Weitere Erklärungen des Herrn Grafen Emmerich von Festetics über Inzucht, Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 1819/22, 169–172; Johann Gregor MENDEL, *Versuche über Pflanzen-Hybriden = Verhandlung des naturforschenden Vereins in Brünn*, 4 [1865], Brünn, Im Verlage des Vereines, 1866, Abhandlungen, 3–47.

2 PSEUDO ARISZTOTELÉSZ, *Fiziognómia = „Természeted az arcodon”, 2. kötet: A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, szerk. VÍGH Éva, Szeged, JATEPress, 2006 (Ikonológia és műértékezés, 11), 11–26; lásd erről: *Psyche and Soma: Physicians and metaphysicians on the Mind-Body Problem from Antiquity to Enlightenment*, eds. John P. WRIGHT, Paul POTTER, Oxford, Oxford University Press, 2000.

3 Anna AKASOY, *Arabic Physiognomy as a Link Between Astrology and Medicine = Astro-Medicine: Astrology and Medicine, East and West*, eds. Anna AKASOY, Charles BURNETT, Ronit YOELI-TLALIM, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo, 2008, 119–141; a témáról különösen: 132.

viselkedés értelmezéséhez sokszor elengedhetetlennek tűnik a hasonlóság korábbi, a mi számunkra nehezen hozzáférhető elméleteinek ismerete, kontextusa.⁴

Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* (1852–53) című beszélyfüzetében két történet-szál bogozódik össze. Ameline (Cecil) és Florestán végzetes házassági történetében a főszereplők derűs családéletét egy szerencsétlen, könnyelmű lépés és annak szörnyű következményei teszik tönkre. Az arisztokratikusan büszke Villemont Florestán gróf, aki amellet, hogy szereti nejét, kisebb kalandokat is megenged magának, elcsábítja feleségének komornáját, Ágnest, és éjjeli találkát beszél meg vele a kastély elhagyatott, félreeső részébe, a vörös szobába. A titkos találkára azonban maga helyett mór inasát, Jágót küldi el. Közben Ágnesnek büntudata lesz, és az utolsó pillanatban bevallja úrnőjének, hogy Florestánnal lesz titkos-tiltott találkája. Ameline hirtelen ötlettől hajtva maga megy el a vörös szobába a megbeszélt időpontban, ahol így végül Jágó és Ameline találkoznak Florestán és Ágnes helyett. Az ártatlanul bűnös házasságtörésből „torz” gyermek születik, akit Florestán engesztelhetetlenül gyűlöl, Ameline azonban saját gyermekeként szeret. A félvér gyerek, aki mindig a vörös szobában történetekre emlékezteti a szereplőket, a házastársak közé áll. Amikor a törvénytelen fiú beteg lesz és meghal, Florestán hiába térne vissza megbántott nejéhez, Ameline iszonyodik tőle, amiért anyai ragaszkodásában megsértette, és örökre elhagyja férjét.

Az elbeszélés több szempontból is nehézség elé állítja a mai értelmezőt. Igaz, már Péterfy Jenő⁵ és később Papp Ferenc⁶ számára is problémás volt a történet; mindketten úgy érezték, kilóg a Kemény-életműből, mivel francia vadromantikus klisékből építkező, kissé túlcsavart, túlbonyolított története inkább a cselekmény izgalmas fordulataival próbálja lebilincselni olvasóit a részletesen kidolgozott lélektani indokoltság helyett. A történet groteszk és hatásvadász, túlzónak tűnik a helyszín is (a vad sziklák közt megbújó romantikus kastély és a titokzatos vörös szoba). A cselekmény bizarr szexualitása is okozhatta, hogy a lassú, higgadt, elemző prózát magasra értékelő kritikusok szemében az erotikus képzeletet túlságosan megfeszítő vörös szobás történet visszatetszést keltett.

Ugyanakkor a történet romantikus túlzásain kívül nehézséget jelent a szereplők indokainak és lelki működésének értelmezése is. Ez utóbbi már a történet szintjén is igaz, hiszen a házastársak közt épp az okoz konfliktust, hogy nem értik egymás motívumait. Florestán számára megfoghatatlan, hogy Ameline hogyan ragaszkodhat egy ilyen torzszülötthöz, aki ráadásul mindig a bűnére emlékezteti.

– Az ember külső jegyeit és a jellem vonásait a fiziognómiai gondolkodás szerint emellett befolyásolják a bolygóállások is. Erről: Ali Ibn ABI RIGAL, *Jeles könyv a csillagok ítéletéről* = VÍGH Éva, szerk., i. m., 103–110; illetve Giovan Battista DELLA PORTA, *Az égi fiziognómiáról* = Uo., 231–245.

4 Meggyőzően erről legutóbb: TÓTH Orsolya, *Description of Handwriting: Physiognomic Portraits in Nineteenth-Century Novels*, Primerjalna knjževnost (Ljubljana), 42/2 (2019), 35–49.

5 PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* = P. J. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 550–585; erről különösen: 581.

6 PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1923, II, 160–162.

Ameline pedig nem érti, férje hogyan lehet ennyire érzéketlen, miért nem képes felfogni: mindegy, hogy a gyerek kié, vagy milyen körülmények között fogant, az ő számára a saját gyermeke, akinek ő az anyja. A konfliktusban az anyaság és a gyermek eltérő képzeleti kerülnék konfliktusba. A Florestán-féle dinasztikus, leszármazási családmodellben a törvénytelen gyerek nyilvánvalóan nem a család része; Ameline számára azonban az anyaság sokkal közvetlenebb, testi viszony, amit nem a név jelöl, hanem a testi összetartozás (ezért is szeretné szoptatni, és saját maga dajkálni a gyermeket).⁷

Megértési nehézségek azonban nemcsak a házastársak között támadnak, hanem a kései értelmező számára is. Nehezen érthető, hogy a *Ködképek* Florestán grófja hogyan lehet annyira igazságtalan Ameline/Cecillel szemben, hogy eltaszítja magától, hiszen éppen ő, Florestán volt hűtlen. Ameline teljesen ártatlan abban a házasságtörésben, amelybe a férje könnyelműsége és a szobalány (Ágnes) jó szándéka sodorták. A beszély nemeslelkűnek állítja be Florestánt, aki szereti a feleségét, csak kissé könnyelmű – és számunkra teljes mértékben értelmetlenül hagyja a rögeszmés gyűlöletet, amivel a férj a törvénytelen gyerek és később saját felesége ellen fordul.

Ugyanígy nehezen érthető a „torzszülöttség” kérdése is. Kezdetben gondolhatunk arra, hogy a megszületett gyermek magán viseli a fogantatás erőszakos vagy természetellenes körülményeit, és ezért „torz”. Ám ha a szöveget figyelmesen, szorosán olvassuk, akkor úgy tűnik, a gyermek torz vonásai mindössze félvér származásából erednek. Az elbeszélés leírásaiból csak annyi derül ki, hogy a fiúnak „kondor fekete” haja, lapos orra és barna bőre van. Vagyis mindaz, ami a regény szereplői (elsősorban Forestán) számára visszatetsző, undort és iszonyodást vált ki, pusztán annyi, hogy a gyerek nem fehér bőrű és szőke. Ennek azonban még a 19. század – a mi számunkra idegen – antropológiai nézetei felől nézve sem kellene feltétlenül az idegenség és az iszonyodás ilyen heves reakcióit kiváltani. Fekete bőrű regényalakok kifejezetten szépek és vonzók is lehettek a korszakban. Akár az életművön belül is találunk ide vonatkozó példát: a *Poharzás alatt* című beszélyfüzérben szereplő Taddé doktorban komoly vonzalom támad a gyönyörű Mataba iránt, aki az indián törzsfőnök legidősebb fiának bájos felesége, és bár nem fekete, de európai szemmel nézve éppúgy egzotikus, „rézbőrű”, indián asszony.

A *Ködképek* közvetlen előzményének tekinthető Jósika Miklós-regényben, *A könnyelműekben* (1837) éppenséggel annyira szépséges a fekete bőrű nő, Ázála, hogy a cselekmény minden bonyodalma az ő ellenállhatatlan vonzerejéből származik. A regény főszereplője, az erdélyi származású Serédi Iván amerikai útja során beleszeret Motabunak, a volt rabszolgának a feleségébe. Ázála szintén rabszolga volt, Motabu még kislány korában váltotta meg, és taníttatta, hogy a maga számára hű feleséget neveljen a lányból. Serédi (aki az elbeszélés szerint a nők kedvence) megpróbálja Európába szöktetni Ázálát, hogy ott boldogan, szabadon élhessenek együtt. Serédi szöktetési terve azonban meghiúsul, Motabu rájön felesé-

⁷ Vö. Elisabeth BADINTER, *A szerető anyja: Az anyai érzés története a 17–20. században*, Debrecen, Csokonai, 1999.

ge hűtlenségére, és féltékeny dühében megöli az asszonyt. A regény második felét tulajdonképpen Motabu bosszújának elbeszélése teszi ki. Motabu álnéven Serédi szolgálatába áll, akinek megnyeri bizalmát. Évekig tervezett bosszúját akkor hajtja végre, amikor Serédi újra szeret, és feleségül veszi a bűbajos Idalit. Mézesheteik alatt Motabu egy éjjel bezárja a pincébe Serédit, és Serédi hálóköntösébe bújva belopódzik a férjét farkasvadászatból hazaváró Idali hálószobájába. A *Ködképek*-hez hasonlóan a vétlen-házasságtörésből itt is mulatt gyermek születik. Bár Idali és Serédi sosem heverik ki a történeteket, és házasságuk sem áll helyre az eset után, de később születik egy szép, szőke fürtös kislányuk, és végül némi megnyugvásra lelnek. A keretesen felépülő elbeszélésben Ázála, Motabu, Serédi és Idali történetét a végzetes éjszakából született félvér fiú, George emlékiratából ismerjük meg. George átadja visszaemlékezéseit barátjának, Árkosinak, aki később feleségül veszi Serédi Idát, a törvényes származású, immár felnőtt szőke lányt. Így a regény végére a második generáció története kiengesztelésül szolgál az olvasó számára.

A két regény szüzséjének magja (fekete férfi – fehér asszony, összecserélt szerepek, helyettesített együttlét, büntelen házasságtörés, félvér gyermek) azonos, a két regényíró azonban nem egészen ugyanúgy dolgozza fel az anekdotát. A *Ködképek* szövege elhallgatja a vörös szobában történeteket. Nem tudjuk meg, hogy Ameline vajon a sötétben összetévesztette-e Jágót Florestánnal, és lélekben a férjét ölelte-e, vagy erőszak történt a vörös szobában, esetleg felismerte az érkezőt, de együttlétük mégsem volt erőszak. Jósika azonban nem hagy kétséget olvasójában afelől, hogy mi történt Motabu és Idali között. Motabu, miután Serédit a pincébe zárta, felsiet Idalihoz:

„Fojtott lélekzettel siet szobájába, hol Serédinek előre elkészített háló-öltözetét vevén magára, s néhány cseppel áztatván meg azt egy illat-üvegcséből, melyet Serédi használni szokott, lábhegyen csuszott azon terembe, melyből Serédivel kiindultak kevéssel ezelőtt. A tágas kandallóban csak halkkal pislogott a porlott zsarátnok; Motabu hamuval fődé azt be, s halada tovább, jobbra-balra tekintve, s meg-megállva. Minden sötét, minden néma volt; [...]. Már benn volt, benyomván újra az ajtót maga után, a szőnyeggel bevont padlaton Serédi ágyáig haladott.

A néma csenden keresztül szinte hallható volt Motabu szívének dobogása.

Néhány percz mulva Idali mélyen sohajtott, s megszólalt: Vad farkas leső! itt vagy-e valahára? s a szóló elnémult.

* * *

Egy hosszú óra után nyílt meg Idali ajtaja újra, de nem oly gondos vigyázattal mint előbb; végig nyitva maradott az; s a téli hold a melléktérnek magas ablakán keresztül árasztá kísérteti fényének egész özönét a sötét szerezcsenre.

– Újra távozol, Iván, kiálta fel félálmosan Idali.
 Pokoli gúnykacaj volt a szerecsen felelete.
 Idali odatekintett: – Mi ez? Egek! – hol vagyok? – Iván! – oh, oh! – ez irtózatos!”⁸

Majd később, az eset következményeinek leírásakor a regény narrátora gondosan megmagyarázza olvasójának, ki milyen lelkiállapotba került és miért:

„Lelkében meg volt Serédi győződve Idali ártatlanságáról, tudta, hogy az könnyelműségének [mármint Serédi saját könnyelműségének] áldozatja; mindezt tudta, s mégis az indulatok árja, mint a sziklába csapkodó hullámtörés rántá őt el, s újra vissza nejehez; azon óra, azon iszonyú óra! sötét elválasztó falként állott közte s Idali között, kinek lelke a sorstól összezúzva egészen képessé vált, ön s férjének helyzetét fölfogni.”⁹

A *Könnyelműek*ben Serédi teljes mértékben meg van győződve felesége ártatlanságáról. A *Ködképekről* azonban mindez nem mondható el. Ott, úgy tűnik, Ameline anyai érzései gyanút keltenek Florestánban a vörös szobában történtekkel kapcsolatban:

„– Ameline, ugyan hogyan tehessem be valaha magamat azon csodálatos, azon beteges hangulatba, mely a tiéd? Te mintha ellensége lennél jó nevednek és családunknak, kebleden melengeted a kígyót, mely mérges nyelvvel mindig tévedéseinket fogja sziszegni. Te a bűnt, melytől legalább érzéseid tiszták, a világnak felmutatni akarod, hogy létezése felől senki sem kételkedjék. Te szeretettel csókolod meg a gyalázatot [...]. Édes nőm, ez egy lélekbetegség.”¹⁰

Majd ugyanennek a vitának a végén:

„– Az anyaságra, kedvesem, vagy az oltár joga és az eskü kötelessége kell, vagy legalább a hűtlen szerelem, a vétkes vonzódás és a könnyelműség. Vagy erény kell rá, vagy legalább tudalma a bűnnek. Melyik cím alatt állítod magad anyának?”¹¹

A Kemény-életműben nem ritka, hogy a szerző Jósikával verseng. Kemény számos, Jósika által korábban megírt témát, történetet dolgoz fel később; kettejük poétai versengése közismert a szakirodalomban.¹² A *Könnyelműek* és a *Ködképek* ese-

8 JÓSIKA Miklós, *A könnyelműek*, Bp., Franklin Társulat, 1911, 171–172.

9 *Uo.*, 180. [A szögletes zárójeles betoldás tőlem – K. Zs.]

10 KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő – Ködképek a kedély láthatárán*, Bp., Unikornis, 1996, 287.

11 *Uo.*, 289.

12 Ezt is említi legutóbb: S. LACZKÓ András, *Kemény Zsigmond indiánjai: A Poharazás alatt Amerika-ábrázolásáról*, Verso, 2019/3, 56–78.

tében nemcsak a cselekmény magját veszi át Kemény, hanem részben az elbeszélés módját, az összetett narrációs felépítést is. Mindkét regényében keretes szerkezetbe illeszkedik a visszaemlékező történetmondás: George emlékiratait Árkosi olvassa végig a regényben, míg Keménynél Cecil szóbeli elbeszéléséből Várhelyivel együtt ismerjük meg Ameline/Cecil történetét. Mindkét regényre jellemző, hogy az elbeszélők (George és Cecil) saját élettörténetük végzetes eseményeit mesélik el (írásban emlékiratként, illetve szóban elbeszélésként). Azonos a két diegetikus befogadó személyes érintettsége is: Árkosi itt ismeri meg későbbi menyasszonyának családtörténetét, Várhelyi pedig nyilvánvalóan érintett befogadója Cecil élettörténetének, hiszen vonzódik az elbeszélőhöz. Keménynek Jósika Miklóshoz írott leveléből is tudjuk, hogy kifejezetten nagyra értékelte az idősebb szerző kortárs, magánéleti témájú regényeit, nemcsak a széles körben méltatott történelmi regényeket.¹³ Így különösen érdekes lehet, hogy a történetnek és az elbeszélésnek melyek azok az elemei, amelyek lényegileg másként jelennek meg Keménynél. Ami a főszereplők lélektani indokoltóságát illeti, a legnagyobb különbség, hogy Serédivel szemben Florestánnak egyáltalán nincs bűntudata, viszont komolyan ellenségessé válik feleségével (és a törvénytelen gyerekekkel) szemben. Ameline pedig – ahelyett, hogy vádolná férjét, amiért miatta került ebbe a helyzetbe – minden lehetséges módon megpróbál a férje kedvében járni, legalábbis válaszukig.

Amikor a *Ködképek*ben megszületik a törvénytelen gyerek, Florestán magához rendeli a bábát a csecsemővel:

„Florestán indulatosan sétált a szobán végig. Elfordítá szemét az ajtó mellett álló bábától. De egy bős kíváncsiság gyötörte, s hosszas küzdelem után a csecsemő arcára tekintett, reménytelenül, csüggedten, fűrészszón, átszegezzen.

A kisdéd nyöszörgeni kezdett.

– Vigye kend hamar ki a szobából – kiáltá, kezével távozásra intve.”¹⁴

A gyermek Jágóra hasonlít, és nem Florestánra.

Jágó – a *mór* inas – neve és bőrszíne egyértelműen hívja elő a világirodalom leghíresebb mórjának, Othellónak a történetét. A Shakespeare-dráma több elemének inverz, összevont jegye is megjelenik a Kemény-elbeszélésben: fekete férfi–fehér nő, hűség–hűtlenség, házasságtörés, féltékenység. Hiányzik azonban az intrikus szerepköre, Jágónak csak neve került át a pretextusból, szerepköre nem. Jágó (a mór) neve önmagában is utal a féltékenységre és az eltérő bőrszínűek közötti vonzalomra. A *Ködképek*ben azonban nem a törvényes férj a fekete, mint az *Othello*ban, hanem a harmadik fél. Az *Othello* első felvonásának központi kérdése és konfliktusa, hogy Othello boszorkánysággal, varázstallal, esetleg bűbájjal

13 „Aztán alaptalan fecsegés <,> historiai regényeidnek magasztalása jelen korunkból meritett műveid’ rovására. Vahotnál különb író is bajosan fogná bizonyítani azoknak becset ezek felett. Mint két nemből hű jellem- és korfestő vagy ’s mester az események szövésében.” – KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, Bp., Balassi-ELTE, 2007, 43. 1845. március 15-én kelt levél.

14 KEMÉNY, *Férj és nő – Ködképek...*, i. m., 271.

nyerte-e meg Desdemona szerelmét, vagy természetes módon. A dráma legtöbb szereplője számára ugyanis felfoghatatlan, elképzelhetetlen, sőt természetellenes, hogy egy olyan szép, fehér bőrű nő, mint Desdemona, hogyan lehet szerelmes egy fekete „szörnybe”. Ezt a közvélekedést használja ki később Jágó, erre alapozva tud (hamis) reményt kelteni Rogrióban és féltékeny gyanút Othellóban. A legerősebb szavakkal Barbantio, Desdemona apja érvel amellet, hogy a lánya nem lehet szerelmes a „torz” Othellóba:

„BRABANTIO.

Czudar zsvivány! Hová tőd lányomat?
 Elbűvöléd őt, átkozott kuruzsló!
 Ám minden ép érzékű mondja meg:
 Hogy egy ilyen szép, boldog, tiszta szűz,
 S a házasságtul idegenkedő,
 Ki annyi kérőt útasíta el,
 Gúnynak kitette volna-é magát
 (Ha nem bűbáj kötné el ép eszét)
 Elszökve honról, ily gyalázatos
 Szörnyhez, minő te vagy, ki nem gyönyört,
 Iszonyt ígér csak? Ám ítélje meg
 Egész világ, hisz kézzel fogható,
 Hogy rút varázs nyeré meg őt neked,
 Érzékeit tilalmas bájítallal
 Kábítva el. Vizsgálatot kívánok,
 S vádollarak íme nyiltan, hogy csaló,
 Országcsaló vagy, s átkozott kuruzsló.”¹⁵

„BRABANTIO.

A lány
 Félénk, szemérmes, úgy hogy önmaga
 Mozdulatára elpirult – s e lány,
 Kor, faj, természet, minden ellenére
 Megszeretné azt, kire nézni is
 Irtózatos? Nem! Oh az nem lehet,
 Hogy a tökély s természet így csalódjék!
 Az elme kénytelen pokolbeli
 Csalást keresni itt. Megújítom
 A vádat ím: véringerlő szerek
 Vagy átkozott szesz segedelmivel
 Nyeré meg őt.”¹⁶

15 William SHAKESPEARE, *Othello, a velencei mór*, ford. Szász Károly, Arcanum, 1. felvonás, 2. szín. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ShakespeareMagyar-william-shakespeare-osszes-muvei-1/tragoediak-4/othello-a-velencei-mor-5/>

16 *Uo.*, 1. felvonás 3. szín. [A kiemelések mindkét idézetben tőlem, K. Zs.] Az *Othello* a 19. századi magyar színjátszás egyik legnépszerűbb, legtöbbet játszott Shakespeare-drámája volt. Többek között kedvenc szerepe volt az ifjú Katona Józsefnek, de játszotta az idősebb Lendvai is. Népszerűsége miatt olyan közismert történetnek számított, amit Jágó neve a korabeli olvasókban mindenképp felidézett. Az *Othello* recepciótörténetéről a magyarországi színjátszásban lásd Szász Károly *Bevezetését* az idézett kiadásban.

A felvonás végére a dráma első konfliktusa megnyugtató lezárásra lel: Othello és Desdemona tanúságot tesznek a velencei Doge előtt kölcsönös, önként támadt szerelmükről. Az *Othello* szövegbeli megidézése nemcsak a féltékenység és a vélt hűtlenség témáját hozza magával a 19. századi elbeszélésbe, hanem egyúttal azt is elképzelhetővé teszi, hogy létezhet vonzalom, sőt szerelem az eltérő rasszhoz tartozók között.

A vörös szobában fogant gyermek Jágóra hasonlít. A mai olvasó számára ennek nyilvánvaló a jelentése: a gyerek a vörös szobában fogant, Jágó a biológiai apa, és (bár Florestán a nevére vette) Jágó arcvonásait, bőrszínét és rassz-jegyeit örökölte. Öröklés és hasonlóság, öröklés és képzelet fiziognómiai viszonya azonban a korszakban korántsem ennyire egyértelmű. A gyermek hasonlósága szüleihez sokrétű és jóval bonyolultabb kontextusban értelmezendő. A témának – öröklés és képzelet, szülő–gyerek hasonlóság – kanonikus és közismert irodalmi szöveghelye a korszakban Goethe *Vonzások és választások* (1809) című regénye, ahol Eduárd és Charlotte gyermeke nem a biológiai szülőkre hasonlít, hanem Ottiliára és a kapitányra, akikre a szülők gondoltak szeretkezés közben.¹⁷

„Ottilia a gyermekre mutatott.

Eduárd megpillantja és elámul.

– Nagy Isten! – kiáltott fel. – Ha okom lenne kételkedni feleségemben és barátomban, ez a külső rettentően ellenük tanúskodnék. Hát nem az őrnagyot formázza? Ilyen hasonlóságot még sohasem láttam.

– Dehogyan? – felelte Ottilia –, mindenki azt mondja, hozzám hasonlít.

– Lehetséges? – kérdezte Eduárd. Ebben a pillanatban a gyerek felnyitotta szemét, nagy, fekete, átható, mély és barátságos szemét. [...] Eduárd leborul a gyerek elé, kétszeresen térdelt Ottilia előtt.

– Te vagy az! – kiáltott. – A te szemed. [...] Borítsunk fátylat arra a boldogtalan órára, mely e gyermeknek életet adott. Vagy dúljam fel tiszta lelkedet azzal a szerencsétlen gondolattal, hogy a férj és feleség elidegenedve ölelhetik egymást szívükre [...]. Mért ne mondjam ki a kemény szót: ez a gyerek kettős házasságtörésből született! [...] Hát tanúskodjék ellenem, s mondja el ez a gyönyörű szem a te szemednek, hogy egy egy másik nő karjában a tiéd voltam [...].¹⁸

A *Vonzások és választások*ban született gyermek hasonlósága a kapitányhoz és Ottiliához kissé ezoterikus gondolatnak tűnhet a mai olvasó számára, vagy legalábbis erős költői utalásnak. Az öröklésről való mai tudásunk nehezen összeegyeztethető azzal a gondolattal, hogy a vágyakozó képzelet rajzolja a magzat arcvonásait, nem pedig a gének. Ameline és Idali gyermekei sötét bőrrel születnek:

¹⁷ A Goethe-szöveghely részletes fiziognómiai elemzését lásd: Graeme TYTLER, *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1982, 245–246.

¹⁸ Johann Wolfgang GOETHE, *Werther szerelme és halála – Vonzások és választások*, Bp., Európa, 1963 (Goethe válogatott művei, regények, 1), 317.

nincs ebben semmi meglepő, hiszen tudjuk, hogy fekete bőrű az apa. Különös, értelmezésre szoruló jelentése – legalábbis a mai olvasó számára – a Goethe-szöveg-helynek van, ez az, ami magyarázatra szorul. Ma már legfeljebb költői igazságként tudjuk belátni, hogy a regény világában létezhet olyan szerelem, amely felülírja a természet törvényeit. Hogyha azonban a fenti regényeket nem a mai genetikai tudásunkkal, hanem irodalomtörténeti előzményeikkel, az öröklés és képzelet téma kultúrtörténeti hagyományozódásával és saját koruk, a 18–19. század természet-tudományos nézeteivel vetjük össze, akkor a szövegek és azok szereplői másként válnak érthetővé.

Johann Caspar Lavater fiziognómiai fragmentumai 1775-től jelentek meg, és hamarosan az európai könyvkiadás bestsellerévé váltak. A metszetekkel gazdagon illusztrált, nagyalakos és a zsebkönyv-formátumú olcsó kiadások gyors egymásutánban követték egymást. A szövevényes kiadástörténet 1810-re ötvenöt (!) különböző kiadásról tud.¹⁹ Szokoly Viktor magyarítása 1864-ben jelent meg, *Arcisme és phrenológia* címmel:

„Minél nagyobb szerelem és a szülők szívében minél – ugymond Lavater – szíveik minél teljesebbek tiszta és hü vonzalommal, s minél természetesebben olvad össze az atya és anya ezen néma szerelme: annál nagyobb mértékben lesznek gyermekei arckifejezései mindkettejük arckifejezéséből összetettek. Az ily szerelem, az ily vonzalom bizonyos foku képzelő erőt is föltételez, mely a szeretett tárgy alakját magában megtartani képes. [...] Az anya képzelődése nagyon sokat hat a gyermek esetleges vonásaira, vagy annak hibáira.”²⁰

Lavater *Fiziognómiai töredékeinek* 4. kötetében (5. fejezet, IX. fragmentum) tárgyalja a szülők és gyermekek közti hasonlóságot.²¹ Lavater elsősorban azt vizsgálja, hogy mely tulajdonságok öröklődnek inkább az anyától és melyek inkább az apától, illetve, hogy a hasonlóság hogyan változik, módosul a gyermek életkora szerint. A fragmentum vége felé tér ki Lavater arra a fiziognómiai közhelyre, hogy a gyerek sokszor nem a szüleiére hasonlít. Ezekben az esetekben az anya képzelőereje határozza meg a gyermek arcvonásait:

„Hogy e vonatkozásban milyen mérhetetlenül sok múlik az anya képzelőerején, az abból is igazolható, hogy az anyák második házasságából született gyerekei néha meglepő hasonlóságot mutatnak az első férjjel, legalábbis az arckifejezéseikben. Az olaszok csapongó képzelete még ennél is messzebbre, nyilvánvalóan túl messzire szárnyal,

19 A kiadástörténetről lásd: John GRAHAM, *Lavater's Essays on Physiognomy: A Study in the History of Ideas*, Berne – Frankfurt am Main – Las Vegas, Peter Lang, 1979 (European University Studies, 18).

20 SZOKOLY Viktor, *Arcisme és phrenológia, minden rendű olvasó számára*, Pest, Hartleben, 1864, 113–114; a családi hasonlatosságról általában: *Uo.*, 112–117.

21 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe*, Band 4, Leipzig u. a., 1778, 326–330.

amikor arról a gyerekről, aki rendkívüli mértékben hasonlít az anya férjére, azt feltételezik, hogy házasságon kívül fogant, hiszen, állítják, az anyák képzeletében egy ilyen gyalázatos vétség elkövetése közben élénken él férjük és esetleges közbelépésének képe. De ha ennek a félelemnek tényleg ekkora lenne a hatása, akkor az így fogant gyerekeken nemcsak anyjuk férjének arcvonásai jelennének meg, hanem egyúttal a haraggal és bosszúval telt arckifejezés is, amely nélkül a házasságtörő asszony nem tudja elképzelni a férj közbelépését, mert amitől voltaképpen fél, az ez az arckifejezés – és nem maga a férj.”²²

A vizsgált téma architextusa Héliodórosz *Sorsüldözött szerelmesek* (Kr. u. 3. század) című regénye. Úgy tűnik, fekete és fehér bőr, öröklés és képzelet témája egyidős az európai regényírással. A *Sorsüldözött szerelmesek* szövevényes cselekményének kiindulópontja, hogy Perszinna, a fekete bőrű etióp királyné fehér bőrű kislányt szül. Hogy megvédje magát a hűtlenség vádjától és Kharikleiát (a fehér kislányt) férjének bosszújától, a csecsemőt néhány ismertető jel kíséretében kitevzi a pusztába és a jó szerencsére bízva. A felnőtt királylány felismerése a regény legvégén megoldja a bonyodalmakat, ám Perszinnának, a királynénak előbb még tisztáznia kell magát. Ebben Sziszmithrés, a bölcs lesz segítségére:

„– [...] Mondd, miként lehetséges, hogy nekünk, akik mindketten etiópok vagyunk, megmagyarázhatatlan módon fehér bőrű gyermekünk szülessék?

Sziszmithrés éles pillantást vetett a királyra [...].

– [...] Én ebben nem találok semmi kivetnivalót. Minket, bölcseket, nem a többi ember tetszése vagy nem tetszése irányít, mi egyedül a szépet és jót tartjuk szem előtt, az a legfőbb vágyunk, hogy lelkiismeretünk szerint cselekedjünk... Ami pedig a lány színét illeti, a kendő megoldja a látszólagos nehézséget: Perszinna bevallotta, hogy Androméda képére nézett, míg együtt voltatok, és a gyermek a lelkébe bevésődő képhez vált hasonlónak. Egyéb bizonyítékokat is kívánsz? Ott az eredeti, ám nézd meg, mennyire hű mása ennek a lánynak a festmény Andromédája!

A király parancsára a szolgák leemelték és elhozták a helyéről a képet. Mikor felállították Kharikleia mellé, egyszerre hatalmas zaj és tapsvihár keletkezett [...]. A festmény megszólalásig hasonlított a leányhoz.”²³

22 Johann Caspar LAVATER, *Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet előmozdítására II. (részletek)*, ford. PÁLFY Eszter és SZOLNOKI Anna, Verso, 2020/2, 151–160, 159.

23 HÉLIODÓROSZ, *Sorsüldözött szerelmesek: Etiópai történet*, Bp., Helikon, 1964, 310–311.

A *Sorsüldözött szerelmesek* a 16. századtól vált újra ismertté, számos kiadásban terjedt Európa-szerte. Magyarul többek között Gyöngyösi István verses feldolgozásában (1700) és Dugonics András prózai (1798) fordításában is megjelent.²⁴ Perszinnának szerencséje volt, hogy csak egy festményre hasonlított a kislánya, ami meglehetősen ártatlan hasonlatosság. A Galeotto Marzio anekdotájában szereplő fejedelemszöny jó hírét azonban gyermekeinek férjéhez való nagyfokú hasonlatossága sem tudta megvédeni.

„Egyszer lakoma közben a királyi asztalnál tréfás beszéd járta éppen, és szó esett egy fejedelemről, akinek a felesége oly mértékben készen állott bárkinek a kedvére tenni, hogy utcalánynak tartották. Egy nem éppen bárdolatlan elméjű férfiú azonban védelmezni próbálta az asszony jó hírét, mondván, hogy gyermekei a férjéhez hasonlítanak:

– Ha ez az asszony házasságtörő volna, ahogy ti gondoljátok, akkor a szeretőjéhez, nem pedig a férjéhez hasonló fiakat szülne.

Azt hitte ugyanis, hogy a fiak törvényességének legfőbb bizonyítéka, ha hasonlítanak szülőjükre. Ekkor Mátyás király mosolyogva így szólt:

– Te se mondanád ezt még egyszer, ha átlapoztad volna a bölcsesség könyveit. Sőt, azt állítanád, hogy a gyermeknek apjához való hasonlatossága inkább vall házasságtörő, mint becsületes asszonyra. Az asszonyok ugyanis, mikor szeretőjüket ölelik, szüntelenül férjükre gondolnak, mert rettegnek, hogy férjük tetten éri őket. Innen van aztán, hogy ez a heves képzeleti játék a szülők képét vési a magzatokba. A legélesebb elméjű bölcsek, a legkiválóbb orvosok és tömérdek példa bizonyítja, hogy a képzelet műveli mindezt.

Az asszony védelmezője elpirult, mi pedig kacagva és tele vidámsággal állítottuk, hogy ez így van, felismertük, mint Avicenna tanúsítja, a lélekben megvan az erő a dolgok megváltoztatására [...]”²⁵

Úgy tűnik, hogy a születendő gyermek kinézete mindenképp a hűség–hűtlenség, illetve a feltételezett házasságtörés kontextusában értelmeződik. A gyermek kinézete minden esetben a szülőkről, és elsősorban az anya képzeletéről árulkodik. Ugyanakkor fiziognómiai kontextusban a hasonlóság kétélű fegyverré válik. A gyermek arca – bárkire is hasonlítson – éppannyira értelmezhető a biztos hűség és a kétségtelen hűtlenség bizonyítékaként is. A félelem és a vágy ugyanúgy

24 RAJKA László, *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1917.

25 Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, Bp., Helikon, 1977, 11–12. – Galeotto Marzio természettudományos (asztrológiai, orvosi és fiziognómiai) műveltségének kontextusáról lásd: BÉKÉES Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Bp., Balassi, 2014 (Humanizmus és reformáció, 35); a fenti részlet értelmezéséről: *Uo.*, 82.

a képzelet erőiként hat, és a felidézett, elképzelt képet, akár azért, mert vágyott, akár azért, mert rettegett: a születendő gyermek arcára írhatja. A gyermek arcának fiziognómiai értelmezése éppúgy alkalmas a nő erkölcsi felmentésére, mint arra, hogy házasságtöréssel vádolja őt. A genetika előtti természettudományos gondolkodás számára a gyermek hasonlóságának vagy eltérő arcvonásainak nem biológiai, hanem *képzeleti* magyarázata volt.

Bárkire is hasonlítsunk a gyerek: akár arra a férfira, akivel az anya együtt volt, akár valaki egész másra (láttuk, még egy festményre is hasonlíthat), a hasonlóságnak minden esetben a képzelőerő, a teremtő képzelet a magyarázata. A képzelet a lélek olyan működése, amely testi változásokat képes előidézni, közvetítő erőként hat test és lélek között. Vagyis nem arról van szó, hogy ha a „valódi” biológiai apára hasonlít a gyerek, akkor annak természettudományos oka van, míg ha valaki (valami) másra, akkor annak ezoterikus, rejtélyes oka lehet. A genetika előtti öröklés elméletében minden esetben a képzelet a hasonlóság oka. A magyarázatok különbsége pusztán abban áll, hogy a gyermek arcvonásait rajzoló anyai képzeletet a vágy vagy a félelem mozgatta-e. És így akár hasonlít a törvényes apára az arc, akár nem, pusztán értelmezés kérdése, hogy a hasonlatosság a hűségből (szerelem) vagy a hűtlenségből (félelem) ered-e. A genetikai alapú apaság-vizsgálatok csak az anya tetteit képesek ellenőrizni – gondolatait nem. A szülő-gyerek viszony fiziognómiai értelmezése azonban a nő képzeletét is megpróbálja ellenőrizni, értelmezni és korlátozni.

A *Ködképek* történetének és szereplői viselkedésének megértéséhez a korokban közhelyes tudásnak számító fiziognómiai elméleteknek, valamint a téma irodalomtörténeti előzményeinek ismeretére is szükség van. A lavateriánus fiziognómiai gondolkodás a 19. századra a mindennapi társas érintkezést is meghatározó értelmezési keretté vált, és olyan közismert diskurzusnak számított, hogy a regényekben sokszor felesleges volt magyarázni a cselekmény fiziognómiai értelmezését, magyarázatát.²⁶ Az emberi öröklés kérdése ugyanakkor továbbra is rejtélyes, uralhatatlan és kiszámíthatatlan esemény maradt. A *könnyelműek*ben Jósika elbeszélője uralma alatt tartja az eseményeket és azok értelmezését is. A *Ködképek* azonban elhallgatásaival és kihagyásaival nem köti meg a vörös szobában történeteknek és a törvénytelen gyerek arcvonásainak olvasói értelmezését. Kemény úgy írja át a Jósikától örökölt témát, hogy kevesebbet mond és jóval többet hallgat el: ezáltal nyitva hagyja a történet értelmezését olvasói előtt. Jósikánál George *annak ellenére* hasonlít Motabura, hogy Idali az együttlét alatt azt képzelte, férjét, Serédit öleli. Keménynél a „torzszülött” Jágóra hasonlít, de nem tudjuk meg, mi a hasonlóság oka. Vajon *annak ellenére* hasonlít rá, hogy Ameline Florestánra gondolt a

²⁶ Angliában például jellemzően fiziognómiai szempontok alapján választottak cselédet (vagy akár házastársat is). Lásd erről: Melissa PERCIVAL, *Johann Caspar Lavater: Physiognomy and Connoisseurship*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 26/1 (2003), 77–90; Sharrona PEARL, *About Faces: Physiognomy in Nineteenth-Century Britain*, Cambridge, Harvard UP, 2010.

vörös szobában, vagy *éppen azért*, mert Ameline felismerte és iszonyodott tőle az együttlét alatt, vagy valami más magyarázata van a hasonlatosságnak? Ameline ugyanolyan anyai szeretettel fordul fia, mint lánya felé. Ez a tény és a gyermek bűrszíne együttesen: Ameline ellen vallanak. A bűrszín azt jelzi, nem biztos, hogy erőszak történt a vörös szobában.

Összefoglaló

Kemény Zsigmond és Jósika Miklós a 19. századi magyar irodalom – Jókai mellett – legjelentősebb írói. Regényeik értelmezése ugyanakkor a mai olvasó számára sokszor hozzáférhetetlen, idegen eszmetörténeti kontextusokba ágyazódik. A tanulmány a 19. századi regényekben megjelenő szülő–gyerek hasonlóság fiziognómiai jelentéseit vizsgálja, és ezzel a tárgyalt regényeket európai irodalomtörténeti és eszmetörténeti kontextusukba állítja. A regények értelmezése így felmutatja azt a gazdag és erős európai eszmetörténeti áramlatot, amellyel a tárgyalt regények élénk párbeszédben állnak.

Parent-child similarity in literature before the age of genetics. Physiognomic interpretation of the novels of Zsigmond Kemény and Miklós Jósika

Besides Jókai, Zsigmond Kemény and Miklós Jósika are inevitably the most significant writers of nineteenth-century Hungarian literature. At the same time, the interpretation of their novels is embedded in foreign historical contexts that are often inaccessible to the present-day reader. This study examines the physiognomic meanings of parent-child similarity in nineteenth-century novels, and thus situates the discussed novels in their context of European literary and intellectual history. Such an interpretation of the novels reveals the diverse and strong current in the history of European ideas with which the novels in question engage in a lively dialogue.

Zákány Tóth Péter

A képzelő-erő betegségei

Kölcsey Ferenc: *A' karpáti kincstár*¹

Amikor Szemere Pál majd négy évtizeddel Fáy András kis neveléstani könyvecskéjének, a *Próbatétel A' mái Nevelés két nevezetes hibáiról* megjelenése után azt írja, hogy szerzőjének „[k]evés idő alatt készült” értekezésének az elkészítéséhez „gyakori betegeskedései adtak leginkább” alkalmat, lévén, hogy „gyöngélkedését az általa megrovott nevelés két nevezetes hibájának tulajdonította”,² akkor voltaképpen nem mást állít, minthogy az alapvetően pedagógiai-elméleti tanulmány alkotójának élettörténeteként is olvasható. Azt sugallja, hogy a kötetben például elérzékenyülésnek nevezett betegség jellemzői, annak testi tüneteivel együtt, a szerzőre magára is igazak vagy igazak voltak. Sőt, maga az értekezés is azért keletkezett, hogy az odáig, azaz a betegsége megjelenéséig vezető okokat a szöveg írója egyszerre megérteni és megmagyarázni tudja. Amennyiben tehát a betegségből való gyógyuláshoz vezető egyetlen lehetséges út a neveléstani módszerek hibáinak a *feltárásán és megértésén* keresztül történik, amely ebben az esetben azonos vagy azonosítható az egyén élettörténetével, akkor amellet, hogy az értekezés szövege egyfajta sajátos jellegű önterápiának tekinthető, a pedagógiai modellek helyes és helytelen alkalmazása a konkrét eset időben megelőző történetének is megszabja a narratív keretét. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a háttérben egy olyan antropológiai felfogás áll, amely fokozatosan elmozdulva az adottságok – elsősorban a testnedvekben és azok egyensúlyában megnyilvánuló – orvostanától, immáron a külvilág impulzusainak folytonosan kitett egyén önmagával való állandó foglalatosságára helyezi a hangsúlyt.³ Másfelől pedig azt, hogy az időszak narratív irodalmának akkor is a pedagógia elmélete szolgálhat ily módon példaként, ha az adott narratív irodalom egyébként nem fogalmaz meg kifejezett tanító szándékot.

1 A tanulmány a 2016-os *Az arc olvasása? – Fiziognómia, fiziológia és antropológia a XVIII–XIX. század fordulóján* című konferencián elhangzott előadás szövege, ezért nem tartalmazza a Kölcsey-novellával és a rajongás fogalmával foglalkozó későbbi szakirodalmat. Ez utóbbi szempontjából irányadóak: GYAPAY László, *Történetek a képzelőerő hasznáról és káráról: Az ábrándozás formái Kölcsey novelláiban = A fantázia hippogriffje: A romantikus képzelőerő elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta, UJVÁRI Nóra, Bp., Reciti, 2017, 15–40; TÓTH Orsolya, *Az ábrándozó receptje: Képzeldési rajongás Kölcsey Ferenc A' karpáti kincstár című novellájában = Esztétika, történelem, hermeneutika: Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. POPOVICZ Zoltán, SZÉCSÉNYI Endre, Bp., L'Harmattan, 2019, 250–266.

2 SZEMERE Pál, *Fáy András – Pályaismertetői adatok 1786–1853 = Szemerei SZEMERE Pál Munkái*, II, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890, 292.

3 Foucault ezt általánosan a 18. századra helyezi. Vö. MICHEL FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, ford. SAJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2004, 316. – De mint arra Laczházi

A megértés, illetve ezen keresztül az igazság létrejöttének ilyen típusú narrativizálása ugyanakkor azért bír jelentőséggel Fáynál, mert az általa megnevezett két neveléstani hiba közül mindkettő a képzelőerő túlkapásaival van összefüggésben. Az első ilyen az idő előtti nevelés. Az ekkoriban erősen szenzualista nézeteket valló szerző szerint ennek az a következménye, hogy a „tárgytalan szemlélődő”, azaz „speculativa” tudással felruházott ember idegennek fogja magát érezni „a körülte lévő világban: mert néki az ő tehetségeinek [ti. az értelemnek, az akaratnak, az emlékezetnek és az érzékenységeknek – Z. T. P.] ura a’ képzelőerő és könyvei szűlnék egy theoreticus világot”.⁴ A másik pedig maga az érzékeny nevelés. Ez bár egyfelől biztosítja a Schwärmerségre, korabeli magyarításában, az andalgásra való hajlam kialakulását (ti. ez a feltétele a gondviselésről és jóról szóló morális érzés megszerzésének Fáy szerint), illetve kimunkálja a másokkal való együttérzés képességét; azonban az ehhez például szüntelenül alkalmazott regényolvasás vagy színházba járás, mivel a képzelőerőt ahelyett, hogy fogyasztó módon nevelné – amely alatt Fáy a képesség hatóerejének visszaszorítását vagy legalább az értelmi fakultás fölérendelt felügyeletét érti –, túlzásba hajtja, így „bennünket egy képzelt világgal úgy körül sző, hogy miatta azt, mellyben élünk ’s élnünk kell, [...] meg unjuk, ’s bennünket ébren álmodókká teszen”.⁵ Egyedül az egyén fejlődésének kezdeti állapotában tartja fontosnak a képzelőerő felügyelet nélküli működését, amikor annak az embernek a kezében, aki először találkozik az őt környező világgal, létrehozza a veszedelem képzetét, és ezáltal a félelem indulatának a felkeltésével, amely a test fiziológiáján keresztül a cselekvés mozgatórugója, olyan mozgásokat eszközöl, amelyek valóban megóvhatják a tényleges veszedelemtől. Nem véletlen, hogy a képzelet mellett az érzékenységet, amely egyszerre jelent érzékszerveket és percepciót,⁶ és a benyomások nyomán keletkező szenvedélyeket és érzelmek jelenlétét Fáynál,⁷ az ember veleszületett, természetes képességének tartja, szemben

Gyula figyelmeztet, a humorápatológiai és iatromechanikai felfogás mellett a század vége felé egyre inkább elterjednek olyan elképzelések is, amelyek már a test mechanisztikus magyarázataival szemben tartották fontosnak lélek és test szoros kapcsolatát, feltételezve, hogy lelki folyamatok járnak együtt testi következményekkel. Vö. LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Bp., Ráció, 2014, 173–174.

4 FÁY András, *Próbatétel A’ mái Nevelés két nevezetes hibáiról*, Pesten, Trattner János Tam[ás] betűivel, 1816, 77.

5 FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 122.

6 Vö.: „minden esméretünknek, melly lehet a’ lélekben, talpköve a’ test és annak érzékenységei; minden testnek, mellyről a’ léleknek eszmélni kell, elébb az érzékenységek alá kell esni, mellyek abból a’ léleknek való áltadás által *Képet* formálnak. (Idea Concreta).” – *Uo.*, 66–67.

7 Vö.: „Ollyanok az elérzékenyült embernek érzékenségei, mint a’ Fata Morgana, mellyeken mindég új új tünemények mennek keresztül, ’s új izgatást hoznak elő az inakba és fibrákba, mellyek hasonlók a’ Banks és Solander szüntelen mozgó Lóheréjekhez, ’s mellyeknek állapotja egy szüntelen tartó hideglelés. Láttuk, mennyire meg rontja az inakat a’ pusztá képzelő erő, ha erőt vesz: mit nem várhatunk hát itten, a’ hol ő ezeknek rontására az érzések seregével kezét fogva dolgozik; melly utóbb még egyenesebben munkálódván a’ testre, a’ mint fellyebb láttuk, sokkal tetemesebb kárt is okozhatnak. Innen látjuk, hogy egy nagy, vagy huzomos bánat, sőt öröm is egyszerre mint dönti alá a’ test machináját. Megmondtuk, hogy a’ képzelő erő még álmainkban sem hagyja pihenni érzékenységein-

az értelemmel, amely szerzett, és a tapasztalat által alakul ki. Ezért bár a gyermek mindig sokkal félénkebb a felnőttnél, de ez kezdetben feltétlenül hasznos, mert tapasztalat hiányában ez a szenvedély tényleg képes megóvni a ráleselkedő veszélyektől. Később viszont, miután az érzéki benyomásoknak köszönhetően az egyén a benyomások nyomán keletkező képekre, valamint az értelem működésének köszönhetően ebből absztrahált ideákra, vagyis valódi tudásra tett szert, a társaságban való helyes mozgáshoz a képzelőerő már csupán „mulasztó” vagy felvigyázó, a képesség túlzásait megakadályozó nevelést igényel.⁸ Minden olyan eszköz, amely a fantázia hatékonyságát elősegíti, s ily módon túlzásba viszi, az egyén végtelen szolipszizmusához vezet, amely megfosztja őt a társasságtól, és eközben testi elváltozásokat eredményez. Az első esetben ilyen a hypochondria, tekintettel arra, hogy a tanulás mozgás nélkül, ülve zajlik, összenyomva a gyomrot, elzáródást és haszontalan nyállal való túltelítődést idézve elő abban. Ezen kívül a képzelet itt is megtalálható túlkapásainak következtében az érző inak kóros ingerelhetőségét hozza létre,⁹ ahogy az érzékeny nevelésnél is, amely egyrészt legyengíti a testet, hiszen a képzelet még alvás közben is állandó ingerlésnek teszi ki a fibrákat. Ráadásul még az is növeli „az érzékenyült ember nyavalyáját [...], hogy naponként látván azt nőni, sem ereje sem bátorsága nincs annak akadályoztatására”.¹⁰ A képzelőerő túlkapásaiból eredő, mindkét nevelési hibát jellemző érzékenyülés, tehát egy olyan betegség, amely alapvetően öngeneráló jellegű, s ezért gyógyíthatatlan.

Hogy a képzelőerő ilyen általános gyanúba keverése egyáltalán kialakulhatott, az annak köszönhető Jessica Riskin szerint, hogy a felvilágosodás az általa preferált szenzualista megismerés kísérleti igazolásai során, fokozatosan saját teljesítőképességének a határáig érkezett el. Ez a projekt először a belső érzék locke-i fogalmát, majd a látásnak a megfigyelő testén túli külvilágot igazoló tapasztalatát vonta kétségbe, hogy végül elérkezzék a tapintás egyetlen igaz érzékének a meghatározásáig. Míg azonban látszólag egyedül a tapintás tűnt kellően hitelesnek ahhoz, hogy a megfigyelőn túli külvilág létezését meggyőzően igazolni tudja, addig Franciaországban Condillacnak köszönhetően a tapintás elsősorban inkább már egy döntő diszkontinuitást bizonyított a külvilág és az érzékelő szubjektivitás között. Condillac arra jött rá ugyanis, hogy a megfigyelő egy szilárd test megérintése során, csupán a saját testében fellépő változások nyomán jelentkező érzéseknek van tudatában. A benyomás így nem elegendő garancia arra nézvést, ket és inainkat érzések nélkül pedig ritkán vagyunk. Így lesznek tehát az inak és fibrák napról napra igazgatottabbak 's gyengébbek. Így nevededik a' rosz naponként, 's az inbéli nyavalyák számos seregeit huzza elő, mellyek a' testet végső romlásra hozzák. Innen az inak gyengesége az érzékenyüléssel oly szorosan egybe van kötve, hogy azok mint ok és következés mindég felváltják egymást.” – *Uo.*, 111–112.

Az érzékenység eme kettős, egyaránt a morális és a fizikai/testi diskurzusban történő kódolásáról a korabeli gondolkodásban lásd Catherine J. MINTER, *Literary Empfindsamkeit and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany*, *The Modern Language Review*, 2001/4, 1016–1028, 1017.

⁸ FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 53–58.

⁹ *Uo.*, 70–71.

¹⁰ *Uo.*, 112.

hogy egy valóban nagyobb, tőlünk függetlenül is feltalálható világ részesei lennénk, ami legfőképpen annak a belátásával járt, hogy a kognitív és emocionális aspektus elválaszthatatlan egymástól. Képességeink egyrészt idegeink érzékenységétől függenek. A vak például, mivel testi fogyatékosága miatt nem rendelkezik a látás képességével, ezért a szenvedés látványával szemben is közömbös marad, morálisan érzéketlen. Másrészt az emóciók ezért már nem a racionális képesség antitézisei, hanem helyett úgy tekintettek a szenvedélyekre, mint a megértés állapotaira, az érzelmeket pedig a tudás módjaiként fogták fel.¹¹ Amennyiben viszont

11 Jessica RISKIN, *Science in the Age of Sensibility: The Sentimental Empiricists of the French Enlightenment*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2002, 28–50. – Magyar közegben erre példa Ertsei Dániel, aki filozófiájának a lélekkel foglalkozó részében, a lélek önmagáról alkotott ismereteit a következőképpen definiálja: „A’ magunk lételének érzése – *Eszmélés (Conscientia sui)* abbann áll, hogy érezzük, tudjuk, hogy vagyunk, még pedig, hogy azok vagyunk, a’ kik, vagyis, tudjuk a’ rajtunk eső változásokat.” Majd ehhez az alábbi jegyzetet fűzi: „Ezt minden érzi, azért nem is szükség mutogatni; de hijába is mutogatnánk, utóljára is ide mennénk ki: *vagyunk*, mert *vagyunk*. *Cartesius* az a’ maga esze utánn menő *Philosophus*, vénn fel, hogy semmit sem tud, így akarta híres *Enthymemájábann* megmutatni a’ maga létét: *Cogito, ergo sum*. (*Principia Philosoph. Parte I. §.7.*) De már az Alsó Ítélet, felteszi azt, a’ mi a’ Kihozásbann van; mert ha nem tudja hogy van, hogy tudja hogy gondolkozik? úgy-hogy az *Enthymema* ezt teszi: *Cogitans sum: ergo sum*. E’ szerént a’ Kihozásra semmi szükség. Meg kelle vala hát *Cartesiusnak* fordítani, így: *Sum, ergo cogito*: Érzem, hogy vagyok, és azért tudom, hogy gondolkozom. *Des Cartes*, mikor a’ maga léte felől kételkedik, már van. – A’ ki a’ maga lételének érzését tagadja, vétek vele a’ szót vítatni; mert a’ szerént, sem azt nem tudja, hogy most vítat valamit, sem azt, hogy mit vítat.” – ERTSEI Dániel, *Philosophia 1. Lélek munkái tudománya (Psychologia empirica)*, Debrecen, Nyomtatta Csáthy György, 1813, 47–48. Ennek a tükrében érdemes felhívni arra a nem elhanyagolható összefüggésre a figyelmet, amelyet Kölcsey az utókor által *Nemzeti hagyományok*ként aposztrofált szövege legvégén, egyedül működőképes alternatívaként ajánlott: a nemzeti hagyományok folytonosságának az illúzióját fenntartani tud, s ezáltal éppen a befogadók érzelmeit mozgósítani képes játékszíni költésnek a hanyatlás jeleit mutató nemzet fennmaradása szempontjából: „Boldog költő, ki bennünket illy kellemes csalódásba [ti. amelyet a játékszíni költő létrehozni tud] rengethet által, ’s kinek világából hideg érdeklések, kellemetlen öszveütközés, vagy idegenbe tévedezés vissza nem taszítják képzetünket! Az ő műveiben alkotná öszve magát azon való költői tartomány, mellyben a’ magosított nemzetiség tulajdon házáját [sic!] fellelné; az ő műveiben ölelkeznek a’ hősi szép kor a’ jelenvalóval, emberiség’ érzelme a’ hazafisággal; mi pedig emlékezet és részvétel [ti. részvét, együttérzés] által vissza visszakapatván megőriztetnénk azon veszedelemtől, hogy a’ szüntelen előre és messzebb távozás alatt eredeti színeinket lassanként elveszessük, ’s kebelünk többé felmelegedni ne tudhasson.” – CSELKÖVI [KÖLCSEY Ferenc], VII. [*Nemzeti hagyományok*] = *Élet és Literatura* 1826. Első, második, harmadik, negyedik rész, Pesten, Petrózai Trattner Mátyásnál, [1826], 59. (Kiemelés és zárójeles megjegyzések tőlem: Z. T. P.) Innen nézve a hagyomány folytonossága nem abban az értelemben eszköze a nemzet fennmaradásának, hogy a kettő voltaképpen felcserélhető egymással. Vagyis ha nincs hagyomány és azt fenntartó emlékezet, akkor önálló léttel rendelkező nemzet sincsen. Sokkal inkább a megfelelő hatékonysággal bemutatott folytonos hagyomány is csupán egy feltétel ahhoz, hogy a következmény vagy az eredmény: a nemzet létezését ténylegesen igazoló emocionalista befogadás a játékszínen megvalósulhasson. Más szóval a nemzeti múlt folytonosságának a költő által megteremtett illúziója pusztán a feltétele annak, hogy az egyáltalában vett létezés, s így a nemzet létezését is igazoló emóciók létrejöhessenek. Ezt támaszthatja alá, hogy amikor az *Élet és Literaturában* a vélhetően nagyon is koncepciózus szerkesztésének köszönhetően a tényleges drámbírálatra kerül sor, a befogadó valami olyasmit él át a színház által nyújtott látvány kapcsán, amit a

a képzelőerő anélkül tud szenvedélyeket és érzelmeket előidézni a megfigyelőben, hogy ez idő alatt a külvilág felől érkező bármiféle empirikus adat jelen lenne ennek a megfigyelőnek az érzékeiben, akkor a képzelőerő egy olyan terra incognita, amely éppen a felvilágosodás projektjében eleve benne lévő, és csak nagyon nehezen kiküszöbölt szolipszizmust hozza ismét működésbe.¹²

Innen nézve az a tény tehát, hogy Fáy még az őt magát is sújtó, két neveléstani hiba ellenére is, amelyek közül az egyiknél ráadásul értelem és fantázia egyfajta tandemben jár,¹³ képes elválasztani az általa helyesnek vélt pedagógiai irányt azok patológikus változatától, feltétlenül arra utal, hogy meg tudja vonni azt a határt, amely azok között helyezkedik el, akik még hajlandóak részt venni a nyilvánosság racionális diskurzusaiban, és azok között, akik már nem. Annak köszönhetően pedig, ahogy ezt Anthony J. La Vopa látja az egykori filozófia Schwärmerről szőtt diskurzusa alapján, hogy nem csupán használja a korabeli orvoslás szótárát, de az általa felállított diagnózis révén képes megkülönböztetni is a patológikust a normálistól, egyfajta „szükségyszerű intellektuális és morális karanténba”¹⁴ zárva az előbbit, a nevelésteoretikus olyan tekintélyt sugárzó hangot hallat, amely jellegzetességeit tekintve azonos a medicináéval. La Vopa szerint a *Schwärmer*ben főként a képzelőerő túlkapásai miatt bekövetkező kognitív tévedés éppen ennek köszönhetően bizonyul megfelelő eszköznek mind a filozófus, s mind a pedagógia elméletírójának a kezében arra, hogy mindketten a saját pozícióikat az értelem hangjaként jelenítsék meg,¹⁵ és Fáy *Próbatétele* is elsősorban ezért tekinthető ön-

szövegből hiányol: „De midőn a játékszínen megjelentem, 's a' mi halhatatlan Bajnokunkat [ti. Zrínyit] magyar nézők előtt magyarul hallám szólani, hajlandó levék a' kritikust levetkezni; és a' poeta' hibájit nemzetem' dicsőségével fedni be. [...] a' magyar nyelv' hangja, a' magyar játszó és néző megcsalják a' szívet, 's a' patriotismus' gerjedésbe jött érzelmei a' kritikát, ha bár csak pillantatokra is, megszelídítik. Én valóban észrevetlenül a' közönség' örömkifakadásai közé vegyültem, felejtém Körnert, és művében a' német világi sentimentalismus' üres csevegségeit, 's csak azt érezvén hogy Magyar vagyok, csak, azt, hogy az új Leonidas' dicsősége reám is, mint hazafira, visszafénylik, épen olly művítelői fejavakargatás és szemöldökhunyorgatás nélkül csappangatám öszve tenyereimet: mint a' galeriának boldog birotokasai. [...] Szerencsés Drámaköltő az, a' kinek műve jó előadás által támogatatik. Egy silány professori leczke, vagy valamelly közepszerű Egyhászi-Beszéd gyakran nyert az elmondónak szép modulatióju hangja 's csinos arczvonásai miatt kellemetességet; mennyivel inkább képzelhetjük, hogy a' Drámának gyengeségei az előadásban elfedeztethetnek: mivel itt nem csak a' játszónak ügyessége, hanem a' decoratiói pompa, 's a' néző sokaságnak szép koszorúja, 's ennek vagy a' tárgy vagy az egyes helyek mellett hangosan jelengetett részvétele is, a' behatáshoz tartozik. A' képzelet, Édes Barátom, nagy varázsló; 's ha felébresztetvén szabad lebegéssel szállong fel 's alá, magával ragadja, vagy elvakítja az ítélő tehetséget; 's a' nem épen rossz helyett jót, a' nem épen rútt helyett szépet, 's a' nem épen alacsony helyett magasan fellengőt láttat szemeinkkel. Olyan az, mint a' panhoramának [!] nagyító üvege, mellyen keresztül a' parányi rajzolatok colossalis nagyságban tűnnek fel.” – CSELKÖVI [KÖLCSEY Ferenc], *Harmadik rész [Körner Zrínyijéről] = Élet és Literatúra 1826...*, i. m., 168–169, 170.

12 RISKIN, *Science...*, i. m., 192, 216–217.

13 Erről lásd *Uo.*, 212–213.

14 Anthony J. LA VOPA, *The Philosopher and the Schwärmer: On the Career of a German Epithet from Luther to Kant*, Huntington Library Quarterly, 1997/1–2., *Enthusiasm and Enlightenment in Europe, 1650–1850*, 85–115, 90.

15 *Uo.*, 89.

terápiának, amelynek során vissza tudja szerezni az értelem és megértés józan belátását.

Hasonló pozíció kirajzolódását véli felfedezni Toldy Ferenc Kölcsey novellájával, *A' karpáti kincstárral* kapcsolatosan írt kritikájában. Mint írja,

„[e] darab azok közé tartozik, mellyeket előkelőleg pszichologiai beszélyeknek nevezhetni, mert itt a' történet nem annyira magáért mondatik el, 's azon hatásért, mellyre a' történetek számítvák; hanem inkább hogy alkalmúl szolgáljon a' költőnek számos, lelket és életet tárgyazó elméletei, nézetei, észrevételeinek concrete előadására. Nem mint ha az elbeszélőnek nem mindenkor volna tiszte alakjai' gondolatait, tetteit, egész belső nem csak, de külső életöket is, a' mennyiben t. i. ez tettekben nyilatkozik, lélektudományilag előállítani, szőni, motiválni: hanem mert itt az elbeszélőt minduntalan a' philosophus magyarázó váltja fel, 's a' történet maga is sokkal inkább csak belső, vagis, szenvedelmek' története, mint tetteké.”¹⁶

Toldy szerint Kölcsey elbeszélése olyan példázatszerű esettanulmány, amely ahhoz, és ez Toldy tollából még nem igazán értékítélet, hogy betölthesse pedagógiai funkcióját, innen marad az irodalom határain. A történet, amely alapvetően a főszereplő krízishelyzetét mutatja be, és amelynek az elbeszélésben az elbeszélő mindent alárendel,¹⁷ ugyanis nem önmagáért kerül elmondásra, nem azért, amit az irodalom határain belül el kellene érnie, tudniillik hogy hatást gyakoroljon befogadójára, hanem hogy az elbeszélő a történet által tekintélyt kölcsönözzön saját diskurzusának. Az elbeszélő hang tehát olyan autoritásra tesz szert a novella szövegén belül, amely sokkal inkább otthonos a Fáy-féle elméletírók világában, viszont kevésbé otthonos az irodalom közegében. Ha tehát Fáy *Próbátétele* egyfajta neveléstudományba burkolt önterapeutikus élettörténet volt, akkor Kölcsey elbeszélése az irodalom köntösében megjelenő neveléstudomány.

Aláássa viszont ezt a lehetőséget, hogy a narrátor a novella számos pontján megbízhatatlannak bizonyul. Már rögtön a római I-es számmal jelzett szakasz nyitómondataiban megkérdőjelezi egy ilyen tekintély legitimitását, amit bár, legalábbis a későbbiek felől nézve, eredetileg alighanem a *Schwärmerségben* szenvedő Erdőhegyire vonatkoztatva mond, de a tekintély és a tekintélykövetés általános természetrajzával kapcsolatosan az elbeszélőre nézve is általában igaznak tekinthető:

„Hidj, de jól megnézd: kinek! így tanít a' régi közmondás. Hidj, de jól megvizsgáld: mit! erre oktat a' philosoph. 'S az ember, ki mind ezt

16 D. SCHEDEL [TOLDY] Ferencz, *Emlény: Karácsoni, új esztendei és névnap ajándék: 1838, Második év [...]*, Figyelmező az egyetemes literatura' körében, 1837/20, 305–310, 305.

17 Nicolas PETHES, *Az eset esztétikája: A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról*, ford. ZSELLÉR Anna, It, 2012/4, 431–444, 439.

híven megfogadni szeretné, addig néz és addig vizsgál, míg utoljára sem azt nem tudja: kinek? sem azt nem: mit? kelljen vagy lehessen hinnie.”¹⁸

Az, hogy az elbeszélés fikcionális és a befogadó világa között minduntalan felbukkan a narratológiai értelemben vett, határkijelölő funkcióval ellátott szerző alakja, megakadályozva ezáltal az illúzió zavartalan kibontakozását, a pedagógiaiain kívül más okokkal is magyarázható. Számolnunk kell egy olyan eshetőséggel is, hogy *A' karpáti kincstár* a tudhatóan ugyancsak Heckenast Gusztáv megrendelésére¹⁹ és ugyanazon kiadvány részére készült másik novella, *A' vadászlak* párdarabjának tekinthető, amelyben, ahogy erre Tóth Orsolya kiváló tanulmányában felhívta a figyelmet, rögtön az első mondat, „az elbeszélés és a történet idejének szembesítését” és elválasztottságát rögzíti:²⁰

„Az időben, midőn az ifjú Andaházi élt, ez ország emberei között *nem* volt oly sok ábrándozó és érzelgős, *mint ma*.”²¹

Ehhez képest *A' karpáti kincstár* narrátora minduntalan a történet, elbeszélés és befogadás egyidejűségét hangsúlyozza, például az olyan kijelentésekben, mint

„[e'] járkáló ugyan az volt, ki előbb az ablakot neheztelve becsapá, 's ugyan az, kit nem sokkal előbb a' Poprád' partjain társával együtt sétálva láttunk”. (103)

Míg tehát *A' vadászlak*nál az olvasót egy közelebről nem meghatározható időbeli távolság választja el a történettől, addig itt a befogadó egyértelműen az eseményekkel együtt haladó szemtanú. Ezt támasztja alá egyébként az is, hogy párdarabjával szemben, a főszereplő lelkiállapotának időben a befogadás pillanatához legközelebb eső stációjának a bemutatásával indul a történetmondás. Erdőhegyi már ekkor egyértelműen rajoskodó, a Schwärmer betegségének az útjára lépett. A későbbiek során már csak a betegség elhatalmasodásának a mértékében van eltérés.

Hogy itt egyébként tényleg a szemtanúság befogadói pozíciójának az előtérbe helyezéséről van vagy lehet szó, azt a fentiekén kívül az is megerősítheti, hogy a narrátor az egyes szereplők bemutatását mindig azok arcának leírásával kezdi,

18 KÖLCSEY Ferenc, *A' karpáti kincstár* = Uő., *Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998 (Kölcsey Ferenc minden munkái), 92. [A továbbiakban az elbeszélés oldal-számait a szövegben tüntetem fel: Z. T. P.]

19 KÖLCSEY, *Szépprózai művek*, i. m., 214–215, 233–235.

20 TÓTH Orsolya, *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc A' vadászlak című elbeszéléséhez* = Uő., *Egykor és most: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Pécs, Kronosz, 2017, 127.

21 KÖLCSEY Ferenc, *A' vadászlak* = Uő., *Szépprózai művek*, i. m., 64. [Kiemelések tőlem: Z. T. P.]

többnyire a fiziognómia szabályának megfelelően az egészséges benyomással indítva, majd a homloktól az áll felé folytatva a bemutatást.²² A arcvonások néma jeleinek leírása azonban igazából egy olyan kibetűzés, amely sokkal inkább a vizuális jelek által takart láthatatlan jelentést tárja fel a novella olvasójának, mintegy arra ösztökélve, hogy próbálja meg egy feltehetően közös vizuális szótár alapján létrehozni az adott látványt. Amikor viszont a szereplők éppen aktuális érzelmi változásai bukkannak fel az arc felszínén, akkor sohasem kapjuk annak valódi leírását. Ehelyett mindig az éppen őket figyelő fiktív nézőnek/szereplőnek a látványra adott érzelmi reakciói kerülnek terítékre,²³ ami alighanem egybevág az elbeszélőnek a narratív műfajban megvalósított leírások hatékonyságáról adott, lessingi elképzelésével. Mint mondja,

„magamon tapasztalám, miképen a szépségről készült legköltőibb, vagy ha úgy tetszik festőibb leírások is csak azt viszik véghez, hogy az olvasó vagy hallgató az egész pompás leírást által meg által gondolván sem kérdehetné okosabban egyebet ennél: »de tulajdonképpen milyen volt hát az a szép?«”. (99)²⁴

22 Evelyn K. MOORE, *Goethe and Lavater: A Specular Friendship = The Enlightened Eye. Goethe and Visual Culture*, ed. by Evelyn K. MOORE, Patricia Anne SIMPSON, Amsterdam – New York, Rodopi, NY 2007, 163–191, 177–178.

23 Ez azért nagyon lényeges, mert az érzelmes regények egyik „kulcs trópusa” éppen az érzékeny hős érzelmeinek a teatralizációjában, színpadra állításában rejlik egy másik fikcionális szereplő tekintete előtt. Ez a tekintet egyúttal azt is megmutatja, hogy az olvasónak hogyan kellene kibetűznie az előtte megjelenő látványt, és a fikcionális tanú reakcióin keresztül milyen érzelmi válaszok tekinthetők helyesnek vagy éppen helytelennek annak vonatkozásában. Erről lásd: Paul GORING, *The Rhetoric of Sensibility in Eighteenth-Century Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 144, 146.

24 Az idézet feltételezhetően a *Laokoön* következő részletére megy vissza: „Hogyan jutunk valamely dolog világos képzetéhez? Előbb egyenként vesszük szemügyre részeit, azután a részek kapcsolatát s végül az egészet. Érzékeink e különböző műveleteket olyan meglepő gyorsasággal végzik el, hogy egynek véljük őket, s a gyorsaság elengedhetetlenül szükséges, ha az egészből akarunk fogalmat alkotni, hiszen az nem egyéb, mint a részek és kapcsolatuk fogalmának eredménye. De tegyük föl, hogy a költő a legszebb rendben vezetnek minket a tárgy egyik részéről a másikra – tegyük föl, hogy mégoly világossá tudná is tenni előttünk e részek kapcsolatát: mennyi időre van szüksége ehhez? Amit a szem egyszeriben áttekint, azt ő észrevehető lassúsággal sorolja fel egymás után, és gyakran megesik, hogy az utolsó mozzanatnál az elsőt már ismét elfelejtettük. S mégis ezekből a mozzanatokból kell egészet alkotnunk. Ha szemléljük őket, a részek állandóan jelen vannak a szem számára, újra meg újra végigfuthat rajtuk; a fül számára azonban elvesznek azok a részek, amelyeket már hallott, hacsak az emlékezet meg nem őrzi őket. S ha meg is őrzi, mennyi fáradságba, mennyi erőlködésbe kerül, hogy a róluk nyert benyomásokat ugyanabban a sorrendben s oly élénken felidézzük, hogy csak mérsékelt sebességgel is egyszerre végig tudjuk gondolni, s ezáltal eljussunk az egésznek akár csak nagyjából vett fogalmához!” Vö. Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoön vagy a festészet és a költészet határainál: Az antik művészettörténet különböző pontjainak alkalomszerű magyarázataival, Első rész, 1766*, ford. VAJDA György Mihály = Uő., *Laokoön: Hamburgi dramaturgia*, s. a. r. VAJDA György Mihály, Bp., Akadémiai, 1963, 134–135. – De Kölcsey elméletirői pályafutása során több ízben is szembe nézett ezzel a problémával Lessingtől függetlenül, vagy csak indirekt hatásán keresztül. Lásd például: KÖLCSEY Ferenc, *[Engel esztétikai töredékei]* = Uő., *Irodalmi*

Amellett, hogy a szereplők külsejének ilyen jellegű leírása egyértelműen összefügg az adott figura alapteramentumának a fiziognómiából és fiziológiából ismert jellemzőivel, a látás módja, ahogy az egyes szereplő szemléli környezetét, szintén meghatározó. Így Erdőhegyi nem csupán a melankolikus alkat tulajdonságait hordozza gyermekkorától magán, például visszahúzódó, szereti a magányt, de a korabeli lányokkal szövődő kapcsolatai azért maradnak tárgyaltanok először, mert nem talál a könyvekből szerzett olvasmányélményeknek megfelelőt az otthoni környezet ismerős világában. Ahogy később Kézsmárkon sem, amikor már végre úgy véli, hogy megtalálta vonzalmának tárgyát, akkor valójában itt is egy kognitív tévedés áldozatává válik. Valójában Áringer Nelli azért nem lehet ennek a vonzalomnak a tárgya, mert nem ismeri fel, hogy igazából maga a lány eltérő, jóval sekélyesebb lelkialkata az akadálya a szerelem beteljesülésének. Amikor pedig már tényleg megtalálná Fabricius lányának a személyében, akkor viszont már a narrátor mutatja be úgy, hogy

„Erdőhegyinek is voltak szemei, jól látta a leányt, sőt jól látta annak szépvoltát is; de az ő szíve nem szemeivel többé, hanem képzeletével állott érintésben”. (130)

Ezzel a sajátosságával van egyébként összefüggésben az is, hogy az a könyv, amelyben Erdőhegyi a kárpáti kincsek titkát őrző és megoldó regét olvassa teljes komolysággal, az Fabricius Mátyás számára már pusztán ritka növények szárítására szolgáló használati tárgy.

Sajátos módon ellenpontozza Erdőhegyi alakját, hogy a jóval szerényebb műveltséggel rendelkező Knot Jakab, aki vezetőül szegődik a fiatalok mellé a hegyi túrájukhoz, a maga módján szintén rajongó. Ő szintén hisz a Fabricius könyvecskéjében olvasott regének, ő is a képzeletével lát, babonás, hisz a Kárpátok gonosz szellemeiben, és ennek következtében a Fabricius táskájában talált kövekről is azt hiszi, hogy azok aranyrögök. Ami azonban alapvető különbség kettőjük között, hogy az igazság felismerése nem vezet a halálához, míg Erdőhegyinél igen. Ez arra a lehetőségre hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a betegség végső elhatalmasodásához nem elegendő a születéstől adott temperamentumra való hajlam, emellé még az elhibázott nevelésnek is hozzá kell adódnia. Alapbeállítottság és az egyén felnőtté válásának módja tehát egyaránt hozzájárulnak pusztulásához. Így egyáltalán nem véletlen, hogy a novella egyik fő kérdése az lesz, hogy sikerül-e bármilyen eszközzel változtatni ezen a helyzeten. Sikerül-e a végtelen szolipszizmusába süllyedt Schwärmert kimozdítani szubjektív izolációjából és az ezzel együtt járó testi hanyatlásból? És ha igen, hogyan?

kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc minden munkái), 93–94; [KÖLCSEY Ferenc], IX. Képző művészet és költés = Élet és Literatúra 1827. Második kötet, Ötödik, hatodik, hetedik, nyolcadik, kilencedik, tizedik rész, Pesten, Petrózai Trattner Mátyásnál, [1827], 256.

Ez utóbbi nehézségét az jelzi a leginkább, hogy az elbeszélés egymás után több lehetséges megoldást is bemutat. Először barátja szórakozást próbál keresni neki, majd, miként azt az elbeszélő írja,

„egyenesen támadta meg ’s kímélet nélkül mutatá fel a’ tükört előtte”.
(111)

A barát próbálkozásai valószínűleg azért nem érhetik el a céljukat, mert Bede nem ér fel Erdőhegyihez érzései mélységét és intenzitását tekintve, alapvetően eltérő lelkiállatot. Az elbeszélő szerint

„[t]öbb ítélő tehetség mint képzelet, több józanság mint érzelem, sok életkedv, eléggé meggondolt tervszeréni cselekvés ’s naponként öregbedő világismeret: ezek valának főbélyegei. [...] Azonban saját könnyű, tiszta mérsékletéről ítélve, nem szerezhett magának előismeretet mind arról, a’ mi a’ másokban küzdött és forrott”. (105–106)

Egyedül a Tátrában végrehajtott hegymászás szolgál némi reménnyel. Valószínűleg amiatt, mert ez Bede Lacitól függetlenül egyrészt testmozgással jár, amely segíthet felerősíteni a túlérzékennyé vált test legyengült fizikumát, másrészt olyan élményekkel kecsegtet, amelyek elvonják a szenvedőt időlumatól.

Nem véletlen azonban, hogy a gyökeres fordulatot csakis egy olyan, valóban tükörként funkcionáló történet biztosíthatja, amelyben a beteg tényleg saját vonásait ismerheti fel. A novellának egyedül ezek azok a pontjai, ahol nincs működtetve a narratológiai értelemben vett szerző határkijelölő funkciója. Ezt jelzi, hogy az itt található mindkét ilyen elbeszéléshez, egyrészt a Fabricius könyvecskéjében található, a Kárpátok kincseiről szólóhoz, másrészt a Fabricius által elmesélt, az említett könyvben található rege olvasásának a történetéhez közvetlenül Erdőhegyi nézőpontján keresztül férhetünk csak hozzá. Erdőhegyi halálát is az okozza, hogy miközben Fabricius eredeti célja Hans esetének az elmondásával feltehetően az volt, hogy felkeltse olvasója, jelen esetben Erdőhegyi együttérzését a szerencsétlenül járt fiú sorsának a bemutatásával, amely már önmagában elegendő lett volna az izolált szubjektum szolipszizmusának a megszüntetéséhez; Erdőhegyi az igazságot ismeri fel. Azt az igazságot, hogy ő ugyanolyan rossz olvasója a kárpáti kincsek regéjének vagy a körülötte lévő világ szövetének, mint Hans volt, s így lényegében az összes reménye megszűnt az Áringer szülők jóindulatának megszerzésére. Eközben a novellában fiktív elbeszélőként felbukkanó Fabricius nagyon is tudatában van annak, hogy az őt jellemző túlzott racionalizmus²⁵ az oka, hogy

25 „Az arcz’ uralkodó bélyegét nyugalom tévé; tekintete a’ figyelmes vizsgálóé vala; ha rá néztél, az egész képen semmi gyanús nem mutatkozék; hidegséget vehettél ugyan észre, de nem minden jelen nélkül a’ könnyen ébredhető részvétnek.” (131) Vagy: „Erdőhegyi, ellenben ülve a’ férjival, kinek a’ pór nép olly csodaerőket tulajdonított, millyenekben ő nem hitt, de hinni olly igen kész vala, millyenekben ő nem hitt, de forrón kívánta, hogy hihessen, millyenekben ő nem hitt, és még is úgy volt elkszülve, hogy élte’ egész boldogságát azoknak igaz vagy nem igaz voltoktól függesztette fel.” (132)

már egykori barátjában is túl későn látta meg a betegség elhatalmasodó tüneteit. Azzal, hogy nem vette rögtön komolyan, hanem csak tréfából kísérte Hansot a hegyekben az esztelen kincskereső vállalkozása során, lényegében hozzájárult annak halálához. Fabricius Hans történetében bemutatott alakja ráadásul ebben az értelemben megfelel mind Bede Laci, Erdőhegyi barátja és vezetője, mind pedig *A' karpáti kincstár* címen ismert Kölcsey-novella narrátor–szerző szerepét játszó elbeszélő képének. Mindkettő vezetőként mutatja be magát,²⁶ valójában azonban még követni sem igazán képesek a Schwärmert az általa megtett úton. A racionális diskurzusok világa felől érkező válaszok ugyanis éppúgy nem képesek feloldani a Schwärmer önmagára zárt magányosságát, miként a Kraudiak és Áringerek merkantilista szellemtől átszótt, pragmatista életfelfogása is²⁷ összeegyeztethetetlen az érzékeny gondolkodással. Az első diagnózisával karanténba helyezi és elszigeteli a betegség tüneteit felmutató egyént, a második, alkati különbségeinek köszönhetően, az eseményeknek mindvégig csak külső szemlélője marad. Erdőhegyi választottja, Áringer Nelli, a fiú túlhaltott, ámde annál inkább emberi arculatot felmutató érzelmei mellett, a narrátor jellemzésében például alapvetően egy dehumanizálódó, felszínes lény tulajdonságaival rendelkezik csupán:

„szívében egy húr sem vala, melly az ifjat mélyen összerázó rengést felfogni 's megbírni tudhatná; érzeményi általlátszók valának, mint ezüstforrás, minek mélysége nincs; az ifjú' érzelme pedig feneketlen terjedt ki, mint az ocean. Szóval, Nelli nézett, gondolt, érezett; de minden ismeretlen, idegen földet mutata, hol neki haza nem virúlhatott”. (109)

Egyedül Fabricius Linka az, aki, az alkatából eredő készségek miatt, az orvostudomány racionalista megközelítésen túl (amelynek mind Bede, mind az öreg Fabricius az elkötelezettje) képes pusztá együttérzéssel közelíteni a beteghez:

„A' leányka' arcza nyíltságot mutata; bú' vonásai nem látszottak rajta, de szelídség olly mértékben uralkodott, hogy a' csendes, szerény kép nagyon vídám tekintetet nem vehete magára. Azonban epedő sem vala az ábrázat; részvét és gondosság fővonalai közé tartoztak.” (130)

A kérdés tehát az, hogy a felsorolt szereplehetőségek közül melyik tekinthető egyáltalán helyesnek a Schwärmerségben szenvedő ember vonatkozásában? Melyik az, amelyet az olvasónak a lehető leginkább követnie kellene? A nozológiai

26 Az elbeszélő szerint Bede, „bár korok nem különbözék, több érettséggel birt barátjánál 's ollykor vezető gyanánt tünt fel mellette”. (105)

27 Arról, hogy a novellában felbukkanó Kraudiak vagy Áringerek alakjához Kölcsey honnan kölcsönözhetett mintát, lásd Kovács Sándor Iván, *Kölcsey Ferenc lábnyma elvész a miskolci porban = Miskolc a millicentenárium évében 2*, szerk. DOBROSSY István, [Miskolc], a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadványa, 1997, 224–233.

meghatározásban ugyanis a beteg bár felismerhetővé válik, ám a történet részeként felmutatott eset valójában egy olyan elszigetelődéséhez vezet, amely más eszközökkel ugyan, de nem hogy nem oldja fel az ilyen ember izolációját a társiasságra épülő társadalomban, hanem sokkal inkább megerősíti azt. A másik pedig eleve nem reménykedik a Schwärmer gyógyulásában, nem bízik abban, hogy megszüntethető lenne végzetes szolipszizmusa, ugyanakkor mégis együttérzéssel képes tekinteni szenvedéseire.

Az elbeszélő, úgy tűnik, minden eredménytelensége ellenére, hiszen Erdőhegyi Fabricius Linka minden gondoskodása dacára meghal, az utóbbit tartja elfogadhatónak. Azt javasolja a novella lehetséges férfi olvasóinak, hogy a főszereplő sorsának a megértése érdekében vessék le bölcsességüket, és adják át helyüket egy olyan, a női közönségre jellemző érzékeny befogadásnak, amely az ilyen típusú regények fogyasztásának köszönhetően nem tagadja meg a „részvételt” hőstől, és akik emiatt fel vannak ruházva az együttérzés képességével (103). Ennek azért van különös jelentősége, mert a főhős betegségének a kialakulásához nem elhanyagolható részben éppen a kultúra fogyasztásának egy ilyen típusú változata vezetett,²⁸ és ez egybevág a Schwärmerség kialakulásának a korabeli elméleti szakirodalomban kifejtett konszenzusával. Amikor például Fáy a már többször idézett pedagógiai könyvecskéjében az andalgást, a „Schwärmerey”-t „a’ képzelő erőnek legbájosabb” munkálkodásaként tartja számon,²⁹ elősorolva annak számos előnyeit, mint láthattuk, arra szintén felhívja a figyelmet, hogy milyen súlyos következményekkel jár, ha a képesség túlműködik, amelyhez ráadásul pontosan az úgynevezett „érzékeny olvasások” (azok a könyvek, „mellyek a’ világot és életet képzelődve”, „idealiter” adják elő)³⁰ járulnak hozzá a leginkább. Ezek ugyanis

„[a] képzelő erőt annyira megvesztegetik, hogy az a’ gyermeket egy maga szötte világba tévén által, őtet egy ábrándozó ’s mindenre nézve unott emberré formálja valaminek csak Románi szine ’s íze nincs”.³¹

28 „Ha epedésre hajló ’s meleg keblü fiatal ember egyszersmind élénk és gazdag phantasiával bír, és sem történet, sem szándék őt saját lélekállapotjára még elég jókor nem figyelmezteti, ’s józan meggondolásra nem ébresztgeti: készen van az ábrándozó. Akkor képzelet’ és ohajtás’ tárgyai nem fognak a’ lélek előtt úgy állani, mint szobrász’ teremtő lelke előtt a’ márványdarab, mellyet saját akarataként, ilyen vagy amollyan alakra változtat. Akkor a’ tárgy uralkodik a’ lelken, ’s azt szolgálai állapotban tartván, vagy tehetlenségbe süllyeszti, vagy olly tettekre határozza, mellyek nem tiszta józan ész’, hanem féktelen phantasia’ befolyása alatt állanak.

Erdőhegyit első ifjúságától fogva e’ lélekállapot fenyegeté. Szülőji ’s tanítóji nem láttak elég élesen ’s örültek, ha már ifjúsága hajnalán lángérlélmü költők’ olvasásában elmélyedt, ha a’ fortepiano mellett hosszú órákig ült, ha társaságban olly szelíden, olly csendesen ’s még is olly látszó részvéttel viselte magát, melly az udvariságon teljes melegséget öntött el, ’s úgy látszott, mintha szívet keresne, melly e’ melegséget egész mértékben tudná méltánylani.” (104)

29 FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 121.

30 *Uo.*, 125.

31 *Uo.*, 126.

Aminek aztán az lesz a következménye, hogy az ilyen egyén a „valódi világban valóságos vendéggé válik, 's abban minden dolgát mellesleg teszi. Képzelt világa' bájai mellett a' jelenvaló, vad kietlenséggé válik előtte”,³² akárcsak Erdőhegyi számára, Kölcsey novellájában. Alighanem ezért van szükség a jelenséggel foglalkozó korabeli szakirodalom ugyancsak konszenzuális álláspontja szerint a képzelet Fáy által elnevezett felvigyázó vagy mulasztó nevelésére.³³

Miközben azonban a képzelőerő ilyen túlkapásai hozzák létre az emberben a fantasztát, vagy teszik őt eszelőssé (fanatikussá), rosszabb esetben, az elméjében lévő fixa ideának köszönhetően, egyenesen őrültté vagy bolonddá,³⁴ Fáy, miként azt szintén láthattuk, arra ugyancsak felhívja a figyelmet, hogy az andalgás helyes mértéke a feltétele annak, hogy kialakuljon az emberben a másokkal való együttérzés készsége. Ezen kívül, mivel a fantázia egy jobb világot fest az ábrándozó előtt, amelynek a megvalósítására ösztönzi őt, a társiaság szempontjából szintén hasznosnak bizonyul.³⁵ Olyannyira, hogy Edvi Illés Pál szerint a rajoskodás bizonyos értelemben igazából az ember alapbeállítottságának tekinthető.³⁶ Azok, akik a leginkább ellene kelnek ki, nem veszik észre, hogy maguk vannak „bele sülydve legmélyebben”, és talán éppen sokkal károsabb formákban, mint az állítólagos Schwärmer. Ellenben azok, akik a rajoskodás mellett emelik fel szavukat, ezt anélkül tehetik, hogy „a' métely” a legcsekélyebb mértékben rájuk ragadt volna.³⁷ Fáy például úgy látja, hogy az olyan ember

„a' ki egy szép reggel vagy esthajnalánál, egy szép tájék kiterülésénél, régi omladozott várak dülledékeinél, főképp nemes tettek hallásánál 's a' t. érzéketlen marad, egy titkos esméretlen vágyást, egy gyenge ellágyulást nem érez [miként az ábrándozás megfelelő mértékével felruházott egyén], nékem nem barátom, hogy többet ne mondjak róla”.³⁸

Vagyis az olyan, aki ilyet érezni nem tud, s emiatt az együttérzésre is képtelen, a közösség szempontjából nézve épp olyan haszontalan, akárcsak a szolipszizmus folytán a társaitól végletesen elszigetelődött, alapvetően magányos ember.

*

32 *Uo.*, 126–127.

33 Lásd ezzel kapcsolatban még: ERTSEI, *Philosophia...*, i. m., 166.

34 *Uo.*, 168–169.

35 FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 121–122.

36 „néemely érdemében elmondhatni, hogy bizonyos mértékű rajoskodás' állapotjában vagyon jobbára minden ember.” – EDVI Illés Pál, *A' Rajoskodásról*, Felső Magyar Országai Minesserva, Tizedik Füzet, 1825. október, 414.

37 *Uo.*, 414. – Miközben Edvi megkülönbözteti az „érzékiségi, képzelődési (a' tulajdonképpen való) és észbeli” rajoskodást, azt is hozzáteszi, hogy aki „eggyikféle ellen kikél harcólódva, maga talán ugyan ennek másik nemében bűnhődik.” (*Uo.*, 415.)

38 FÁY, *Próbatétel...*, i. m., 122.

Kölcsey legalább két elméleti írásában foglalkozott a Schwärmer problémájával. A halála után *Nemzeti hagyományok* címen kanonizált szöveg annak a végzetes következményeiről nyújt víziót, amikor a saját irodalmi hagyományait elfeledő nemzet tagjai érzéketlenek maradnak nemzetük irodalmi teljesítményeivel szemben. Ilyenkor az ábrándozás teljes hiánya oda vezet, hogy a közösség tagjainak, ahogy ő fogalmaz, „kebele” többé felmelegedni ne tudjon,³⁹ és amelynek, mivel ez a közösség meglétének egyedüli támasza, illetve bizonyítéka, eredménye azonos magának a nemzetnek a széthullásával, halálával és eltűnésével. A másodikban, az utókor által *Töredékek a vallásról* címen emlegetett, ám eredetileg csak *Töredékek* megjelöléssel ellátott szövegében arról beszél, hogy a vallási intolerancia okai szív és ész, érzelem és értelem egy közösség szintjén is elvárható súlyegyenének az utóbbi javára történő megbomlásában található. Mint írja,

„arra hogy másokat tűrjünk s még ellenkező érzelmeik mellett is tűrjünk, a felvilágosodásnak bizonyos lépcsője kívántatik meg: de ezen felvilágosodás, s a vallástalan felvilágosodása közt, nagy a különbség. Nemcsak fejünknek, de szíveinknek is fel kell világosodniok [...] mert a főnek és szívnek felvilágosodása nem egyéb, hanem az emberi értelemnek s az emberi érzéseknek a lehetséges pontig vitetett kimíveltetésök. A religió tulajdonképpen nem az értelemnek tárgya. Van bennünk bizonyos érzelem, melyet religiói érzelemnek nevezhetnénk, mely szintűgy, mint a szépnek érzete különböző emberekben különböző mértékkel találkozik. Egyben kifejti magát, másban ki nem fejtetve, vagy éppen elnyomatva vagyon. Azt hiszem, hogy a *vallástalan* úgy áll ezen tekintetben a *vallásoshoz* képest, mint a poétai szellem nélkül született grammatikus a maga Homérjához vagy Virgilhez. Az tehát, ami a vallástalannak felvilágosodásul tulajdoníttatik, éppen úgy csonkaság; mint csonkaság a szépet érezni nem tudni”.⁴⁰

Majd a szöveg zárórészében:

„*Bolondnak mondassék a bölcs, mond Horatius, s igazságtalanságnak az igaz, ha magát a virtust mérték felett kívánja. Azt teszem hozzá: Részegnek mondassék a józan, ha magát a világosodást mérték felett kívánja.*”⁴¹

39 CSELKÖVI [KÖLCSEY], VII. [*Nemzeti hagyományok*], i. m., 59.

40 KÖLCSEY Ferenc, *Töredékek a vallásról* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I, szerk., s. a. r., és jegyz. SAUDER Józsefné, SAUDER József, [Bp.], Szépirodalmi, 1960, 1044–1045. – A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában V/1989-es számon található, Kölcsey kézírásával készült szövegen még csak a *Töredékek* cím található. A szerző életében a szövegnek csak részletei jelentek meg a Szemere Pállal közösen szerkesztett kiadvány második kötetében, Cselkői álnév alatt (*Élet és irodalom 1827. Második kötet...*, i. m., 23–46.). Arról, hogy az értelem és érzelem egyensúlyának bármelyik irányban történő megbomlása rajoskodáshoz vezet, Herder vonatkozásában lásd LA VOPA, *The Philosopher...*, i. m., 91–92.

41 KÖLCSEY, *Töredékek...*, i. m., 1071. [Kiemelések az eredetiben.]

Mindkét előbb idézett írása tehát egy olyan jelenről számol be, ahol a Schwärmernek az eddig tárgyalattól egy merőben eltérő, új változata bukkan fel. Ez a változat azon túl, hogy elnyomja az ember affektív oldalát, és látszólag kizárólag az értelem hangján szól, Kölcsey elgondolásában kortársai diszpozícióját szintén alapvetően meghatározza.

A' karpáti kincstár olvasója is kénytelen egy ilyen, lényegileg idegen közegben megvalósítani a novella főhőse iránti együttérzését. A jelenben, amelyet áthat az Áringerek és a Kraudiak kereskedő mentalitása, ahhoz, hogy ez valóban létrejöhessen, az olvasónak egy kicsit magának is ábrándozóvá kell válnia. Olyan ábrándozóvá, aki a Fabricius által Erdőhegyinek felmutatott tükörben Hans alakján keresztül önmagát pillantja meg, lévén, hogy a narratív keretezést végző szerző eltűnésével ő éppúgy elhitte a kárpátok kincseiről szóló regében foglaltakat, mint a novella fiktív szereplője. Ahogy azonban így módon kialakul benne a fikcionális történetekkel való azonosulás képessége,⁴² egyúttal szert tesz az együttérzés olyan potenciáljára is, amely tulajdonképpen mindenfajta elszigetelődés feloldásának/feloldhatóságának nélkülözhetetlen feltétele, és egy új, majdani társiasság kialakulásához biztosítja az alapokat.

Am alighanem ez az irodalom társadalmi funkciója, ahol élet és irodalom valóban összekapcsolódik egymással.

Összefoglaló

Kölcsey Ferenc legalább három írásában foglalkozott a rajoskodás (Schwärmeri) problémájával. Egyfelől egy művészetelméleti megalapozottságú szövegében, a későbbi címén ismertté vált *Nemzeti hagyományokban*; másfelől a politikatörténet és valláselmélet kérdéseinek összefonódását vizsgáló, az utókor által *Töredékek a vallásról* néven hagyományozott, rendkívül sajátos műfajiságú értekezésében. Harmadrészt pedig egy esettanulmány jellegű, az egyén szintjén egyértelműen betegségként felbukkanó jelenség cselekményesített bemutatásában (*A' karpáti kincstár*). A jelen tanulmány ez utóbbin keresztül elsősorban azt vizsgálja, hogy a korabeli felfogás értelmében mik azok az (társadalmi, szociokulturális stb.) okok, amelyek az elbeszélés szerint az egyént a rajoskodásnak ebbe a betegségként felfogott (testi és lelki) változatába vezethetik; egy ilyen történet felmutatása milyen haszonnal járhat az egykori olvasó lelki egészségének a megőrzésében; illetve milyen erkölcsi előnyre vagy hátrányra tehet szert egy ilyen beteg a novella által feltárt társadalom egészségének a vonatkozásában?

42 Az együttérzésnek a műalkotások befogadása során játszott szerepéről Nicolai, Mendelsshon és Lessing egymással folytatott vitáiban és esztétikai írásaiban lásd Frederick BURWICK, *Illusion and the Drama: Critical Theory of the Enlightenment and Romantic Era*, University Park, The Pennsylvania State University, 1991, 89–97.

Diseases of the imagination
(Ferenc Kölcsey: A' karpáti kincstár)

Ferenc Kölcsey discussed the problem of enthusiasm (Schwärmerei) in at least three of his writings. One is a text about aesthetic principles, known from its later title as *Nemzeti hagyományok*, the other is a tract of a unique generic blend, examining the relationship between political history and theories of religion, known today as *Töredékek a vallásról*. The third text is a case study of sorts, where the phenomenon is clearly represented as a disease on the level of the individual, in a narrativized setting. This paper focuses on the latter, and tries to identify the contemporary (social, socio-cultural etc) causes which, according to the short story, may lead the individual into a version of enthusiasm that is regarded as a (physical and psychological) disease; how could the contemporary reader be supported in the preservation of their psychological health; and what moral advantages and disadvantages could such a patient gain in the context of the whole society as explored by the short story?

Vöő Gabriella

Ha a leviatán a textus

A Moby Dick és az amerikai testtudományok

A New Bedford-i Bálna fogadóban nem akad üres szoba a későn érkező utazó számára. Csupán férőhely jut neki egy ágyban, amelyen egy „sötét képű” szigonyossal osztozik. Amikor a titokzatos hálótárs késő éjjel a szobába lép, a gyertya fényénél fokozatosan tárulnak fel testének ijesztő jegyei: vörösre és kékre tetovált arc és fejbőr, pepita karok, lábak és test, egy „fertelmes vadember” összetéveszthetetlen ismertetőjelei.¹ Ám amint rémülete alábbhagy, Ishmael belátja, hogy hálótársa nemcsak udvarias és kedves, hanem „[m]inden tetováltsága ellenére is egészében tiszta, kellemes külsejű emberevő”.² A következő napokban az elretentő felszín mögött fokozatosan felfedezi újdonsült barátja, Queequeg belső lényegét: „Ijesztő tetoválása alatt, úgy véltem, egyszerű, becsületos szív vonásait látom, és nagy, mélyen ülő, tüzes és fekete szemében mintha olyan lélek jelei mutatkoznának meg, amely ezer ördögtől sem retten meg. És mindezekén túl, volt bizonyos fenség pogány viselkedésében, amit faragatlansága sem tudott teljesen elrontani.” Magas, széles homlokának nyílt domborulatából pedig megállapítja, hogy „koponyatanilag kétségtelenül pompás feje” George Washington tábornok fejére emlékeztet, amilyennek „a népszerű mellszobrokon” ábrázolják.³

A *Moby Dick*, vagy a *Fehér Bálna* (1851) elbeszélője láthatóan magabiztosan alkalmazza mindazokat az eszközöket, amelyek a 19. századi Egyesült Államokban a jellem társadalmi percepcióját elősegítették. Megfigyeli és értelmezi a viselkedést, olvas az arckifejezésből, és szakértelemmel veti össze „vadember” ismerőse fejformáját az eszményi koponyával, amelyhez a nemzeti történelem panteonjának legkiválóbbja szolgáltatja a mintát. Az olvasók feltehetően szellemesnek találták az összehasonlítást, hiszen a kannibál tréfák megszokott színfoltjai voltak az amerikai populáris kultúrának. A fiziognómiai és frenológiai alapfogalmak pedig részét képezték a mindennapi gyakorlati tudásnak: segítették az eligazodást a demokratizálódó társadalmi tereken, és hasznos eszköztárként szolgáltak a prózairodalomban.

Azonban Queequeg testének és jellemének „olvasása” csupán előzménye egy hozzá motivikusan kapcsolódó, ám sokkal nagyszabásúbb vállalkozásnak,

1 Herman MELVILLE, *Moby Dick, avagy a Fehér Bálna*, ford. Szász Imre, Magyar Helikon, 1969, 37, 46. (A továbbiakban MD rövidítéssel utalok rá.)

2 MD, 48.

3 MD, 72–73.

melynek során Ishmael a bálna testének titkait igyekszik feltárni. A regénynek legalább egyharmada foglalkozik cetek osztályozásával, viselkedésük, életműködéseik, képességeik elemzésével. Ishmael, az újdonsült bálnavadász tudományos módszerességgel vizsgálja az élőhelyükön megfigyelt, illetve elejtett bálnák arcát, koponyáját és belső szerveit, majd következtet jellemükre. A Hátúszós bálna félnék, mogorva, nem társaságkedvelő, sőt, „[b]álnagyűlölőnek látszik, ahogy némelyik ember embergyűlölőnek”. A Púpos bálna a „legjátékosabb és legvidámabb a bálnák között”. A Fekete bálna falánk, és alighanem sátáni jellem, mert „örökös mefisztói vigyort visel az arcán”.⁴ Emellett pedig a regény címszereplője – úgy is mondhatnánk, hogy egyénített hőse – egy bizonyos ámbráscet, akinek neve, története és cselekvőképessége van. Moby Dick „rancos homlokú, ferde állkapcsú, fehér fejű” bálna, aki „[c]sapkod egy kicsit a farkával, mielőtt alámerül”, és „bokrosan” fújja a vizet. Ahab kapitány pedig jellemet, illetve transzcendens lényeket tulajdonít neki: „vérlázító erőt” lát benne, „kifürkészhetetlen rosszindulattal átszőve”.⁵ Ishmael ellenben nem a bálnák bizonyos egyedeinek, hanem a cetek két csoportjának, a szilásceteknek és a fogasceteknek testi és jellembeli sajátosságait kutatja, sőt, nem zárkózik el attól sem, hogy valamiféle spirituális erőt tulajdonítson nekik. Azonban Ishmael minden igyekezete és testtudományi felkészültsége ellenére sem jut közelebb kutatásának eredeti céljához, „a különleges leviatáni kinyilatkoztatások és utalások teljes megértéséhez”.⁶ El-lenkezőleg: következtetései a vállalkozás lehetetlenségét bizonyítják.

Tanulmányom a *Moby Dick* úgynevezett „cetológiai” fejezeteire összpontosítva tekinti át, milyen következtetésre jut Ishmael, amikor az emberi test látható, mérhető, leírható, osztályozható elemeire alkalmazott tudományokat a bálna megismerésének szolgálatába állítja. Hiszen hiába alkalmazza a fiziognómia elveit az ámbráscet arcára, nem képes feltárni jellemét. A frenológusok koponyatérképének sem látja hasznát, mert a vastag zsírréteg alatt lehetetlen kitapintani a dudorokat. A koponya maga viszont olyan óriási, hogy a kraniológia logikája szerint az elképzelhető legnagyobb agyvelőnek kellene otthont adnia, következésképpen a bálna volna a földkerekség legértelmesebb élőlénye. Ám hogy agyveleje nem tölti ki koponyáját, hanem valójában „maréknyi”,⁷ és a tény, hogy Ishmael és barátai szerint „hal”,⁸ nem jelenti szellemi képességeinek korlátozottságát. Ishmael megközelítésében a bálna az ember számára elképzelhetetlen, megfejtethetlen, mély tudás birtokosa, spirituális lény. Testének belseje pedig olyan titkokat rejt, melyeknek feltárására a kezdő cetológus még korának legtekintélyesebb természettudósai és anatómusai segítségével sem vállalkozhat. Elbeszélőjének kudarcra ítélt vállalkozásával Melville nemcsak a 19. század közepén elterjedt testtudományok tekintélyét ássa alá, hanem az európai felvilágosodás episztemológiáját is, amelynek egyik legfontosabb vállalkozása az emberi test és élet empirikus vizsgálata.

4 MD, 157, 158, 160.

5 MD, 180, 181, 182.

6 MD, 151.

7 MD, 354.

8 MD, 154.

Emberarcok és tigrisszívek

Nyugat-Európában a 18. század végén két domináns diskurzus segítette a jellem társadalmi érzékelését: az udvarias viselkedés, illetve a fiziognómia egyre szélesebb körben ismertté vált szabályai. Azonban Nagy-Britannia amerikai gyarmatain, majd később a független Egyesült Államokban a tanulható, irányítható, és emiatt manipulatívnak ítélt társadalmi performancia, az udvariasság és a jó modor veszítettek jelentőségükből. Az angol arisztokrácia köreiből, főként Lord Chesterfield 1774-ben közzétett *Leveleiből* a középosztályba átszivárgó viselkedési útmutatásokat és az udvarias, de talán álságos magatartást itt gyanúsnak találták. Amerikában a versenykapitalizmus feltételei az egykori anyaországnál sokkal kevésbé rétegzett társadalom körülményei közt kaptak erőre. Ebben a gyorsan demokratizálódó térben üzletek költöttek, társadalmi kapcsolatok szövédkedtek idegenek között. A városiasodás és a megnövekedett társadalmi mobilitás során a rangbeli differenciálódás olyan látható és tapasztalható jelei, mint a jólöltözöttség és az illendő viselkedés már nem jelezték kétséget kizáróan az egyén társadalmi ranglétrán elfoglalt helyét, illetve megbízhatóságát. A jólneveltség performatív ismérveit szinte bárki elsajátíthatta, és a becsületes arckifejezés, a nyílt tekintet szintén tanulható volt. A fiatal köztársaság demokratizálódó társadalmi, és egyúttal üzleti terein pedig felmerült a jellem megbízhatóbb megítélésének igénye. Amint Christian Lukasik rámutat, a fiziognómia évszázadok alatt összegyűjtött ismeretanyagának, különösképpen Johann Caspar Lavater fiziognómiai rendszerének hatására, a jellem társadalmi percepciója helyett az arc állandó vonásait részesítették előnyben. Ezt a hangsúlyeltolódást pedig két kulturális forma, a portréfestészet, illetve a szereplők portréit a maga eszközeivel létrehozó regény jelenítette meg mind Nyugat-Európában, mind Amerikában.⁹ Az arc formájának, arányainak, vonásainak együttes ábrázolása, illetve érzékelése gyors ritmusú eszmecserére hasonlított a művész és közönsége között. Ezt az eszmecserét, melynek során megegyezés született az arc tulajdonosának jelleméről, fiziognómiai ismeretek alapozták meg.

Lavater népszerű könyvének, a *Fiziognómiai töredékeknek* (1775) ötkötetes illusztrált kiadása 1789 és 1798 között jelent meg Londonban, és szinte azonnal ismertté vált az Egyesült Államokban is. Amikor a 19. század első évtizedeiben Lavater arcolvasási módszereizsebkönyv, ifjúsági kiadvány és periodika formájában is hozzáférhetővé váltak, a módszeres arcolvasás populáris tudománnyá fejlődött.¹⁰ A regények jellemrajzai és a köznapi fiziognómiai ismeretek, állítja Lukasik, összehangolt kognitív struktúrákként működtek az amerikai társadalomban. A regény szimbolikusan regisztrálta az arcvonások és a jellem közti összefüggést, amelyet aztán az olvasók át tudtak emelni saját társadalmi gyakorlatukba. Így az

⁹ Christian LUKASIK, *Discerning Character: The Culture of Appearance in Early America*, University of Pennsylvania Press, 2011, 11. (Az angol nyelvű szakirodalmi hivatkozások saját fordításomban szerepelnek – V. G.)

¹⁰ Martin S. LINDAUER, *The Expressiveness of Perceptual Experience: Physiognomy Reconsidered*, Amsterdam, John Benjamins B. V., 2013, 25.

arcok olvasása és a regényolvasás, a jellemismeret két módozata, elválaszthatatlanul összefonódtak.¹¹ A regény tehát legalább annyiban járult hozzá a fiziognómiai – majd valamivel később a frenológiai – ismeretek széleskörű elterjedéséhez, mint a témában született tudományos művek, illetve az ezeket népszerűsítő recenziók és előadások. Okunk van feltételezni, hogy mind az átlagolvasók, mind a kritikusok figyeltek az irodalmi jellemábrázolás részleteire, és nagyra értékelték a „beszédés” portrékat.

Tagadhatatlan, hogy a Pequod az Egyesült Államok földrajzi és társadalmi tereit modellezi, ahol markáns módon jelen volt a faji másík. Az őshonos amerikaiakat („indianokat”) eredeti lakhelyeikről lassan kiszorította, de nem számolta fel az európai-amerikai telepések nyugat felé áramlása. A déli államok ültetvényes mezőgazdasága a faji rabszolgaságra, azaz négymillió afrikai munkájára épült, az északiak gyorsan iparosodó gazdaságában pedig szintén részt vett a szabad fekete munkaerő. Emellett a tengeri hatalommá válás ambíciójától vezérelt Egyesült Államok kiterjesztette befolyását a Csendes-óceán nyugati szigetvilágára, ami behozta a köztudatba, majd a társadalmi terekre a polinézeket. Az 1820-as évekkel kezdődően nantucketi hajók nyitották meg a Csendes-óceán északi, majd déli területeit és szigetvilágát az amerikai bálnavadászat, néhány fontos expedíció, a misszionárius munka és a kereskedelem előtt.¹² Melville, a történeti tényekhez híven, a tiszteket Nantucket társadalmi elitjéből válogatja, akik rátermettségük, illetve a bálnavadászatból származó jövedelmük segítségével jutottak előre. Ám a legénység, „a legalantosabb tengerészeknek, renegátoknak és kiteszítottaknak” gyülekezete a „faji” tekintetben heterogén, demokratizálódott nyilvános terek perifériájáról érkezik.¹³ A három szigonyos, Tashtego, Daggoo és Queequeg pedig, a legénység sok más színes bőrű tagjával együtt, a századközép amerikai társadalmában leginkább látható faji idegeneket képviseli. A Dickensszel való összehasonlítás első pillantásra helytállónak tűnik, hiszen az angol író társ jellemrajzainak széles spektrumába beletartoznak a társadalom peremén élő szegények és a londoni alvilág figurái is. Olyan korai regényeinek, mint a *Twist Olivér* (1838), a *Nicholas Nickleby* (1839), a *Karácsonyi ének* (1843), vagy a részben Amerikában játszódó *Martin Chuzzlewit* (1844), érzékletes portréi követték a fiziognómia szabályait. Emellett Dickens, amint közeli barátjától és életrajzírójától tudjuk, gondosan felügyelte az illusztrátorok munkáját. Ragaszkodott hozzá, hogy rajzaik pontosan szemléltessék hőseinek személyiségvonásait.¹⁴ Azonban a *Moby Dick* nem bővelkedik „dickensi” ábrázatokban. „Arcképcsarnokában” kevés az arcvonásokat megjelenítő portré, ráadásul a „fehér” és a színes bőrű hősök jellemzése nem ugyanazon szempontokat követi.

A *Moby Dick* kortárs bírálói is elismeréssel szóltak Melville szemléletes

¹¹ LUKASIK, *i. m.*, 16.

¹² Donald D. JOHNSON, *The United States in the Pacific: Private Interests and Public Policies, 1784–1899*, Praeger, 1995, 48–50.

¹³ MD, 137.

¹⁴ John FORSTER, *The Life of Charles Dickens*, ed. J. W. T. Ley, London, Cecil Palmer, 1928, I, 63.

jellemrajzairól. Író társa, George Ripley kiemeli, hogy a bálnavadászhajó tisztjeinek és legénységének portréi „egyedi arcképcsarnokot” alkotnak. Mások a szerző jellemábrázoló készségét Charles Dickenséhez, a szereplők élethűen és hitelesen ábrázolt arcvonásait pedig dagerrotípiákhoz hasonlítják.¹⁵ Sokan felfigyeltek a szereplők „faji” változatosságára.¹⁶ Ugyanis a Pequod nantucketi tisztjei sokszínű, a fehérek mellett polinéz, „indián” és „fekete” legénység fölött rendelkeznek, Ahab kapitányt pedig párszi tanácsadója és manilai evezősök segítik küldetésében. A faji idegenek megformálását illetően a kortárs kritikusok ingadoznak a fanyalgás és a mérsékelt dicséret között. Egy londoni bíráló kajánul jegyzi meg, hogy a bájosan ábrázolt gyülekezet, a jenki köré csoportosuló számtalan „vad és félvad életforma” egyedülálló amerikai jelenség.¹⁷

A Lavater által rendszerezett, testbe írott jelek útmutatásként szolgáltak a társadalom domináns, euroamerikai csoportján belül, és a ranglétrán elfoglalt helyükre utaltak. Ugyanezek a társadalmi tereken egy másfajta jelenlét, a „faji” tekintetben idegen csoportoké új differenciáló tényezőként szolgált a ranglétra kialakításában. Az „indiánok” és a „néger” leginkább szembetűnő ismertető jegye megkönnyítette a társadalmi megkülönböztetést: a bőr színe vált a különbségtétel elsődleges alapjává. Ez a testbe írott különbség pedig a faji másik arcára, fejformájára és testének egyéb jellemzőire irányította a figyelmet. És bár Lavater rendszere nem tért ki nemzeti, etnikai arcok és jellemvonások vizsgálatára, Amerikában a fiziognómiai vizsgálódás elmozdult a faji sajátosságok felé. A fiatal köztársaságban, mutat rá Christian Lukásik, „a faji különbség ábrázolása nem egyszerűen a fehér és fekete, illetve úr és rabszolga közti különbséget jelenti, hanem azt, hogy egy adott portré az egyén esszenciális arcvonásait mutatja-e, vagy kollektív identitását”.¹⁸ Miközben tehát az európai arcok tanulmányozásának célja a jellem megismerése volt az egyéni identitás keretein belül, ezalatt a faji másik viszonylatában elsősorban a „fajra” jellemző sajátosságok leírása és kodifikálása, azaz a kollektív identitás ismérveinek kialakítása volt a cél. Az előbbieknél az arcvonások leírása teljesen hiányzik, míg a „színeseknél” inkább ezeken van a hangsúly. A központi szereplők közül a „fehéreknek” árnyalt belső tulajdonságaik kerülnek előtérbe, a „színes bőrűek” viszont „faji” lényegét képviselnek.

A Pequod kapitányának jellemét vallási és művészeti asszociációk sokaságából

15 Brian HIGGINS, Hershel PARKER, *Herman Melville: The Contemporary Reviews*, Cambridge University Press, 1995, 392, 395, 393.

16 Az angol „race” szó magyar megfelelőjének (‘faj’) használata az olvasó számára megtévesztő lehet, hiszen rendszertanilag az emberi faj egységes, a látható testi különbségek alapján elkülöníthető csoportok csupán „fenotípusok”. A biológiai értelemben helyes „rassz” és „nagy-rassz” kifejezések azonban elidegenítően hatnak egy 19. századi regény elemzésénél. Tanulmányomban a „faj” korabeli jelentésmezéjébe tartozó „fehér” (európai vagy euroamerikai), „indián” (amerikai őslakos) és „néger” vagy „fekete” (afrikai) szavakat, amennyiben nem idézetben fordulnak elő, idézőjelbe teszem. Az olyan szakirodalmi kifejezéseket azonban, mint „faji idegen”, „faji másik” vagy „faji rabszolgaság” idézőjel nélkül használom.

17 MD, 358.

18 LUKÁSIK, *i. m.*, 122–123.

kell összeraknunk. Neve bibliai eredetű, a Királyok első könyvének rossz emléké uralkodóját idézi fel, aki kegyetlenkedés és az Úrnak és Illés prófétának való ellenszegülés miatt bűnhődik. Személyiségének legfőbb jellemzőire nem arcvonásaiból, hanem testének „tömör, koros robosztusságából” kell következtetnünk, amely „mintha [...] tömör bronzból lett volna, mint Cellini öntött Perseusa”. Az Ahabra leginkább jellemző „végtelen szilárd erő, elszánt, hajlíthatatlan akarat” tulajdonságait nem arcvonások, hanem arckifejezések – „a keresztre feszítés kínja” – és a „rebbenés és rettenet nélküli tekintet”¹⁹ közvetítik. Az első tiszt külsejéről ennél is kevesebbet tudunk meg: csupán annyit, hogy Starbuck az „egyesült részvénytársaságok és nemzetek” felett álló, „nemes és szikrázó, [...] nagyszerű és tüzes” emberi lény, aki „a szeplőtlen férfiasság”²⁰ egyetemes eszményét testesíti meg. A másod- és harmadtiszt pedig zsánerszereplő: Stubb megjelenéséről semmi sem derül ki, Flaskérről pedig csupán annyi, hogy „kurta, zömök, pirosposzsgás fickó”.²¹ Az ő jellemeik jelenetek, azaz tettek és a párbeszéddek eszközeinek segítségével épülnek fel. Stubb „[k]önnyelmű volt, sem gyáva, sem vitéz”, Flask „korlátolt”, bátorsága pedig „[o]stoba és öntudatlan”.²² A legénység olyan egyénített tagjai, mint az ács és a kovács, Lúdtalp, a hajópincér, Gyapjasfejű, a hajószakács és Pip, a csengetőfiú szintén markáns, de arcvonások nélküli vázlatok. Ők azok a mellékszereplők, akiknek jellemét nem szükséges arcukra írni, mert önmagukban nem rendelkeznek partikularitással. Rendeltetésük mindössze az, hogy kiemeljék a velük kapcsolatba kerülő, náluk előbbre való hősök jellemét, legfőképpen Ahab kapitányét.²³ Michael Jonik odáig megy, hogy a mellékszereplőket, az ácsot és Pipet Ahab kiterjesztésének nevezi, művétagoknak, amelyekben megtámaszkodhat.²⁴ Ám a Pequod legénységének egy másik csoportja bőven szolgáltatja a jellemzés fiziognómiai, testközpontú, sőt, további fogalomkörökbe illeszkedő lehetőségeit.

A *Moby Dick* szigonyosai nem az egyéni, hanem a „faji” partikularitás képviselői, így a narrátor kollektív identitásukra utaló testi jegyeiket sorolja fel. Ők a Pequod hivatásos vadászai, akiknek hozzáértése nem tanult, hanem velük született, esszenciális vadságukból fakad. Jellemzésük bőrük színére, fiziognómiájukra és testalkatukra támaszkodik. Azonban ezek a jellemzők sokszor maguk mögött hagyják az ember ontológiai kategóriáját, és egyfelől az állati, másfelől a transzcendens létezők osztályába lépnek át. Az afrikai Daggoo termete és ereje a korabeli európai és amerikai köztudatban elterjedt, állatmetaforákban megnyil-

19 MD, 143, 144.

20 MD, 136.

21 MD, 138.

22 MD, 137, 139.

23 A jellemzésnek ez a külsőségeket elkerülő formája, a monológokban és a drámai formában írt jelenetekkel együtt, amint F. O. Matthiessen korábban megállapította, arról a serkentő hatásról árulkodik, amelyet William Shakespeare művei gyakoroltak Melville írásművészetére. Lásd: F. O. MATTHIESSEN, *American Renaissance: Art and Expression in the Age of Emerson and Whitman*, Oxford University Press, 1941, 416.

24 Michael JONIK, *Herman Melville and the Politics of the Inhuman*, Cambridge University Press, 2019, 39.

vánuló kulturális asszociációkat kelti életre. A fekete szigonyos „óriási, szénfekete, oroslánjárású néger vadember”, aki „egyenesen, mint a zsiráf, járkált a fedélzeten”. A Vidám főről származó Tashtego „hosszú, vékony, fekete haja, magas pofacsontja, kerek fekete szeme” elárulja „indián” származását. Izmos teste és karcsú végtagjai láttán az egyébként független szellemű elbeszélőnek a massachusettsi gyarmatosok jutnak eszébe, akik sátáni erőt tulajdonítottak a pogány őslakosoknak: „Ha ránéz-tél karcsú, ürge, világosbarna és izmos végtagjaira, csaknem hitelt adtál némely régi puritánok babonáinak, s félig-meddig a Légi Hatalmak Hercegének fiát láttad a vad indiánban.” A párszi Fedallah és dél-ázsiai evezősei, az „öt barna rémalak” szintén olyanok, „mintha most születtek volna a levegőből”. Eredetük arra az időre vezethető vissza, állítja Ishmael, amikor az angyalok „frigyre léptek az ember leányaival, és az ördögök is földi szerelmekbe merültek”. Ahabnak ezek a „[t]igrissárga pártfogoltjai” ugyanazon metaforán osztoznak „a három tigris[sel]”, a szigonyosokkal. Rokonságot mutatnak magával az óceánnal is, melynek „nyugodt szépsége és ragyogása elfeledteti az alatta lüktető tigrisszívet”.²⁵ Emberfeletti képességeik, természetközeli életformájuk révén a faji idegenek mintha kívül esnének az emberi lét határain: egyik lábukkal az állatvilág, a másikkal a numinózus tartományában állnak. Másképpen szólva, ontológiai minőségük mindkét irányban egy bizonyos mértékig eltér az „ember” státuszától.

A színes bőrű vadászok effajta jellemzése összhangban állt Melville honfitársainak „faji” nézeteivel. A *Moby Dick* azonban összekuszálja ezeket a bizonyosságokat. A „fehér” és „színes bőrű” egyének esszenciális különbségének megkérdőjelezését Ishmael óvatosan vezeti be Queequeg és George Washington koponyájának frenológiai összehasonlításával, majd lendületesen folytatja a faji idegenek jellemzésével. A cetológiai fejezetekben azonban ennél is tovább megy. Rendszertani kategóriák határait lépi át, amikor az ámbráscet arcképét, jellemét és képességeit vázolja fel a fiziognómia, a frenológia és a koponyatan fogalomrendszerének segítségével. Vállalkozásának kudarca pedig látványos.

Könyvek és kategóriák

Ishmael „borús kedve” ösztönzésére kerekedik fel és szegődik el egy bálnavadászahajóra. Kaland- és tudásvágyát „a nagy bálna lenyűgöző gondolata” vezérli.²⁶ És míg a Pequod útvonala Ahab kapitány terveit és számításait követi, Ishmael saját érdeklődésének és temperamentumának megfelelően közelít mind a bálnavadászat mesterségéhez, mind pedig a bálnához. Első lépésként *Az ügyvéd* című fejezetben dicshimnusz zeng az amerikai bálnavadászatról, és azt a benyomást kelti, hogy tudásvágyának legfőbb kielégítője a tapasztalat: „egy bálnavadászahajó volt az én Yale College-em és Harvardom”.²⁷ Emellett figyelembe veszi bálnavadász társai, Charley Coffin, Simeon Macey, és több más nantucketi

²⁵ MD, 140, 231, 246, 234, 485.

²⁶ MD, 25, 30.

²⁷ MD, 133.

bálnavadász álláspontját. Azonban azt is látnunk kell, hogy cetológiai ismereteinek jelentős része könyvekből származik. A *Cetológia* fejezetben ugyanis Melville burkoltan felfedi a regényéhez végzett kutatásainak dokumentációját. Ishmael tisztelettel említi a 18. századi természettudomány tekintélyeit, „Cuvier bárót” és „Linnét”²⁸. Legfontosabb forrásai pedig bálnavadászahajón szolgáló orvosoknak, a cetek képzett szakértőinek a művei. Thomas Beale, Frederick Debell Bennett, Henry T. Cheever és William Scoresby, Jr. könyvei az ámbrás cet élőhelyeinek, viselkedésének, anatómiájának és fiziológiájának természettudományos megközelítést nyújtvák.²⁹ Az összegyűjtött természettudományos és népi bölcsesség, illetve saját megfigyelései alapján Ishmael végül úgy határoz, hogy mindezekből a forrásokból megteremti sajátos szintézisét. Figyelmen kívül hagyja Carolus Linnaeus rendszertana, a *Systema Naturae* (1735) kategóriáit, az osztályt (emlősök), a rendet (párosujjú patások), és csak az alrenden belüli hierarchiára (cetfélék) szorítkozik. Sajátos cetológiai taxonómiájának alapkategóriáit pedig a könyvek világából kölcsönzi: „nagyság szerint három (FEJEZETEK-re tagolódó) fő KÖNYV szerint osztom be a bálnákat”.³⁰ A legméretesebbek, a valódi bálna és az ámbrás cet így kerülnek a hajtogatott nyomdai ívről elnevezett „FOLIO BÁLNA”, a többiek, csökkenő sorrendben az „OCTAVO” és „DUODECIMO” kötetekbe, ezeken belül pedig elkülönülnek a fajokat tartalmazó fejezetek. Saját bevallása szerint Ishmael maga is lát némi kivetnivalót ebben a taxonómiában, amely külső jegyek és nem belső, anatómiai sajátosságok összehasonlítására támaszkodik. Mégis úgy véli, hogy az általa felállított „Könyvészeti rendszer [...] az egyetlen, amely sikerrel biztat, mert egyedül ez a gyakorlati”.³¹ Ezáltal azt is belátja, hogy az empirikus tapasztalat során létrejött tudás kategorizálása eredményezhet olyan mesterséges rendszert, amely legalábbis kényszeredett viszonyban áll a valósággal. A *Cetológia* fejezet a *Moby Dick* azon részeinek egyike, amelyben a szerzői perspektíva több iróniát sugároz, mint a narrátoré. Ishmael láthatóan botladozva halad az empirikus természettudományok nehéz terepén. A regény cselekményének folyamata itt egy pillanatra megáll. Melville ugyanis megnyit egy oldalajtót, amelyen keresztül az olvasó beléphet a 19. századi amerikai testtudományok területére, ahol különleges fontossággal bír a test felszíne és méretei.

A 18. század első felében, a Michel Foucault által empirikus epizstemének nevezett gondolati keret az embert, akár csak a többi élőlényt, testi sajátosságai alapján határozta meg: „az emberi lény szervezete belsejében kezd létezni, koponyájának kagylóhéján belül, végtagjainak armatúrájában, egész fiziológiája szerteágazó rendszerében”.³² Az élet megnyilvánulásainak empirikus feldolgozása, az élővilág rendszertani besorolása átírta az ember ontológiai minőségének

28 MD, 152.

29 A Melville által használt források, Scoresby 1820-ban kiadott könyvének kivételével, naprakészek: a regény megírását megelőző évtizedben íródtak. Lásd: Howard P. VINCENT, *The Tying-Out of Moby-Dick*, Southern Illinois UP, 1949, 128–133.

30 MD, 155.

31 MD, 158.

32 Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája* (1966), ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Osiris, 2000, 355.

meghatározását is. A hierarchikus rendszertani osztályozás nagy alapműve, a *Systema Naturae* az emberi fajra nem terjesztette ki a természettudományos és összehasonlító anatómiai vizsgáldást. Linné ugyanis úgy látta, mutat rá Cristin Ellis, hogy az értelem és a lélek kérdése, az ember meghatározásának morális dimenziója nem tartozik a természetrajz hatáskörébe.³³ Azonban az összehasonlító anatómiának a 19. századi amerikai változata arra keresett bizonyítékokat, hogy az emberi minőség nem egyetemes: egyes embercsoportok – a nem fehér bőrű „fajok” – változó arányban részesülnek belőle. Az effajta kérdésfeltevésnek egy amerikai anatómus kraniológiai mérési eredményei, illetve a belőlük levont következtetések adtak legitimitást.

Samuel George Morton philadelphiai anatómus Edinburgh-ban, az orvosképzés fellegrárában szerzett diplomát, ám érdeklődési köre kiterjedt az etnológiára, sőt, az egyiptológiára is. Amikor első könyve, a *Crania Americana* 1839-ben megjelent, az amerikai empirikus kutatás felkerült a transzatlanti régió tudományos térképére. Az igényes nyomdai munkával készült album könyvmotivon szemléltette a kontinens őshonos népcsoportjaitól gyűjtött koponyák méret- és alakbeli sokféleségét, majd az agykoponyák térfogatának átlagaiból következtetett az egyes csoportok kollektív értelmi képességeire. A rendszerezett adatok alapján a tudós kijelentette, hogy „az indiánok nem csupán híján vannak a tanuláshoz szükséges önuralomnak, hanem képtelenek az elvont tartalmakkal kapcsolatos következetes okfejtésre is”.³⁴ Következő munkája, az öt évvel később kiadott *Crania Aegyptiaca*³⁵ kutatási anyagát régészeti feltárások leletei, illetve az 1830-as években kolerában meghalt, afrikai születésű kubai rabszolgák koponyái képezték.³⁶

Munkássága során Morton ezernél is több koponyából álló gyűjteményt állított össze, amelynek válogatott darabjain elvégezte az agykoponya térfogatának mérését. Ezekből az adatokból következtetett az agyvelő nagyságára és struktúrájára, a mérési eredményekből számolt átlagértékek alapján pedig az adott „fajra” jellemző szellemi képességekre.³⁷ Mindkét kötetének összegző

33 Cristin ELLIS, *Antebellum Posthuman: Race and Materiality in the Mid-Nineteenth Century*, Fordham University Press, 2018, 29.

34 Samuel George MORTON, *Crania Americana; Or, A Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America: To Which Is Prefixed an Essay on the Varieties of the Human Species*, Philadelphia, J. Dobson, 1839, 81. – Az utószóként szolgáló, Morton tudományos eredményeit méltató tanulmány szerzője a közismert skót frenológus, George Combe.

35 Samuel George MORTON, *Crania Aegyptiaca, or Observations on Egyptian Ethnography Derived from Anatomy, History and the Monuments*, Philadelphia, John Pennington, 1844.

36 Stephen J. GOULD, *The Mismeasure of Man*, Norton, 1981, 61; Paul Wolff MITCHELL, John S. MICHAEL, *Bias, Brains, and Skulls: Tracing the Legacy of Scientific Racism in the Nineteenth-Century Works of Samuel George Morton and Friedrich Tiedemann = Embodied Difference: Divergent Bodies in Public Discourse*, eds. Jamie A. THOMAS, Christina JACKSON, Lexington Books, 2019, 77–98, 87–88.

37 A megméréndő minták kiválasztása, illetve az alkalmazott mérési módszerek nem voltak megbízhatók. Morton mérési eljárásait megismételve Stephen J. GOULD arra következtet, hogy Morton mérési adatainak pontatlansága nem hamisítási szándékból, hanem egy hipotézis igazolására tett öntudatlan erőfeszítésből adódott. – GOULD, *i. m.*, 56–60.

táblázatai egyúttal „faji” rangsort is szemléltetnek, amelynek csúcsán a „fehérek”, közepén az „indiánok”, legalján a „feketék” állnak. A fehér bőrű „fajok” tovább differenciálódnak: a „teutonok” és az „angolszászok” a ranglétra tetejét foglalják el, alsó fokozatait a zsidók, majd a hinduk.³⁸ Nézeteivel Morton azoknak a korábbi és kortárs természettudósoknak a táborát erősítette, akik szerint az emberi faj nem egységes, hanem további taxonómiai egységekre osztható. Ezek az alfajoknak tekinthető egységek esszenciálisan, azaz testi felépítésükben, és ezáltal képességeikben is különböznek egymástól. A korszak vallási nézeteinek összefüggésében az effajta érvelés a bibliai teremtéstörténetet is átértelmezte: az egyetlen teremtési aktussal, azaz a monogenezissel szemben a poligenézis koncepciója az emberi „fajok” eredetét nem egy, hanem több különböző teremtési aktussal magyarázta.³⁹

A Morton által művelt diszciplína, a kraniológia következtetései elhozták a testtudományok területére azt az objektivitást, amely hiányzott az intuitív elemeket és a korábbi, testnedvelméleteket is integráló fiziognómiából, és amelyet az egzaktabb módszereket követő frenológia sem tudott teljes mértékben megnyugtatóan felmutatni. Linné az általa ismert négy „faj” (*Americanus*, *Asiaticus*, *Africanus*, *Europaeus*) esszenciális különbségeit olyan testi sajátosságok, testnedvek hatására kialakult temperamentum, illetve kollektív jellemvonások alapján írta le, amelyeket ma fenotipikus, illetve kulturális különbségekként érzékelnénk.⁴⁰ A frenológia módszereinek kidolgozói, Franz Joseph Gall és Johann Gaspar Spurzheim jelentőséget tulajdonítottak az egyes koponyaterületek méretarányainak, hiszen a bemélyedések és dudorok az alattuk elhelyezkedő agyi „szervek” fejlettségéről árulkodtak. A koponyaterületek frenológiai feltérképezése materialista filozófiai alapokon nyugodott. A koponyaolvasás művelete azonban kellőképpen differenciált volt: az agy nagysága csupán az egyike a figyelembe vehető tényezőknek.⁴¹ A frenológia szakértőjeként híressé vált skót ügyvéd, George Combe azonban a koponyaméretre is hangsúlyt fektetett, és azt etnikai, „faji” kontextusban értelmezte. Kijelentése, amelyet 1825-ben megjelent könyvében tett, több mint egy évtizeddel megelőzte Morton következtetéseit: „A különböző európai nemzetek agyveleje határozottan nagyobb, mint amely a hindu, az amerikai indián, és a néger fejekben lelhető; ez pedig a mentális sajátosságok magasabb rendű jellegére mutat”⁴². Megállapítása ugyanazt az elfogultságot tükrözi, amely Morton elhibázott mérési módszereit is vezérelte.

38 Lásd: *Uo.*, 53–55.

39 A poligenézis hipotézise is több évszázadra nyúlik vissza, lehetőségét Paracelsus és Giordano Bruno is fontolóra vette. Az emberi „fajok” klasszifikációjának 16. és 19. század közötti történetéről lásd: Audrey SMEDLEY, *Race in North America: Origin and Evolution of a Worldview*, Westview Press, 1993, 161–170, 177–193, 231–265.

40 A *Systema Naturae* 10. kiadása (1758) megteremtette az utókor számára a „faji” sztereotípiákat. Eszerint például az *Americanus* bőre vörös, temperamentuma kolerikus, haja fekete, egyenes és erős szálú, orrnyílása széles, szakálla gyér, természete makacs, vidám, testére vörös sávokat fest, és szokások irányítják. Idézi: SMEDLEY, *i. m.*, 219.

41 C. Loring BRACE, *“Race” Is a Four-Letter Word: The Genesis of a Concept*, Oxford University Press, 2005, 68.

42 George COMBE, *A System of Phrenology* (1825), Third edition, Longman, 1830, 618.

Melville bizonyára tájékozott volt a fiziognómia, a frenológia és a koponyatan területén, hiszen ezek az ismeretek részei voltak az amerikai középosztály tudományos érdeklődésének. Korai regényeiben több bizonyíték is van jártasságára a fiziognómiában, és a frenológia térhódítása sem kerülhette el a figyelmét.⁴³ Feltehetően Morton koponyatani kutatásai és ennek egyiptológiai vonzatai sem voltak ismeretlenek előtte, hiszen a koponyaméret és az agyi kapacitás kérdése minduntalan felbukkan a *Moby Dick* cetológiai fejezeteiben. „Champollion megfejtette a barázdás gránit-hieroglifákat. De nincs Champollion, aki megfejténé minden ember és minden lény arcának Egyiptomát”,⁴⁴ figyelmeztet az érdeklődő, ám szkeptikus Ishmael, aki a korszak divatos testtudományainak mindegyikét kipróbálja a föld legnagyobb élőlényén. Segítségével tanúi vagyunk annak a jelenetnek, amikor Ahab kapitány a hajó oldalához erősített bálnafejhez, egy elejtett és feldolgozott ámbráscet maradványához intézi tűnődő szavait: „Beszélj, te roppant és tiszteletre méltó fej [...], melyet bár nem díszít szakáll, mégis bozontos a moszatoktól; beszélj, hatalmas fej, és mondd el nekünk a benned rejlő titkot.”⁴⁵ Ahab faggatózása értelmezhető filozófiai kérdésfeltevésként a természet látható jelenségei mögött megbúvó transzcendens lényegről. Ám a *Moby Dick* lehetséges értelmezési horizontjai közül ez csak az egyik. Sarbu Aladár állítása szerint a dolog – ebben az esetben a bálna teste – olyan jellemzőkkel teleaggatva jelenik meg számunkra, amelyek mindegyikének van valamiféle köze a valósághoz. Ám az ezekből adódó következtetések ugyanúgy kapcsolódhatnak a szemlélő tudatához, mint a szemlélt tárgy természetéhez.⁴⁶ Ha Ahab helyett figyelmünket Ishmael sajátos tapasztalatszerző és felfedező útjára fordítjuk, a regény egyéb olvasatokat is felkínál. Samuel Otter szerint azáltal, hogy aprólékosan feltárja és „belakja” az elejtett bálna testét, Ishmael fokozatosan elidegeníti a 19. század testtudományi vizsgálódásait. Tehát ebben az összefüggésben a *Moby Dick* nem kizárólag a felszínes látszat és a filozófiai mélység közti szakadékról szól, hanem arról is, ahogyan a polgárháború előtti Amerikában a testek jelentéssel telítődtek. Mindezekhez a jelentésekhez pedig a „faj” volt a kulcs.⁴⁷ Valóban, Ishmael is kérdéseket intéz a bálna élettelen testéhez, és heurisztikusan halad a lehetséges válaszok felé. Vizsgálódását a fiziognómia, a frenológia és a koponyatan szempontrendszer fogja keretbe, ám Ahabbal ellentétben kutatása nem válik küldetésévé, és nem ejti

43 Merton M. Sealts kutatásaiból tudjuk, hogy Melville angliai útján, 1849 novemberében szerezte be Lavater *Töredékeit* Londonban. Lásd: Merton M. SEALTS, *Melville's Reading: A Check-List of Books Owned and Borrowed*, Madison, University of Wisconsin Press, 1966, 74. – Emellett 1847-tel kezdődően New Yorkban élt, ahol a frenológia amerikai népszerűsítői, Orson és Lorenzo Fowler szerkesztették az *American Phrenological Journal* című folyóiratot, koponyaolvasási szolgáltatásokat nyújtottak és előadókörutakon népszerűsítették az új tudományt. Lásd: Daniel Patrick THURS, *Changing Notions of Science in American Popular Culture*, Rutgers University Press, 2007, 23.

44 MD, 353.

45 MD, 320.

46 SARBU Aladár, *The Reality of Appearances: Vision and Representation in Emerson, Hawthorne, and Melville*, Akadémiai Kiadó, 1996, 162.

47 Samuel OTTER, *Melville's Anatomies*, University of California Press, 1999, 133.

rabul. A testtudományok által felkínált válaszokat szkeptikusan kezeli. Sokszor képtelen következtetéseiből így jön létre a 19. század test iránti bűvöletének kritikája.

A szóra bírt szfinx

Nehéz átsiklani a tény felett, hogy a testtudományok módszereivel egyenes arányban keményedett a kutatás tárgya. A fiziognómia az arc és bőr lágy szöveteinek elrendezésére összpontosított. A frenológia már a koponyacsontok szilárd dudoraiból következtetett az alattuk elhelyezkedő agyi „szervek” fejlettségére. A kraniológia pedig kizárólag az agyvelőt magában foglaló koponya mérhető kapacitását vette alapul. Az utóbbinak megkerülhetetlen feltétele volt a mérés tárgyának a halála. Az ezernél is több darabból álló koponyagyűjteményt, amelyen Samuel Morton kraniológiai megállapításai nyugodtak, a tudós barátai és ellenségei egyaránt „az amerikai Golgotaként” emlegették.⁴⁸ A *Moby Dick* egymást kiegészítő cselekményvonulatainak, Ahab expanszív filozófiai küldetéstudatának és Ishmael cetológiai kutatásainak egyaránt feltétele az ölés. A Pequod oldalán egy adott pillanatban két levágott bálna feje is függ, egy ámbrásceté és egy valódi bálnáé. Ishmael ezeken a fejeken keresi az arcot, az arckifejezést, a formákat, sőt, a tartalmakat, amelyekből a bálnák jellemére és temperamentumára következtethet. Kitartó szemlélődésének eredménye az, hogy a „nemes ámbráscet feje [...] egy római harci kocsihoz hasonlítható”, a valódi bálnáé pedig „csónakorrú cipőre”. A két „FOLIO” cet világnézeti irányultságára már fennköltebb analógiát kínál. Az ámbráscet platonista, hiszen „homloka csupa préríserű nyugalom, melynek forrása elmélkedő közönye a halállal szemben”. A valódi bálna pedig sztoikus, aki a halállal szemben „hatalmas gyakorlati eltökéltséget” mutat.⁴⁹ A fiziognómiából kikövetkeztetett jellemvonások alapján – akárcsak egyik ember rokonszenve embertársa, vagy egy olvasóé egy regényhős iránt – Ishmael rokonszenve az ámbrásceté. Ennek megfelelően további testtudományi vizsgálódásának tárgya is az ámbráscet.

A *Moby Dick* cetológiai fejezetei következetesen alkalmazzák mind Lavater fiziognómiai, mind Gall és Spurzheim frenológiai megállapításait. Továbbá, cetekről lévén szó, Morton méret iránti érdeklődését is tükrözik. Ám Ishmael, a *Gulliver utazásainak* tengerparti jelenetére emlékeztető módon, finoman karikírozza mindhárom testtudomány-területet: „Fiziognómus vagy frenológus még soha nem vállalkozott arra a feladatra, hogy megvizsgálja a leviatán arcát, vagy végigtapogassa fején a daganatokat. Ez a vállalkozás csaknem olyan lehetetlen volna, mint az, hogy Lavater végigböngéssze a gibraltári sziklán a ráncokat, vagy Gall felmásszon egy létrán, és kezelje a Pantheon kupoláját.”⁵⁰ A *Moby Dick* számtalan arc- és koponyaolvasási mozzanata közül a tömörség kedvéért azokra

48 GOULD, *i. m.*, 51.

49 MD, 340–341, 343.

50 MD, 351.

szorítkozom, amelyek az ámbráscet fejét oldalnézetből vizsgálják. Lavater maga is a profilt tartotta a fiziognómiai elemzés legtöbbet ígérő tárgyának, hiszen az arc fiziognómiai szempontból legnagyobb jelentőséggel bíró elemei, az orr, az áll és a homlok formái oldalnézetből elemezhetők legjobban. Lavater emellett metonimikus kapcsolatot vélt felfedezni a test és a fej, illetve a fej és a profil között: „amint a fej magában foglalja a test jellemzőit, és amint a profil, vagy a homlok körvonala magában foglalja a fej jellegzetességeit, mi is megelégedhetünk az arc profiljával vagy a homlok körvonalával.”⁵¹ A fiziognómusokhoz hasonlóan a frenológusok is fontosnak tartották a profilt, amelyen jól kirajzolódtak a homlok jellegzetességei. A két megközelítés közös alapját a Pieter Camper által 1772-ben kidolgozott arcélszög fogalma, mért értékei és értelmezése jelentette. „A nyolcvan fok fölötti arcélszögek”, állította a holland anatómus, „a művészet, a hetven alattiak pedig az állatok birodalmába tartoznak”.⁵² Camper, aki Hollandia délkelet-ázsiai gyarmatainak tevékenykedett, és orangutánokon vizsgálódott, elsősorban az emberszabású majmok és egyes afrikai népcsoportok arcélszögének közelségére kívánt rámutatni.⁵³ Az elfogult amerikai testtudományokban az arcélszögek összehasonlítása hasznos tényezőnek bizonyult a „fajok” esszenciális különbségeinek és hierarchiájának az alátámasztásában.

Ishmael az arcolvasás szabályainak megfelelően kezd hozzá az ámbráscet jellemének és képességeinek felderítéséhez. Ám az eljárás már a kiindulópontnál elbukik. A profilnál figyelembe veendő homlok, orr, fül és áll helyzetét tekintve az ámbráscet „rendellenes lény”. Az arcot alkotó szervek és mérési támpontok nem a megfelelő helyet foglalják el, vagy teljesen hiányoznak: „a bálnának nincs külső orra: ami van – a fúvolyuka –, az a feje tetején van; [...] a szeme, füle oldalt van a fején, teljes testhosszának csaknem egyharmadával az eleje mögött.” Továbbá „a száj teljesen a fej alatt van, olyanformán, mintha a mi szájunk az állunk alatt volna”. Csakhogy amit a fiziognómus elveszít az arcon, azt visszanyeri a homlokon. Az ámbráscet profilján „világosan látni a homlok közepén azt a vízszintes, félkör alakú horpadást, amely az embernél Lavater szerint a lángész jele”. Sőt, ezt az előnyt az esztétikai tényező tovább fokozza. Ez a homlok olyan domború, hogy ha volna orra, amelyhez igazodni lehetne, az ámbráscet arcélszöge jóval meghaladná a 80 fokot, azt az értéket, amely fölött Pieter Camper szabálya szerint a fejnek már a művészet tartományában lenne a helye. E testtudományi okoskodásban ott a hiba, hogy sem a kraniológusok nem beszélhetnek hatalmas agytérfogatról, sem a frenológusok átfedésről az agyi „szervek” és a koponyacsont között. Ugyanis „a bálna függőlegesen elnyúló álhomloka” és „maréknyi”

51 Johann Caspar LAVATER, *Essays on Physiognomy; for the Promotion of the Knowledge and the Love of Mankind*, trans. Thomas HOLCROFT, Second edition, Vol. III., London, C. Wittingham, 1804, 71–72. – Christian Lukásik a fiziognómiai profil megnövekedett jelentőségének tulajdonítja a profilkép és az árnyékrajz, avagy sziluett elterjedését a 18. és 19. század fordulójának Amerikájában: LUKÁSIK, *i. m.*, 35.

52 Idézi: BRACE, *i. m.*, 33.

53 Thomas F. GOSSETT, *Race: The History of an Idea in America*, Dallas, Southern Methodist University Press, 1995, 70.

agya között hatalmas, strukturált zsírtömeg helyezkedik el. Ishmael azonban továbbgondolja az ámbráscet profilja által nyújtott lehetőségeket, és végigmegy az általuk felkínált útvonalakon. A minden mérték fölött domboruló homlok, amint láttuk, „lángészre” vall. A homlokot kitöltő zsírtömeget tekintve viszont a bálna feje csupán egy „tartály”, amely „ötszáz gallon spermacetolajat ad”.⁵⁴ Ez utóbbi utalás arra figyelmeztet, hogy a bálna testének, de főként a fejének mérhető és piaci értéket jelentő tartalma van. A 19. századi testtudományoknak egyszere van tudományos hozadéka és anyagi haszna.

1850 szeptemberében, mialatt Melville a *Moby Dick*en dolgozott, az Egyesült Államok Kongresszusa elfogadta az úgynevezett „Szökött rabszolga törvényt”, amelynek értelmében a „szabad” államokba szökött rabszolgákat elfogásuk esetén visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak. Ezzel kiélesedett az 1820-as Missouri-kompromisszum óta napirenden levő vita a rabszolgaság intézményéről. Az északi és déli államok között tovább mélyült a politikai szakadék. A rabszolgaság eltörlésére azonban nem volt esély egy olyan gazdasági környezetben, amelyben a gyapot ára magas volt, és felvevőpiaca magában foglalta nemcsak a hazai északkeleti államok, hanem Anglia és Franciaország textilüzemeit is. Az amerikai Dél agrárgazdasága megingathatatlanak látszott. Például egy olyan jellegzetes déli állam, mint Georgia, 1850-ben már túl volt az Indiánkitelepitési törvény (1830) végrehajtásán, és értékes termőterületekké változtatta az őslakosok egykori földjeit. Amint az indiánkérdés megoldódott, írja a történész, Georgiában a rabszolgák nemcsak munkaerőként, hanem befektetési tárgyként is egyre jövedelmezőbbé váltak.⁵⁵ A faji idegenek élete, munkája feletti ellenőrzést kiegészítette a testük feletti hatalom. A testtudományok ennek a hatalomnak az eszközéül szolgáltak a polgárháború előtti Amerikában, hiszen a faji idegenek mérhető testi sajátosságaiból leszűrte következtetések jelentették a „faji” hierarchia alapjait. Így képezhetett a rabszolgaságba való befektetés anyagi szempontból forgó-, tudományos szempontból pedig társadalmi tőkét.

A *Moby Dick* a testtudományok jövedelmezőségének ezzel a közvetett módjával szembesíti az olvasót. Ishmael a bálna „arcának”, fejének és testének szinte minden vonatkozását ki tudja fejezni gallonokban és dollárokbán. Még az „örökös mefisztói vigyort” viselő hiénabálna is „több mint harminc gallon olajat ad”. A valódi bálna arcbereendezése ennél sokkal többet ér: fejének aszimmetriájából adódik az a „durcásság és ajkbiggyesztés, amely vagy 500 gallon olajat ad, s tán még többet is”.⁵⁶ Stubb, a másodtiszt számítása szerint pedig egy bálna harmincszor annyiért kelne el Alabamában, mint Pip, a fekete csengetőfiú. Ez nem is kevés, amennyiben hihetünk Flask harmadtisztnek, aki egy szoros hajsza közepén így becsül fel egy ámbráscetet: „Ott megy háromezer dollár, emberek! Egy bank,

54 MD, 346, 354.

55 Peter WALLENSTEIN, *From Slave South to the New South: Public Policy in Nineteenth-Century Georgia*, University of North Carolina Press, 1987, 18.

56 MD, 160, 341.

57 MD, 415, 359.

egy egész bank! Az Angol Bank!”⁵⁷ Tehát a fiziognómia, frenológia, koponyatan alkalmazása a bálnára csupán kiegészítő ipari jellegű feldolgozásának folyamatát.

Emellett Ishmael anatómiai vizsgálódásából megtudjuk, hogy az ámbráscet agya, ez a testtudományi szempontból sokat érő szerv a koponyaúrt kitöltő olajtömegben fészkel: „Úgy el van rejtve benne, mint egy ékszeres ládikó.”⁵⁸ A metafora beszédes. Az agy maga is tartály, amely értéket rejt, ám ez az érték nem anyagi, hanem eszmei. A cetológiai fejezetekben Melville kitartóan irányítja figyelmünket a tudomány és a piaci jövedelmezőség közti közvetlen kapcsolatra. Emellett arra is figyelmeztet, hogy a test piaci értéke, akárcsak a bálna testének „olajtartalma”, teljes mértékben tárggyá tehet egy élőlényt. Ishmael ugyanis ismer olyan véleményeket, amelyek „határozottan tagadják, hogy az ámbráscetnek más agya is van, mint az olajraktárának kőöleiben található agyforma képződmény.”⁵⁹ A polgárháború előtti Egyesült Államok viszonylatában a faji másik létének morális dimenziója kiiktatható a haszonérték növelésének érdekében. A nemzeti terület értékes földjein élő „indián” terhes kolonc, amelytől kitelepítéssel meg lehet szabadulni. A „néger” pedig munkaeszköz, amely jövedelmet termel, tehát jelenléte a nemzeti térben szükséges. Ám az „indiánhoz” hasonlóan, emberi minősége csupán részleges.

Ha a *Moby Dick* hőseit a fiziognómiai alapon nyugvó karakterábrázolás lencséjén keresztül vizsgáljuk, feltűnő a jellemábrázolás alapvető paradoxona. Az emberi szereplők portréit úgy tárulnak az olvasó elé, hogy fiziognómiájukról nem esik szó. A bálnáknak pedig, akikre Ishmael alkalmazza a fiziognómia szabályait, nincs is arcuk. Ugyanakkor a bálna testtudományi megközelítései mozgásba hoznak olyan, az emberi test anyagiségéhez kötődő korabeli beszédmódokat, amelyek a testek fölötti hatalom gyakorlását tették lehetővé a századközép amerikai társadalmában és politikájában. A felvilágosodás tudományos szemléletén alapuló diskurzusok az Egyesült Államokban különösen jelentősek, hiszen meghatározták a nemzeti térben jelen levő faji idegenek helyét a társadalom hierarchiájában. Regényével Melville kétséget ébreszt az olvasóban a tudomány objektivitása iránt. Leleplezi a természetrajz és ezen belül a legitimnek tekintett testtudományok kapcsolatait olyan társadalmi és gazdasági érdekekkel, amelyek alapján mind az emberi, mind az állati test elveszíti ontológiai és erkölcsi tartalmát.

A *Moby Dick* ihletője egy bálnatámadás volt az Essex bálnavadászhajó ellen, háromezer mérföldnyire Dél-Amerika nyugati partjaitól, 1820 őszén. A hatalmas, 85 láb hosszú hím ámbráscet kétszer ütközött a hajó elejének, hatalmas homlokát használva faltörő kosként.⁶⁰ A hajótörést mindössze nyolcan élték túl. A bálnavadászhajó súlyos emberi következményekkel járó történetét két túlélő leírásából ismerjük. Ezek közül az Essex első tisztjének, Owen Chase-nek az

58 MD, 354.

59 MD, 354.

60 Nathaniel PHILBRICK, *In the Heart of the Sea: The Tragedy of the Whaleship Essex*, Viking, 2000, 80–83.

1821-ben megjelent narratívája⁶¹ volt Melville forrása. Chase leírása szerint a támadó bálnát látható módon a düh és a bosszúvágy hajtotta.⁶² Az Essexet elsülyesztő ábráscet szolgált mintául a regény címszereplőjéhez, aki kétségkívül egyénített hős a regényben megjelenő bálnák közt. *Moby Dick* megjelenését látható ismertetőjegyei, ráncos homloka, ferde állkapcsa, fátyolos fehér színű, „csíkos, foltos, márványos” bőre teszik egyedivé. Ha úgy vesszük, ő legalább annyira hőse a regénynek, mint Ahab, hiszen cselekvőképessége összemérhetővé teszi bármelyik emberi szereplővel. Sőt, fiziognómiáját ugyanúgy ismerjük, mint a Pequod kapitányáét, akinek testén Isten kézjegyét látjuk: Ahab „arcán a keresztre feszítés kínjával” áll hajójának tattedélzetén. Ugyanakkor *Moby Dick* mint ábráscet, akárcsak a faji másik az amerikai társadalmi tereken, kollektív identitással is rendelkezik. Ez az identitás azonban Ahabéval egylényegű, és ismertetőjegyét szintén az arcán viseli: „Emberen-állaton a titokzatos homlok az a nagy aranypecsét, amelyet a német császárok függesztenek rendeleteikre: Ezt jelenti: »Isten: írtam ma a magam kezével«”⁶³. A regényben a kétféle – azaz emberi és állati – kollektív identitás fogalmi keretei közt Ishmael anatómiai, kraniológiai, frenológiai és fiziognómiai kalandozásai nyitnak meg egy szűk átjárót egy nem emberközpontú ontológia felé.

Összefoglaló

Az európai felvilágosodás empirikus ismeretelmélete tudományos tekintélyt kölcsönzött Johann Caspar Lavater fiziognómiai elemzéseinek, az arcolvasás széles körben elterjedt módszerei pedig visszaköszönek a 19. századi regény jellemrajzaiban. A tanulmány Herman Melville *Moby Dick* (1851) című regényében elemzi a jellemolvasás konvencióinak célzott aláaknázását. Az Egyesült Államokban a testtudományok a faji hierarchia igazolásában és megerősítésében játszottak kulcsszerepet azzal, hogy gyakorlóit átfogalmazták az emberi minőség kritériumait. Az, ahogyan Melville elbeszélője, Ishmael a bálna testére alkalmazza a testtudományi elemzés eszközeit, megkérdőjelezi megalapozottságát és leleplezi mind ideológiai, mind gazdasági érdekeit.

When Leviathan is the Text: *Moby-Dick* and the American Body Sciences

The empirical episteme of the European enlightenment lent scientific status to Johann Kaspar Lavater's system of physiognomy. The nineteenth-century novel, in turn, accommodated the strategies of facial analysis in delineating character. The essay discusses the undermining of these conventions in Herman Melville's *Moby-Dick* (1851). By applying the methodology of reading the human face, head,

61 Owen CHASE, *Narrative of the Most Extraordinary and Distressing Shipwreck of the Whale-Ship Essex, of Nantucket*, New York, W. B. Gilley, 1821.

62 Idézi: PHILBRICK, *i. m.*, 82–83.

63 *MD*, 199, 352.

and skull on a non-human creature (the whale), Melville subverts the authority physiognomy, phrenology, and craniology as practiced in the United States. Ishmael's incursions into the secrets of the whale's mind and character by way of its body illuminate and expose the social and economic implications of the body sciences.

FILLÉRTÁR

Johann Caspar Lavater

Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet előmozdítására I.¹

(részletek)

1. kötet

Első töredék

Fiziognómiai ismereteim csekély voltáról

Nagyon fontosnak tartom, hogy olvasóim ne várjanak tőlem többet, mint amennyit valóban képes vagyok nyújtani nekik. Aki nagyszabású fiziognómiai munkával áll elő, az olyan színben tűnik fel, mintha semmi kétsége nem lenne afelől, hogy kortársainál mérhetetlenül többet tud a fiziognómiáról. Így elég, ha csak egyszer is balul ítél, s máris a legmaróbb gúny céltáblájává válik; és – legalábbis azok szemében, akik nem olvassák őt – nevetség tárgya lesz már pusztán azon nagyképűség miatt, amelyet talán csak mások tulajdonítanak neki.

Isten és mindenki, aki ismer, tudja, hogy teljes szívemből megvetem a sarlatánságot, a nevetséges nagyképűséget, amely számos írónál a mindentudás és tévedhetetlenség ezerféle alakját ölti és az olvasók meglepetésére szolgál.

Mindenekelőtt elmondom tehát azt, amit már eddig is gyakran, minden adandó alkalommal elmondtam – még ha erről előszeretettel feledkeznek is meg mindazok, akik rólam és vállalkozásomról ítélnek –: hogy nagyon kevés fiziognómiai ismerettel bírok; hogy számtalan alkalommal tévedtem ítéleteimben, és naponta tévedek most is – ám éppen e tévedések és hibás következtetések voltak a legkézenfekvőbb és legbiztosabb eszközei annak, hogy ismereteimet helyesbítsem, megerősítsem és bővítsem.

1 A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Johann Caspar Lavater, *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe*, Erster Versuch (Band 1), Leipzig und Winterthur, Bey Weidmanns Erben und Reich, und Heinrich Steiner und Compagnie, 1775 (http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/lavater_fragments01_1775).

A fordítás jegyzetelésében V. Horváth Károly működött közre.

A fordítás elkészüléséhez a németországi Oberpfälzer Künstlerhaus ösztöndíja nyújtott segítséget.

Néhány olvasómat talán nem érinti kellemetlenül, ha valamelyes tudomást szerez a fiziognómia tárgyában támadt gondolataim alakulásáról.

Huszonöt éves koromat megelőzően minden egyébre inkább gondoltam, mint arra, hogy valaha egy szót is írjak a fiziognómiáról, hogy a legfelületesebb vizsgálódásra is vállalkozzak a témában. Meg sem fordult a fejemben, hogy akár egyetlen fiziognómiai tárgyú könyvet is elolvassak, vagy hogy egyáltalán megfigyeléseket tegyek, még kevésbé, hogy gyűjtssem őket. Ám mindeközben előfordult, hogy bizonyos első alkalommal látott emberi arcok úgy mozgásba hozták rendkívül érzékeny idegeimet, hogy még sokáig megrendülést éreztem azután is, hogy már távol voltak – anélkül, hogy tudtam volna, mi okozza, és anélkül, hogy arcvonásaikon gondolkodtam volna. Néhányszor akaratlanul is ezen első benyomások alapján ítéltam, mire kinevettek, én pedig elvörösödtem – így tehát óvatossá váltam.

Évek teltek el, míg újra mertem gyors, mintegy az első benyomás által kikényszerített ítéletet alkotni. Időközben lerajzoltam egy-egy barátomat, akinek arcán szemem nyugodt figyelemmel időzött pár perccel azelőtt. Mert kora ifjúságomtól kezdve nagyon erősen kötődtem a rajzoláshoz, és különösen a portréhoz, noha kevés készségem és türelmem volt hozzá. A rajzolás során kezdett kialakulni bennem a homályos érzés, hogy apránként fejlődöm valamelyest, figyelmesebb lettem az arányokra, az egyes vonásokra, az emberi arcok hasonlóságára és különbözőségére. Történt egyszer, hogy két egymást követő napon néhány olyan arcot rajzoltam le, amelyek bizonyos vonásaikban nagyon hasonlóak voltak – ez feltűnt, és egyre jobban csodálkoztam, mert más forrásokból megbízhatóan tudni véltem, hogy minden ember egészen egyedi ismertetőjegyekkel rendelkezik, amelyek által kitűnik a többiek közül.

Az efféle alkalmak közül az egyik elsőről – miért is ne tehetném? – részletebben is be akarok számolni. A híres Lambert úr,² aki több mint tizenkét évvel ezelőtt Zürichben tartózkodott, és akit ezt követően Berlinben volt szerencsém újra megtalálni, az első olyan emberek közé tartozott, akiknek rendkívüli arcformája meghökkentett, rezgésbe hozta legbelsőbb idegeimet – és tudom-is-én-miféle tiszteletet keltett bennem.³

E benyomásokat azonban hamarosan kiszorították mások; elfelejtettem Lambertet és az arcát. Jó három évvel később lehetett, amikor lerajzoltam halálosan beteg szívbeli barátomat, Felix Heß,⁴ hogy legalább az arcképét megörö-

2 Johann Heinrich Lambert (1728–1777), svájci matematikus, fizikus és filozófus. (A ford.)

3 Nagyon szerettem volna munkámat e nagy szellem képmásával díszíteni. Ám a kép megszerzésére irányuló minden próbálkozásom hiábavalónak bizonyult.

4 Felix Heß (1742–1768), Lavater ifjúkori barátja. (A ford.)

kítsem.⁵ Számtalanszor láttam már őt korábban is, de soha nem hasonlítottam össze a fiziognómiáját Lambertével. Találkoztam vele Lambert társaságában, hallottam Lambertyel vitázni, és – cáfolhatatlan bizonyságául legalábbis az idő tájt tompa megfigyelő képességemnek – a legcsekélyebb hasonlóságra sem lettem figyelmes. Ám miközben rajzoltam, egyszeriben feltűnt a hasonlóság – hirtelen ott állt előttem Lambert megelevenedett képe. „Olyan orrod van, mint Lambertnek!” – mondtam a barátomnak. Minél tovább rajzoltam, annál jobban éreztem a hasonlóságot. Nem kívánom Heßt Lambertyel összehasonlítani; nem kívánok feltételezésekbe bocsátkozni, hogy mi lehetett volna Heßből, ha Isten hosszabb életet szánt volna neki. Heßnek nem volt hajlama a matematikához; bizonyosan nem bírt ennek az oly páratlan férfinak a mélyenszántó zsenijével; temperamentuma nagyon különbözött Lambertyétől, ahogyan szeme és homloka is. Orruk formája, finom íve azonban meglehetősen hasonló volt, és noha eltérő mértékben, de mindketten kitűntek világos és átfogó értelmük által. Ezt anélkül is tudtam, hogy fiziognómiai jegyeiket számításba vettem volna. Ám az orruk közti hasonlóságot olyan különlegesnek találtam, hogy – legalábbis a rajzolás során – elkezdtem jobban figyelni az efféle egyezésekre.

Az, hogy így összetalálkoztak különböző arcok, amelyeket véletlenül gyakran ugyanazon a napon rajzoltam le, és a szinte tolakodó hasonlóság, amely a modellek jellemének legalábbis bizonyos elemei között mutatkozott – mindez egyre fontosabbá vált számomra, egyre figyelmesebbé tett. Ám mindeközben meg sem fordult a fejemben, hogy mintegy hajhásszam a megfigyeléseket, még kevésbé, hogy tanulmányozzam a fiziognómiát. Magát a fiziognómia szót sem használtam ekkortájt.

Aztán a véletlen úgy hozta, hogy egyszer Zimmermann úrral,⁶ a hannoveri brit királyi udvar jelenlegi orvosával álltunk az ablaknál Brugges-ben (akkor még ott szolgált), és egy katonai menetet néztünk, amikor egy teljesen ismeretlen arc az utcáról arra készített, hogy – rövidlátással mit sem törődve, a legcsekélyebb megfontolás nélkül, egy percig sem gondolkozva azon, hogy valami fur-

5 Ezzel a képpel is adós lennék olvasóimnak, és nagy örömmel rendelkezésükre is bocsátanám, ám a körülmények nem engedik: ez volt a legjobb, a legalaposabb munka, amit valaha rajzoltam, persze az eredetit messze nem közelíti meg, azonban mégsem hasonlóság nélküli! A megboldogult halála után közös barátunknak, Fűßlin úrnak küldtem el a képet Londonba, hogy festőileg kidolgozza és allegorikus rézkarcot készítsen belőle. Nem voltam eléggé előrelátó, hogy az immáron megboldogult testvérem gyengélkedésekor készült képet inkább tartsam meg, és ne bocsássam a köz javára. Fűßlin úr lakásában tűz ütött ki: hamuvá égett minden, amije csak volt, egy értékes rajzokból álló gyűjtemény, hét életnagyságúnál is nagyobb apostolszobor, amelyeket egy angliai templom számára készített, számtalan gondolatgazdag vázlat, kézírásos versek – és mindezek között odavesztett a barátomról készült kép is. Aki csak egy kicsit is ismeri Fűßlint, az nem fogja jelentéktelennek tartani ezt az anekdotát; Fűßlin az az ember, aki egy személyben egyesíti Klopstock, Raffaello és Michelangelo tehetségét.

6 Johann Georg Zimmermann (1728–1795), svájci orvos és író. (A ford.)

csát mondanék – nagyon határozott ítéletet alkossak róla. Zimmermann úr némi csodálkozással kérdezte, hogy ugyan mire alapozom az ítéletemet. „Kiolvastam a nyakából”, válaszoltam. Tulajdonképpen itt kezdődtek fiziognómiai tanulmányaim.

Zimmermann úr mindent megtett, hogy efféle tanulmányokra bátorítson, és az esetet követően hasonló ítéleteket kényszerített ki belőlem. A legtöbbjük szárnalmas volt, éppen azért, mert nem hirtelen támadt reflektálatlan megérzést fejeztek ki közvetlenül – a mai napig sem tudom felfogni, miért nem tántorították el e nagy elmét mégsem attól, hogy szakadatlanul buzdítson megfigyeléseim lejegyzésére. Levelezésbe kezdtem vele; elképzelt arcokat rajzoltam stb. Ám hamarosan újra felhagytam a dologgal, éveken át nem foglalkoztam vele, és csak nevettem egykori próbálkozásaimon – nem olvastam és nem is írtam többet ilyesmiről.

Aztán egyszer csak, amikor rám került a sor, hogy előadást tartsak a zürichi természettudományi társaságban, de nem tudtam, miről, újra eszembe jutott a fiziognómia, és erről írtam, Isten a tanúm, micsoda sietséggel, egy előadást; a hannoveri Klockenbring úr⁷ elkérte tőlem a szöveget Zimmermann úr számára. Odaadtam neki, egy hasznavehetetlen kézirat minden tökéletlenségének tudatában. Zimmermann úr viszont, anélkül, hogy én erről bármit tudtam volna, ki nyomtatta⁸ – én pedig hirtelen ott találtam magamat a fiziognómia védelmezőjeként a nagyvilágban. Odaadtam nyomtatásra a második előadást is,⁹ és azt hittem, ezzel egy csapásra megszabadultam a tárgyban teendő minden további nyilvános fáradozástól. Csakhogy két ellentétes hatás arra ösztökélt, hogy újra munkához lássak. Egyfelől azok a könyörtelen ítéletek, amelyek nem az én eddigi, tagadhatatlanul felettébb tökéletlen próbálkozásaimat kifogásolják – ilyesmivel ugyanis az általam ismertek közül egyikben sem találkoztam –, hanem amelyek magáról a tárgyról születtek, s kétségbe vonták azt, amiben én napról napra egyre jobban hiszek, vagyis az arcvonásokban rejlő igazságot. Másfelől pedig a legbölcsebb, legderekabb, legjámborabb hazai és külföldi férfiak buzdító szavainak tömkelege – ez és még az új megfigyelésekből fakadó napi örömök, valamint egyéb okok arra készítettek, hogy közreadjak néhányat megfigyeléseim, érzéseim, hebegéseim, álmodozásaim, rajongásaim közül – bárhog is nevezzük őket.

Ennek az elhatározásnak körülbelül másfél éve; azóta a kivitelezés során naponta száz és száz előre nem látott nehézségbe ütköztem, s mégis majdnem minden nap tettem új megfigyeléseket, amelyek eljuttattak oda, hogy legalább ígérhessek valamit.

⁷ Friedrich Arnold Klockenbring (1742–1795), a hannoveri titkos kancellária titkára, a *Hannoverisches Magazin* szerkesztője, ahol Lavater első fiziognómiai értekezése megjelent 1772-ben. (A ford.)

⁸ Ez a *Von der Physiognomik*, első közlés: *Hannoverisches Magazin*, 10. évfolyam, 10., 11. és 12. szám (1772. február 3., 7. és 10.) (A ford.)

⁹ Ez a *Hundert physiognomische Regeln*, mely az előbbivel együtt jelent meg, immár könyv formában: *Von der Physiognomik*. Leipzig, Weidmanns Erben und Reich, 1772. A kiadó itt is Zimmermann. (A ford.)

Mindenfajta rajzzal kísérleteztem, jobban-rosszabbul sikerült kísérleteket tettem; szemügyre vettem és összehasonlítottam számtalan embert és sokféle emberi képmást. Megkértem barátaimat, hogy legyenek segítségemre. A rajzolóim és rézmetszőim gyakori apró hibái jócskán bővítették ismereteimet. Rákényszerültem, hogy szóba öntsek, megbíráljak, egymással összehasonlítsak olyan dolgokat, amelyeket korábban talán észre sem vettem volna.

Munkám megismertetett a legkiválóbb és legkülönösebb emberek minden fajtájával. Egy utazás, amelyre egyrészt az egészségi állapotom miatt, másrészt az addig személyesen még nem ismert barátok felkeresését sürgető benső vágy kielégítése érdekében vállalkoztam, seregnyi új alakot vezetett a nagyvilágot ugyan egyáltalán nem ismerő, ám egyébként nem teljesen gyakorlatlan szemem elé: noha nem akartam folyamatosan megfigyelni, olykor azonban mégiscsak megfigyeléseket kellett tennem.

Így lettek egyre szilárdabbak, helyesebbek, bővebbek ismereteim. Többször elhatároztam a teljes fiziognómiai irodalom áttanulmányozását, itt-ott beleolvastam néhány szövegbe, de nehezen viseltem a többségükben Arisztotelészt felmondó írók fecsegését. Úgyhogy sorra elhajítottam őket – és mint korábban, úgy továbbra is a pusztá természethez és a képekhez igazodtam. Kiváltképpen szokásommá vált immár, hogy csak a szépnek, a nemesnek, a jónak és a tökéletesnek eredjek a nyomába, ezeket határozzam meg, ezekhez szoktassam szememet és ezekkel neveljem érzékenységet. Naponta szembesültem új nehézségekkel, és találtam új utakat ismereteim gyarapítására, naponta tévedtem és lettem egyre magabiztosabb, hagytam, hogy dicsérjenek és szidalmazzanak, kinevessenek és magasztaljanak: mindkettőn nevettem, mert tudtam, hogy nem szolgáltam rá egyikre sem; ám egyre több örömet leltem a munkálkodásban, mert reméltem, hogy írásom hasznosnak bizonyul majd, és örömet okoz az embereknek – ezzel vigasztaltam magam mindazon nehézségek és terhek közepette, amelyeket munkámmal magamra vettem.

Mindeközben szakadatlanul érzem, hogy egész életemben nem lesz elég erőm ahhoz, hogy akár csak valami tűrhetően egészet alkossak; hogy akár csak egyetlen területet is kielégítően feldolgozzak. Újra és újra adódnak majd alkalmak, amikor be kell ismernem, hogy bizony szűkölködöm olyan ismeretekben, amelyek nélkül lehetetlen a fiziognómiát biztos szemmel és megbízható előmenetellel tanulmányozni. Most e töredék zárásaként még az alábbiakat szeretném hozzáfűzni és az igazságszerető olvasó ölébe helyezni:

A leggyengébb képességű emberektől is hallottam már olyan fiziognómiai ítéleteket, amelyek a sajátjaimnál helyesebbek voltak, ítéleteket, amelyek az enyémeiket megszüényítették.

Azt gondolom, ha akadnának néhányan, akik szintén le akarnák rajzolni és fel akarnák jegyezni a megfigyeléseiket, az enyémekek közül rövidesen több is nélkülözhetővé válna.

Naponta ezer arcot látok, amelyet nem tudnék megítélni.

Egyetlen léleknek sincs félnivalója a tekintetemtől, mert minden emberben a jót keresem, és mindenki bennem meg is találom.

Az emberek iránti szeretetem bizonyosan nem csökkent, mióta megfigyeléseket végzek, inkább azt mondhatnám, csak erősödött.

Második töredék A fiziognomikáról

Mivel ez a szó olyan gyakran előkerül a munkámban, mindenekelőtt meg kell határoznom, mit értek rajta: a fiziognomika az a készség, amely által az ember külseje alapján megismerjük annak bensőjét; természetes jegyek segítségével észleljük azt, ami közvetlenül nem érzékelhető. Amíg a fiziognomikáról mint tudományról beszélek, fiziognómián az ember minden közvetlen megnyilvánulását értem.¹⁰

A fiziognomika tárgyához tartozik minden vonás, alakzat, minden passzív és aktív mozdulat, az emberi test minden helyzete és tartása; mindaz, amin keresztül közvetlenül érzékelhetjük a valamit elszenvető vagy cselekvő embert, mindaz, amin keresztül a személyisége megmutatkozik.

Emberi fiziognómián legtágabb értelemben a nyugalomban vagy mozgásban lévő ember külsejét, felszínét érthetjük, legyen szó akár élő emberről, akár képmásról. A fiziognomika tudást jelent: a külső és belső, a látható felszín és láthatatlan tartalom, a láthatóan, érzékelhetően élő és a láthatatlanul, nem érzékelhetően élő, valamint a láthatatlan erő és annak látható hatása közötti viszony ismeretét.

Fiziognómián szűkebb értelemben az arc alkatát értjük, fiziognomikán pedig az arcvonások és jelentésük ismeretét.

¹⁰ Lavater ebben a töredékben világosan elkülöníti egymástól a *Physiognomik* és a *Physiognomie* kifejezéseket; az előbbin a külsőből a belsőre következtetés tudományát érti, az utóbbin pedig az ember külső vonásainak összességét. Noha a téma magyar nyelvű diskurzusában a fiziognómia szó magát a tudományt jelölve honosodott meg, jelen fordítás az eredeti lavateri terminológiát és jelentést követve beszél *fiziognomikáról* és *fiziognómiáról*. (A ford.)

Mivel az embernek oly sok különböző oldala van, amelyek közül mindegyik külön megfigyelhető és megítélhető, sokféle fiziognómia keletkezik – és megannyi fiziognomika.

Szemléljük például specifikusan az ember felépítését – a végtagok arányát, körvonalait, harmóniáját, az alakot – a mérték, a szépség, a tökéletesség bizonyos ideálja felől; azt a készséget, amely ezek helyes megítélésére szolgál, valamint az így létrejövő ítéletet összeköti az ember uralkodó jellemvonásáról alkotott ítélettel, hívhatjuk fundamentális fiziognomikának; vagy, ha nem csengene félrevezetőn és ügyetlenül, fiziológiai fiziognomikának.

Boncolással felszínre hozhatók az ember részei – bizonyos belső részek különösen jól megfigyelhetők vagy külső végződéseik, vagy a test felnyitása segítségével. A készség, hogy e külsőségekből bizonyos belső állapotokra következtessünk, az anatómiai fiziognomika; ez a csontok és vázak, izmok, zsigerek, mirigyek, erek, csatornák, idegek, inszalagok megfigyelésével és megítélésével foglalkozik.

Vizsgálataink során koncentrálhatunk az ember vérösszetételére, testalkatára, melegségére, hidegségére, formátlanságára vagy finomságára, nedvességére, szárazságára, hajlékonyságára, ingerelhetőségére is: a készséget, amely által ilyen típusú megfigyeléseket teszünk, majd belőlük ítéleteket vezetünk le a jellemre vonatkozóan, temperamentum-fiziognomikának nevezhetnénk.

Az orvosi fiziognomika azokkal a jelekkel foglalkozik, amelyek az emberi test egészségét és betegségét mutatják.

A morális fiziognomika külső jelek alapján kutatja az ember érzületeit és erőit, amelyekből fakadóan jót vagy gonoszt tesz, illetve szenved el.

Az intellektuális fiziognomika az ember szellemi erőivel foglalkozik, amennyiben azok felismerhetők az ember felépítésében, alakjában, színében, mozgásában, röviden: teljes külső megjelenésében.

És így tovább, ahány különböző oldala van az embernek, annyiféle lehet a fiziognomika.

Természetes fiziognómusnak nevezhetjük azt, aki egy ember jellemét pusztán a külseje által keltett első benyomások alapján rögtön helyesen ítéli meg; tudományos fiziognómus az, aki képes határozottan megnevezni és rendszerezni a karakterisztikus külső jegyeket; filozófiai fiziognómus pedig az, aki látja a meghatározott vonások és arckifejezések alapját, aki képes meghatározni e külső hatások belső okait.

Már az eddig elmondottakból is kiviláglik, milyen végtelenül kiterjedt tárgy a fiziognomika, és milyen nehéz helyzetben van a fiziognómus. Lehetetlennek tartom, hogy bárki egymagában művelje a fiziognomika egészét. Boldog az, aki akár csak egyetlen oldalát ismeri is az embernek annyira, hogy azt hasznosítani tudja saját maga és az emberi társadalom számára.

Egy fiziognomika megírása nem egy ember, nem egy akadémia, és nem is egy évszázad munkája.

Ráadás

Sokszor nehéz lesz visszafogni magunkat, hogy a fiziognómia, fiziognomika szakavat ne egészen tág értelemben használjuk. Ez a tudomány a külsőből következtet a belsőre. De mi az ember esetében a külső? Bizonyosan nem meztelen alakja és önkéntelen gesztusai azok, amelyek megmutatják belső erőit és azok játékát. Rang, szokás, vagyon, ruházat: mindez megváltoztatja, elleplezi az embert. Mindezek a lepleken át a legbelsőig hatolni, az idegen elemek által meghatározott közegekben szilárd pontokra lelni, amelyekből biztosan lehet következtetni az ember lényére: nagyon nehéznek tűnik, szinte lehetetlennek. De fel a fejjel! Az emberre nem egyedül környezete hat: ő maga is visszahat környezetére, és amennyiben önmagát megváltoztatja, úgy megváltoztatja az őt körülvevő dolgokat is. Így egy férfi ruháiból és holmijából biztosan következtethetünk a jellemére. A természet megalkotta az embert, az ember átalakítja saját magát: ez teljesen természetes. Az ember, aki a széles nagyvilágba vetve találja magát, elkerít és körbefalaz magának egy kisebbet, amelyet saját képére formál.

Noha a helyzet és a viszonyok meghatározzák, mi veszi körül az embert, nagyon sokat számít az is, hogy ő maga miképpen viszonyul e meghatározottságokhoz. Alkalmazkodhat egykedvűen, mint más hozzá hasonlók, mondván, mit lehet tenni, ha már egyszer így adódott; ez a közönyösség aztán a hanyagságig is elmehet. Éppígy észrevehetünk azonban szorgos és buzgó alkalmazkodást is, akár a feltörekvés és a következő fok elérése, akár – ami mindenesetre nagyon ritka – egy előző fokra való visszalépés érdekében. Remélem, senki nem veszi zokon tőlem, hogy kibővitem a fiziognómus terepét. Egyrészt minden emberi viszonyra tartozik, másrészt olyan nehéz feladatra vállalkozik, hogy nem marasztalhatjuk el, ha mindent megragad, ami gyorsabban és könnyebben elvezetheti nemes céljaihoz.

Ötödik töredék Az emberi természetről

A földkerekség megfigyelhető lényei közül a legfontosabb és leginkább figyelemre méltó lény az ember. Legszívesebben minden lapon elismételném: akinek az ember, akinek a saját embersége nem a legfontosabb, az megszűnik embernek lenni. Nála tökéletesebbet, magasabb rendűt nem tud felmutatni a természet – ő a megfigyelés legméltóbb tárgya, egyúttal az egyetlen, aki megfigyelésre képes.

Az ember érzékelhető, fizikai lényként jelenik meg számunkra. Egyedül érzékei által képes a megismerésre, és egyedül érzékek által ismerhető meg.

Az ember osztozik a világ összes dolgával abban, hogy bizonyos oldalai, részei napvilágra kerülnek, mások pedig nem; hogy bizonyos jellemzői közvetlenül észlelhetők az érzékek által, mások viszont nem, noha éppúgy a természetéhez tartoznak. Az ember felszínből és tartalomból áll. Vannak külső és belső tulajdonságai.

E külső és belső nyilvánvalóan közvetlen, szoros összefüggésben áll egymással. A külső nem más, mint a belső végződése, határa; a belső pedig a külső közvetlen folytatása.

Lényegi viszony van tehát az emberi külső és belső között.

Az érzékeinkkel megismerhető összes organikus lény közül az ember a leg-tökéletesebb, a legelevenebb. Egyetlen organikus lényben sem egyesül oly sokféle élet, mint benne. Az embernek van fizikai, intellektuális, morális élete. Rendelkezik értelemmel, akarattal, erővel. Képes a megismerésre, tud vágyakozni arra, amit már megismert – és vágyait képes, legalábbis nagyrészt, megvalósítani is. E háromféle élet szorosan összefüggő egységet alkot, hogy lényegében felfoghatók egynek is; de a három életet nemcsak gondolatban különítjük el, hanem ténylegesen elkülönülnek magában az emberben is. Ugyanúgy különbözők, ahogyan az egyik testrész különbözik a másiktól. Mindegyik életnek megvan a maga székhelye, megvannak az egyedi eszközei és hordozói. A világban semmi sincs, ami ennél bizonyosabb lenne, és mégis, mintha ezt vitatnák a legtöbben, vagy ismernék el a legkevesebben. Létezik egy bizonyos, Isten akaratából bukásra ítélt hamis filozófia, a természet ellensége, amely mindent lát, ami nincs, csak azt nem, ami van; és amely túl büszke ahhoz, hogy a közönséges emberi értelmet az érzékek körébe eső dolgokra alkalmazza; helyett inkább rendszereket épít, melyekkel sem az érzékek, sem a tapasztalat nem tud mit kezdeni. Meggyőződésem, hogy ez a hamis filozófia önmagunkat, természetes észlelésünket és érzékelésünket olyanmennyire eltérítette, hogy már alig merjük azt látni, amit látunk, és azt érezni, amit érzünk. Ha nem vakít el bennünket ez a filozófia, ha pusztá megfigyelői leszünk

a természetünknek, akkor azt találjuk, hogy a gondolkodóerő székhelye a fejben, még hozzá az agy belsejében van; a vágy, a megkívánás, ennél fogva pedig az akarat székhelye a szívben; erőnk székhelye pedig az egész testben, de főleg a kézben és szájban található. Egyetlen egészséges és értelmes ember sem állíthatja, hogy a morális érzésnek a fejben, az értelemnek pedig a szívben lenne a székhelye, vagy hogy test nélkül, csupán az értelemmel és a szívvel hatni tudnánk, vagyis hogy változásokat tudnánk elérni a rajtunk kívüli világban. És mégis, bármekkora sületlenség is ilyesmit állítani, alig akad, aki mások előtt határozottan meg merné vallani: a gondolkodó énem a fejben, az érző, vágyó, akaró vagy morális énem a szívben, a ható énem az egész testben, különösen a szájban és a kézben lakozik; ennél fogva az, amit lelkemnek, természetem láthatatlan, uralkodó, éltető részének nevezek, az az egész testben jelen van. Mindezek helyett, mert egy bizonyos divatfilozófia¹¹ így diktálja, inkább olyasmiket állítanak, dacára a bizonyítás teljes lehetetlenségének és minden ellentmondó tapasztalatnak, hogy: a lélek (ahogy egy ismeretlen, egyébiránt igen érdemdús író nyilatkozta) „egyszerű szubsztancia, olyan, mint egy órányi időtartam, nem a testemben és nem is azon kívül van – és mégis valami valóság”, vagy hogy „székhelye a test valamelyik atomi pontjában”, mégpedig „kizárólagosan a fejben” található, vagy „nincs sehol és mégis van” stb.; valamint hogy a lélek pusztán képzelőerő; „egyszerű szubsztancia” lévén csak egyféle erővel rendelkezik, következésképpen ez az egyféle erő csakis a képzelőerő lehet, következésképpen a morális érzés és testi működés nem más, mint „szenvédőleges képzelőerő – következésképpen az emberben minden csak gondolat”. Hogy én is hozzátegyek még egy „következésképpen”-t, úgy következésképpen minderre azt felelem: valamennyi következtetésed hamis, mert az emberek közvetlen érzései és tapasztalatai naponta megcáfolják őket.

Azt állítom tehát, hogy az ember élete háromféle, és ezen életek mindegyike egyszerre függ és nem függ a többitől. Az ember élhet állatiasan, lehet állatiasan egészséges és morálisan beteg vagy halott; lehet morálisan egészséges és eleven, de fizikailag beteg; tehet nagyon éleselméjű következtetéseket, miközben morálisan és fizikailag beteg. Az életek közti igazi különbségeket úgy világíthatjuk meg legjobban, ha összehasonlítjuk a táplálékokat, amelyekre az egyes életeknek szükségük van működésükhöz. A megismerés, az igazság és a tudomány – szavak és szimbolikus jelek formájában találva – az értelmes élet tápláléka; a megindító példák, a szükségét szenvedők, valamint az őket segíteni szándékozók és valóban megsegítők érzékletes ábrázolásai a szív tápláléka; míg az étel és ital, vagy más szerves testek húsa és vére a fizikai élet tápláléka. Balgából nem lehet bölcslet farni kenyérrel és borral; az összes matematikai bizonyítás együttvéve sem fogja megeleveníteni a morális érzést; a moralizálás pedig nem fog minket életben és erőben tartani.

11 A Leibniz és Wolff nevéhez köthető metafizika. (A ford.)

Az emberben található életek különbözősége, vagy ha úgy tetszik, az emberi élet hármassága tehát nyilvánvaló. E három különböző élet alapján véve azonban mégiscsak egy. Ugyanaz az én gondolkodik a fejében, érez a szívében, szenved és cselekszik az érzékei által. Ennek az életnek minden ága egyazon szellemből ered, és – hogy újra visszakanyarodjak a földolghoz – mindegyike testi szervekhez tapad. Az egész természetben nem ismerünk olyan életet, amely ne organikus testhez tapadna; amely ne az organikus test különbözősége szerint különbözne, ne azzal együtt keletkezne és pusztulna. És így van ez az ember intellektuális, morális és állatias életével is. Mindegyiknek megvan a maga testi szerve. Mindegyik e szerv különbözősége szerint különböző. Mindegyik a számára rendelt szervvel együtt keletkezik és pusztul – legalábbis eddigi megfigyeléseink tükrében. (Megfigyelésekről beszélek, mert amit a filozófiai feltevések vagy az isteni kinyilatkoztatások ezen felül több-kevesebb világossággal és bizonyossággal állítanak, azzal a puszta megfigyelések alapján dolgozó természettudós nem sokat tud kezdeni.) A tiszta megfigyelések alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az emberben minden fizikai. Az ember, amennyire meg lehet figyelni, egészében és minden részében, különböző erőit és tulajdonságait tekintve fizikai lény. Értelme semmivé válik, intellektuális élete odavész, ha agyának bizonyos területei és idegrostjai megsérülnek vagy megbetegsznek. Élhet tovább állatiasan, lehet egészséges – de az intellektuális élete odatesz. A legerkölcösebb ember a legerkölcstelenebbé válhat, vagyis vágyóerői mások megkárosításán, tönkretételén munkálkodhatnak, vagy morális érzéke úgyszólván megrekedhet, ha bizonyos zavarok támadnak az alsótestében vagy a fejében. Ha egy embernek levágják a kezét vagy a lábát, vagyis kívülről csonkítják meg, és több testrészét megsebesítik, akkor állatias élete korlátozódik, fizikai hatékonysága csökken ugyan – de az intellektusa és moralitása változatlan maradhat.

Ugyanakkor viszont világos: annak ellenére, hogy úgy tűnik, bizonyos mértékben mindegyikük megállja a helyét önmagában is, és független a többitől, mégis a legszorosabb összefüggés van köztük, az egyes életek közös egységbe olvadnak össze. Az étel és az ital, az alvás és a pihenés mindhármójukat erősíti és felfrissíti, míg a mértéktelenség, együttválás, ájulás akár ki is olthatja mindhármát egyszerre. Bizonyos, hogy ugyanaz a vér áramlik fel a szívből a fejbe, és tér vissza a fejből ismét a szívbe. Bizonyos, hogy a szív és a fej idegei és rostjai a legszorosabb összeköttetésben állnak egymással, és hasonló jellegűek – tehát hogy a fejben található vérből következtethetünk a szívben található vérré, az arc idegeinek és izmainak jellegéből az emberi kebel bensőjére. E kétségtelen tapasztalati igazság roppant és szembeszökő jelentőséggel bír azon törekvésünkre nézve, hogy az embert megismerjük a külseje alapján, és a mindeddig elmondottakból törekvésünk megvalósítására nézve fontos alaptételekhez jutunk.

Aki ismerni akarja az embert, a legméltóbb lényt a földön, annak ismernie kell az ember fizikai valóját, mindazt, ami belőle érzékeink körébe esik.

Meg kell különböztetnie az ember háromféle életét – az állatiast, az intellektuálist, a morálist; vagy más szavakkal: el kell különítenie egymástól az erejét, a megismerését, az akaratát.

Először is mindegyiket külön-külön és kivált azokon a helyeken és azokban a megnyilvánulásokban kell vizsgálnia, amelyek a legszorosabb, a legközvetlenebb viszonyban állnak egyikkel-másikkal.

Aztán e három életet meg kell vizsgálnia összefüggéseikben, keveredéseikben, egyszerűségükben, szimultaneitásukban, összeszővődéseikben, vagy nevezük bárhogy. Ez azt jelenti, hogy meg kell tanulnia a három életet egyben, egész-ként kutatni: a hatóerők, a test fiziognómiáját, vagyis a fiziológiát; az értelem, a megismerő erők fiziognómiáját, vagyis az intellektuálisat; a szív, az érzőerők, a vágyak és szenvedélyek fiziognómiáját, vagyis a morálisat együtt.

Most újra meg kell kérdezni: vajon nevetséges elfoglaltság lenne-e megismerni és vizsgálni az embert, a legszebb és legistenibb lényt, ami csak megjelenhet a földön? Méltatlan lenne-e egy természettudóshoz, egy bölcshez, egy emberhez, egy keresztényhez vagy egy teológushoz, hogy az embert kutassa, azoknak az eszközöknek a segítségével és azokon az utakon térképezve fel ismertetőjegyeit, amelyek által azok a legszorosabban és legközvetlenebbül vizsgálhatók? Így már nem is tűnik kérdésesnek, ugye?

Aki ezt nevetségesnek találja, az saját természetéről a legcsekélyebb ismerettel sem rendelkezik, és ő maga a legnagyobb mértékben nevetségre méltó.

Hetedik töredék

A fiziognómia igazságáról

Művem egyik legfontosabb célja annak bizonyítása és világossá, érzékelhetővé tétele, hogy a fiziognómia létezik; hogy a fiziognómia igazság, vagyis hogy belső, önmagukban láthatatlan tulajdonságok igaz, látható kifejeződése. Mivel a teljes könyv minden egyes sora, közvetve vagy közvetlenül, e cél elérését szolgálja, itt nem bocsátok előre részletes értekezést a fiziognómiák igazságáról és objektív megbízhatóságáról. Ha így tennék, előre el kellene mondanom szinte mindent, amit a következő töredékekben különböző példák segítségével alkalmam lesz helyénvalóbb módon, érthetőbben és világosabban is kifejtetni.

Most tehát csak néhány gondolat előljáróban.

Minden emberi arca, minden alakra, minden teremtményre igaz, hogy nemcsak osztály, nem és faj szerint különbözik egymástól, hanem egyéni jellemzői szerint is.

Egy-egy fajon belül is különbözik minden egyes részlet minden más részlettől. Általánosan ismert dolog, de célunk szempontjából ez a legfontosabb és a legdöntőbb, ami csak elmondható: „Egyetlen rózsza sem hasonlít tökéletesen egy másik rózsára, egyetlen tojás sem egy másik tojásra, egyetlen féreg sem egy másik féregre, egyetlen oroszlán sem egy másik oroszlánra, egyetlen sas sem egy másik sasra, egyetlen ember sem egy másik emberre.”

Ha immár az embernél maradunk, úgy megállapíthatjuk: a fiziognomika első, legmélyebbre nyúló, legszilárdabb és lerombolhatatlan alapkövének számít, hogy a számtalan emberi alak közt minden hasonlóság és egyezés ellenére sem találhatunk kettőt, amelyek egymás mellé állítva és részletesen összehasonlítva ne különböznenek szembetűnően.

Szintúgy vitathatatlan az is, hogy éppoly ritkán találni két teljesen egyforma kedélyt, mint két teljesen egyforma arcot.

További bizonyításra nem szoruló igazságként elég annyit tudnunk, hogy „az arc és az alak külső különbözősége minden bizonnyal sajátos viszonyban, természetes analógiában áll a szellem és a szív belső különbözőségével”. Ismerjük az emberi kedélyek különbözőségét, az emberi arcokét és alakokét szintúgy – és képesek vagyunk azt gondolni, hogy a belső különbözőség nem oka a külsőnek?

Hogy a szellem nem hat belülről a testre, sem a test kívülről a szellemre?

A dühtől dagadó izmok láttán miért ne tekinthetnénk a dühös kedélyt oknak, a dagadó izmokat pedig hatásnak?

Százsor megfigyeltük már, hogy az átható értelem és fürge elmésség a szem tüzes villanása kíséretében mutatkozik: s a két dolog semmiféle kapcsolatban ne lenne egymással? Vajon csak véletlenül társulnak? A puszta véletlennek, nem pedig természetes befolyásnak és közvetlen kölcsönhatásnak kellene tulajdonítanunk, hogy a szem tüze, mozgása vagy helyzete épp abban a pillanatban változik meg a legfeltűnőbbben, amikor az értelem mélyre pillant, és az elmésség a legélénkebb?

Véletlen lenne-e az, amit számtalanszor tapasztaltunk, hogy a barátságosan ránk tekintő, nyílt, derűs szem nyílt, derűs, irántunk lángoló szívvel társul? Ne állna fenn itt semmilyen ok-okozati viszony?

A természetnek mindenben bölcsesség és rend alapján kell cselekednie, az okoknak és hatásoknak mindenütt meg kell felelniük egymásnak – semmit sem tarthatunk bizonyosabbnak, mint a hatások és okok e mindenütt szakadatlanul fennálló viszonyát. A természet éppen az általa létrehozott legszebb, legnemesebb lény esetében cselekedne önkényesen, rend és törvények nélkül? Az emberi arcon,

az istenség tükrében, számunkra ismert alkotásai legnemesebbikében – épp ott ne lenne hatás és ok, épp ott ne érvényesülnének a külső és belső, a látható és láthatatlan, az ok és hatás közti viszonyok?

Márpedig a fiziognómia igazságának vitatói lényegében ezt állítják.

Az igazságot szüntelen hazudozóvá, az örök rendet pedig a legkiszámíthatatlanabb szemfényvesztővé teszik, aki minden megmutatkozásában valami más mutat.

Az egészséges emberi értelem valóban fellázad az olyan ember ellen, aki képes azt állítani, hogy Newton és Leibniz éppenséggel úgy is kinézhetett volna, mint egy tébolydai őrült, aki egyetlen biztos lépést sem tud megtenni, aki figyelmét nem tudja összpontosítani; aki képtelen a legközönségesebb elvont tétel fel fogására vagy értelmes megfogalmazására; hogy az egyikőjük egy lapp agyával gondolta el a teodíceát, a másik pedig egy eszkimó fejével – aki nem tud hatnál tovább számolni, ami afölött jön, azt megszámlálhatatlannak nevezi – mérte meg a bolygókat és választotta szét a fénysugarat.

Az egészséges emberi értelem fellázad az olyan állítások ellen, mint az alábbiak: hogy egy erős ember kinézhet úgy, mint egy gyenge; egy teljesen egészséges úgy, mint egy tüdővésztes; egy tüzes természetű úgy, mint egy finom és hidegvérű. Fellázad az ellen is, hogy az öröm és szomorúság, a gyönyör és fájdalom, a szerelem és gyűlölet ugyanúgy, vagyis: *sehogy sem* jelenik meg az emberen külső ismertetőjegyként; márpedig ezt állítják azok, akik a fiziognomikát az álmodozások birodalmába száműzik. Ők azok, akik összezavarják a dolgoknak mindazt a rendjét és összekapcsolódását, amivel az örök bölcsesség olyannyira csodálatba ejti és gyönyörködteti az értelmet.

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy az önkényesség a balgák filozófiája, az egészséges természettan, a filozófia és a vallás pestise. Ezeket mindenünnen száműzni: ez az igazi természettudós, az igazi filozófus és az igazi teológus dolga.

Amint már mondtam, nem akarok elébe vágni semminek ebben a töredékben, a következőket azonban el kell még mondanom.

Vitathatatlan, hogy nincs olyan ember, aki ne a fiziognómiája, külseje, mindenkori felszíne alapján ítélne meg minden, de valóban minden dolgot. Abból következtet folyamatosan, nap mint nap, pillanatonként a dolgok belső tulajdonságaira. A legtriviálisabb dolgokról kell beszélnem olyasvalaminek a bizonyítása érdekében, ami éppoly kevésbé szorul bizonyításra, mint a létezésünk. Ám a gyengébbek kedvéért nekem is gyengévé, akár azt is mondhatnám, a balgák kedvéért balgává kell lennem – az igazság érdekében.

Van-e olyan kereskedő a világon, aki ne a fiziognómiája alapján ítélné meg az árut, ha még nem ismeri azt, akitől vásárol? Mi alapján ítélné meg jobban, ha másra bízta a vásárlást, hogy elvárásainak megfelelőnek találja-e az árut, vagy sem? Vajon nem a színük alapján ítéli-e meg őket? Nem a finomságuk alapján? Nem a felszínük alapján? Nem a külsejük alapján? Nem a fiziognómiájuk alapján? Vajon nem a fiziognómiája alapján ítéli-e meg a pénzt is? Miért fogadja el az egyik Lajos-aranyat, és utasítja vissza a másikat? A harmadikat miért méricskéli a kezében? Nem halványabb vagy veresebb színét, veretének tartását, külsejét, fiziognómiáját vizsgálja-e? – Ha bemegy az üzletébe egy ismeretlen, aki el akar adni neki valamit, vagy akinek ő akar eladni valamit, nem fogja-e ezt az embert szemügyre venni? Nem fog-e az arca alapján kalkulálni? Nem fog-e ítéletet alkotni róla, alighogy távozott? „A fickónak becsületes képe van”, vagy: „már a szeme sem áll jól”, vagy „van benne valami taszító/valami megnyerő”. Hogy ítélete helyesnek vagy helytelennek bizonyul, ebből a szempontból teljesen mindegy. A lényeg, hogy ítéel. Nem teljesen, de részben mégiscsak az ember külseje alapján ítéel: a belsejére következtet belőle.

Mi másra alapozná reményeit a paraszt, aki földjeit vagy szőlőjét járja, mint színekre, méretekre, külsőségekre? A rügyek, gabonák, kalászok, szőlőtőkék fiziognómiája alapján ítéel: „Ez a kalász beteg, ez a fa egészséges. Ez jó termő lesz, az nem”, mondja első vagy második pillantásra; olykor pedig mond olyanokat is, mint hogy „szépnek tűnik ez a tőke, de kevés szőlőt fog hozni”. Miért? Mert észreveszi a hajtás ürességét, ahogy a fiziognómus látja egy szép arc ürességét. És honnan tudja megítélni? Csak nem valamilyen külsőség alapján?

Nem lát-e az orvos többet a beteg fiziognómiájából, mint mindabból a hírből, amit a pácienséről visznek neki? Az élők közül Zimmermann példázhatja, milyen bámulatosan messzire jutottak ebben bizonyos orvosok, a számos halott közül pedig az a Kämpf, akinek fia a temperamentumokról írt értekezést.

Vagy vegyük a festőt. De róla nem is akarok beszélni, mert beszél maga a festészet, megszegyenítve mindazok éppoly gyerekes, mint büszke makacosságát, akik állítólag nem hisznek a fiziognómiában.

Vagy itt van az utazó, a filantróp, a mizantróp, a szerelmes – és mindenki más. Mindannyian fiziognómiai ítéleteik és megérzéseik szerint cselekszenek, legyenek azok igazak vagy hamisak, tiszták vagy zavarosak. Ezek az ítéletek, ezek a megérzések ébresztenek részvétet vagy kárörömet, szeretetet vagy gyűlöletet, bizalmatlanságot vagy bizalmat, tartózkodást vagy nyíltszívűséget.

És vajon az eget nem a fiziognómiája alapján ítélik meg naponta?

Semmilyen étel, egy pohár bor vagy sör, egy csésze kávé vagy tea sem kerül úgy az asztalunkra, hogy fiziognómiájukból, külsejükből ne következtetnénk rögtön kiválóságukra vagy silányságukra.

Ha kapunk egy körtével vagy almával teli kosárkát, miért válogatunk? Miért választjuk ki az egyiket, és hagyjuk ott a másikat? Ha szerénységből rosszabb darabot választunk, miért kiált felénk a szíves udvariasság: „Hagyja csak azt ott! Vegyen egy szebbet!” A fiziognómia miatt!

Vajon nem fiziognómia-e az egész természet? Nem áll-e minden felszínből és tartalomból? Testből és lélekből? Külső hatásból és belső erőből? Láthatatlan kezdetből és látható végből?

Az ember által megszerezhető ismeretek között van-e olyan, amely ne a külső jegyeken, a láthatónak a láthatatlanhoz való, az érzékelhetőnek az érzékelhetetlenhez való viszonyán alapulna?

A tágabb és szűkebb értelemben vett fiziognómika a lelke minden emberi ítéletnek, törekvésnek, cselekvésnek, elvárásnak, félelemnek, reménynek, minden kellemes és kellemetlen érzetnek, amelyet rajtunk kívül álló dolgok okoznak.

A bölcsőtől a sírig, minden rendben és korban, minden nemzet körében, Ádámtól kezdve a legutolsó halandóig, az eltaposott féregtől a legemelkedettebb bölcsig – és miért is ne menjünk el az angyalokig? miért ne menjünk el Jézus Krisztusig? – a fiziognómia az alapja mindennek, amit teszünk és amit nem teszünk.

Minden rovar felismeri a barátját és ellenségét; minden gyerek szeret vagy fél, anélkül, hogy tudná, miért – az ok a fiziognómika. Nem él olyan ember a földön, aki ne hagyatkoznék nap mint nap a fiziognómia vezetésére; nincs ember, akinek ne lehetne olyan arcot rajzolni, amely vagy különösen szeretetre méltónak, vagy kifejezetten ocsmánynak tünnék számára; nincs ember, aki ne venné szemügyre többé vagy kevésbé a másik embert, akivel először találkozik, ne mérícskélne, ne hasonlítaná össze másokkal és ne alkotna róla fiziognómiai ítéletet, akkor is, ha a fiziognómia szót soha életében nem hallotta; nincs ember, aki bármit, ami keze ügyébe kerül, ne fiziognómiailag ítélne meg, vagyis annak belső értékét ne a külseje alapján határozná meg.

Még a fiziognómika ellenében rendszeresen felhozott színlelési művészet is csak a fiziognómikán alapul. Miért utánozná a képmutató ember a becsületet, hacsak nem azért, mert – bármily haloványan, bármily rövid fontolgatás nyomán – úgy véli, hogy a becsületesség ismertetőjegyét minden szem felismeri?

Melyik bíró – akár értelmes, akár kevésbé, akár bevallja, akár nem, akár kikéri magának, akár nem – ne ítélne ilyen értelemben soha a személy külsője alapján? Melyik bíró képes, kénytelen, köteles teljes közönnyel szemlélni az elébe

állított személyek külsejét?¹² Melyik uralkodó választ minisztert anélkül, hogy ne vetne egy pillantást a külsejére, és ne ítélne meg őt, legalábbis részben, legalábbis kimondatlanul annak alapján? A hadnagy sem választ katonát anélkül, hogy megvizsgálná a külsejét, a magasságáról most nem is beszélve. És melyik háziúr választ szolgát, melyik asszony szolgálólányt úgy, hogy annak külseje, arcfelépítése ne nyomna a latban – akár helyesen, akár helytelenül ítélnek, akár tudatosan teszik, akár nem?

Már a gondolata is fáraszt annak, hogy akár csak futólag felidézzem azon szembeötlő példákat, amelyek kétségbevonhatatlanul megerősítik azt, amit hallgatólagosan mindenki elismer, nevezetesen, hogy az embereket teljes mértékben a fiziognómia vezeti, és nem tudom legyőzni ellenérzésemet azzal kapcsolatban, hogy tanult embereknek az igazságról való meggyőzése érdekében olyan dolgokat kell leírnom, amiket minden gyerek tud vagy tudhat.

Akinek van szeme a látásra, az lát, aki azonban a szeméhez túl közel tartott fénytől eszt veszti, az ökölrel csaphat bele és megégetheti a kezét. Nem szívesen beszélek ilyen stílusban; de miért ne tehetném, sőt, muszáj is pimaszul beszélnem, egyrészt, mert biztos vagyok mindabban, amit mondok és mondani fogok, másrészt mert úgy hiszem, vagyok abban a helyzetben, hogy bajosan cáfolható érvek segítségével meg tudom győzni az igazság minden jóra való és figyelmes barátját, harmadrészt pedig nem tartom kevésbé fontosnak azt sem, hogy néhány fő hangadó dévaj kedvét zsarnoki ítéleteik szerény visszafogására mérsékeljem. Ki kell tartanunk amellett, nem azért, mert én mondom, hanem mert feltűnően igaz – akkor is igaz lenne, ha nem mondaná senki –, ki kell tehát tartanunk amellett, hogy a fiziognómia naponta vezet minden embert, akár tudja, akár nem – hogy, amint Sulzer mondja, minden ember ért valamennyire a fiziognomikához, akár tisztában van vele, akár nem; hogy nincs olyan élőlény, amely, legalábbis a maga módján, ne a külsőből következtetne a belsőre, amely ne az érzékek körébe eső dolgok alapján ítélne az érzékek körén kívülre esőkről.

A legalábbis hallgatólagos beismerésnek ez az általánosság, hogy a külső, a látható, a dolog felszíne a belsőt, annak tulajdonságát mutatja fel; hogy minden külső a belső tulajdonságok kifejeződése, ez, úgy tetszik számomra, a legnagyobb fontossággal és döntő világozással bír az emberi fiziognómiára nézve.

Ha minden körtének, minden almának – újra hangsúlyoznom kell – sajátos fiziognómiája van, úgy éppen a föld urának ne lenne? A legegyszerűbb és a legélettelenebb dolognak is megvannak a maga karakterisztikus tulajdonságai,

12 Ac mihi quidem cum illa certiffima sunt visa argumenta, atque indicia sceleris, tabellae, signa, manus, denique unius cujusque confessio: tum multo certiora illa, color, oculi, vultus, taciturnitas. Sic enim constupuerant, sic terram intuebantur, sic furtime nonnunquam inter se conspiciabant, ut non ab aliis judicari, sed ipsi a se viderentur. (Cicero, *Catilina*, III., 5.) Conscientia eminent in vultu. (Seneca, *De beneficiis*, II., 25.)

amelyek által minden másiktól, még a vele egyívásúaktól is különbözik – épp a legszebb, legnemesebb, legösszetettebb, legelőbb lénynek ne lennének?

Bármit harsognak tehát szakadatlan a híres akadémiáktól kezdve a legvak-síbb népségig az emberi fiziognómia megbízhatósága és igazsága ellen, a filozófusi büszkeség vagy szánakozás bármily bántó pillantásaival mosolyogják meg azt, aki hisz az emberi test mindennél jelentékenyebb voltában; mindez nem számít, akkor sem lesz soha semmi izgalmasabb, közelebb, megfigyelésre méltóbb dolog az embernél – nem is létezhet izgalmasabb mű annál, amely az emberi természet szépségeit és tökéletességeit tárja fel az ember számára.

Nyolcadik töredék

A fiziognomika mint tudomány

„A fiziognomika azonban, még ha valóban van is benne némi igazság, soha, de soha nem lesz tudomány.”¹³ Ez az, amit jelen írás olvasóinak és nem olvasóinak ezrei állítanak, és vélhetőleg továbbra is állítani fognak, bármily könnyen és világosan megválaszolható is ez az ellenvetés, és a válaszra már szinte semmit nem tudnak mondani.

Mi tehát a válaszuk?

„A fiziognomika éppúgy tudománnyá válhat, mint bármelyik nem matematikai tudomány.”

Éppúgy, mint a természettan – mert ő maga is természettan! Éppúgy, mint az orvostudomány, mert az orvostudomány része! Éppúgy, mint a teológia, mert ő maga is teológia!¹⁴

Éppúgy, mint a széptudományok, hiszen a széptudományokhoz tartozik.

Ahogy mindezen tudományokat, úgy bizonyos mértékig a fiziognomikát is meghatározott szabályokba lehet foglalni, vannak meghatározható jellemzői – ezek pedig taníthatók és tanulhatók, átadhatók, befogadhatók és továbbadhatók. Ahogy mindezen tudományoknak, úgy a fiziognomikának is igen nagy mértékben a zsenire, az érzésre kell hagyatkoznia; számos olyan jelenség van, amelyre nézve még nincsenek meghatározott vagy meghatározható jelei és szabályai.

¹³ Legalább attól nem kell tartanom, hogy a baumgarteni iskola filozófusai is ezzel az ellenvetéssel jönnek majd. Ismerjük Baumgarten idealisztikus tudományfelfogását; ő mégsem aggodalmaskodik azon, hogy van-e helye a szemiotikának a tudományok között. Est scientia signorum. *Metaphysica*, 349. §.

¹⁴ Legalábbis éppúgy, mint a litoteológia!

Aki valamelyest, még egy gyermektől is elvárható mértékben ügyel arra, hogy ne veszítse szem elől azokat a jellemzőket, amelyek egyaránt megtalálhatók minden tudományban – legalábbis azokban, amelyek nem matematikaiak, vagy nem tisztán azok –, az soha életében nem fogja kétségbe vonni a fiziognomika tudományosságát. Vagy egyetlen tudományt sem nevez tudománynak, vagy a fiziognomikát éppúgy tudománynak kell neveznie, mint bármely más tudományt.

Amint jelet tudunk rendelni valamely igazsághoz vagy ismerethez, az tudományossá válik, és annyiban lesz tudományos, amennyiben szavak, képek, szabályok, definíciók közvetítésével közölhető. A tudományosság kérdése tehát egyedül azon áll vagy bukik, hogy az emberi arcok és alakok feltűnő, tagadhatatlan különbsége csak homályosan észlelhető, vagy pedig meghatározott jegyekbe, jelekbe, kifejezésekbe foglalható-e. Hogy vannak-e a test erősségének és gyengeségének, egészséges és beteges voltának, a butaságnak és értelmességnek, a nagylelkűségnek és alávalóságnak, az erénynek és bűnnek stb. megadható és közölhető jelei? – A szóban forgó kérdés esetében egyedül ezt kell megvizsgálni. Vagy a logikus gondolkodás képessége, vagy pedig az igazság szeretete hiányzik azokból, akik a fiziognomika ellen szónokolnak, akik nevetségessé teszik a szerzőt, akik a napnál világosabb kérdés tisztázása helyett a szerzőről valahonnan felkapott hazugságokat mondanak tovább, írnak le, nyomtatnak ki – a gonoszkodás századunkban oly erőteljesen munkálkodó szellemének megfelelően, mely a legjobban kitaposott utakon kavar port, hogy aztán azzal betemesse őket.

Mit szólnál, kedves olvasó, ha valaki a természetkutatást, az orvostudományt, a teológiát, a szépművészeteket stb. számúzná a tudományok köréből – merthogy mindegyikükben annyi a homályossággal, bizonytalansággal, meghatározhatatlansággal teli megmunkálatlan terület?

Nem úgy van-e, barátom, hogy a fizikus egy bizonyos szintig képes világos észrevételeit nyomon követni, elemezni, szavakba önteni és továbbadni? Mondhatja, hogy „így és így kutattam! ezt és ezt figyeltem meg! ennyi meg ennyi megfigyelést gyűjtöttem, így következtettem belőlük – ezt az utat jártam végig, indulj el te is ezen!” – De ezeket nem mondhatja mindig. Vajon soha nem szárnyal-e előre kifinomult megfigyelőképessége, olyan megfigyelésekre ragadva őt, amelyek nem közölhetők? soha nem fog-e többet látni annál, mint amennyit a nyomában igyekvő vagy vánszorgó számára láthatóvá és kisilabizálhatóvá tud tenni? – és vajon mondanánk-e a fizikáról, hogy emiatt kevésbé lenne tudomány? Nem sejtette-e meg Leibniz az igazságot, mielőtt Wolff a zseni szárnyalása nyomán megépítette volna azokat az utakat, amelyekre immár minden hidegfejű logikus ráléphet, és amelyeket nyugodtan bejárhat? Melyik tudománnyal lenne ez másképp? Volt-e a tudomány valaha is kezdet? A kezdet vajon nem sasrepülés vagy saspillantás-e, századokat megelőzve? Mennyi időbe telik, amíg aztán jönnek a Wolffok, akik megtalálják, bejárják és kiépítik az oda- és visszautat minden kitalált, előzetesen megérezett, megpillantott vagy megsejtett igazsághoz?

Ki lenne korunk bölcsei közül tudományosabb, mint Bonnet?¹⁵ Ki egyesítené szerencsésebben Leibniz zsenijét Wolff hidegvérűségével és pontosságával? Ki lenne nála jobb megfigyelő? Ki tudná világosabban elkülöníteni a valószínűt az igaztól, a megfigyelést a következtetéstől? Ki lehetne jobb vezetőök, ki fogná a kezeket szelídebben és kedvesebben? – De vajon kivel tudja e tudós közölni számos, korát megelőző igazság-érzését, megannyi meghatározhatatlan, gyors és mélyretörő apró megfigyelés eredményét és forrását? ki előtt fejtheti fel és foglalhatja jelekbe, hangokba, képekbe és szabályokba mindezeket? – És vajon máshogy van-e ez az orvostudománnyal? a teológiával? Melyik tudománnyal, melyik művészettel lenne másképp?

Vegyük például a festészetet, a fiziognomika szülőanyját és lányát – ez ne lenne tudomány? De milyen kevéssé az! „Ez itt arányos, az viszont aránytalan – ez maga a természet, az igazság, az élet, a lélegző erő, az viszont kényszeredett, természetellenes, silány, csúnya.” Állíthat sz ilyeneket, bizonyíthatod érvekkel is, amelyeket minden diák képes felfogni, megjegyezni és visszamondani. De vajon nem ad-e éppolyan keveset bármennyi festészetről szóló akadémiai előadás egy festőzseninek, mint amennyire kevéssé képes a széptudományok összes tankönyve és tanítómestere költőzsenit faragni? Nem szárnyal-e mérhetetlenül magasabbra az Istentől való festő és költő, fölébe emelkedve mindennek, ami szavakba és szabályokba foglalható? De állíthatjuk-e, hogy azért, mert a festő olyan magasrendű érzésekkel, látásmóddal és hajtóerőkkel bír, amelyek nem önthetők általános formákba és nem foglalhatók szabályokba, ne lenne semmi tudományos, semmi meghatározható a festőművészetben?

Így van ez a fiziognomikában is. A fiziognómiai igazság bizonyos fokig meghatározható, jelekbe és szavakba foglalható. Mondhatunk ilyeneket, mint hogy: „Ez a vonás jelzi a rendkívüli értelmet, ez a jámborság jele, ez pedig a vad dühé! Így néz a megvetés! Így az ártatlanság! És így tovább; ahol ezt és ezt a jelet találjuk, ott ez és a tulajdonság rejtőzik.” Leszögezhetjük: „Így kell megfigyelned! Ezen az úton kell járnod, hogy megtaláld azt, amit én megtaláltam, így juthatsz bizonyossághoz!”

De vajon nem kell-e a kifinomult érzékekkel bíró, gyakorlott megfigyelőnek itt is, miként minden más tudománynak nevezett dologban, többet, világosabban, mélyebbre látnia? magasabbra szárnyalnia? nem szükséges-e, hogy gyakran tegyen olyan észrevételeket, amelyek nem öltöztethetők szavakba, nem foglalhatók szabályokba? és attól, hogy mindez így van, kevésbé tudományosnak kellene tartanunk azt, ami leírható jelekkel és közvetíthető szabályokkal? Nem közös tulajdonsága-e ez a fiziognomikának az összes tudománnyal? Vagy tegyük fel a kérdést még egyszer: van-e olyan tudomány, amelyben minden meghatározható, amelyben nincs helye az ízlésnek, az érzésnek, a zseninek? Jaj lenne annak a tudománynak, amelyik ilyen lenne!

15 Charles Bonnet (1720–1793), svájci természettudós és filozófus. (A ford.)

Albrecht Dürer megmérte az embereket, Raffaello megmérte és érezte is őket. Az előbbi az igazságot rajzolta, tudományosan; ez utóbbi a mérésen alapuló, ugyanakkor eszményített természetet – amely mégsem bizonyult kevésbé igaznak.

A pusztán tudományos fiziognómus úgy mér, mint Dürer; a fiziognómiai zseni úgy mér és érez, mint Raffaello. Minél jobban élesedik eközben a megfigyelés, minél inkább gazdagodik a nyelv, minél jobban fejlődik a rajzművészet, minél többet tanulmányozza az ember az embert, legfőbb társát ezen a földön, annál tudományosabbá, vagyis annál meghatározottabbá válik a fiziognomika, annál inkább tanulható és tanítható lesz. – A tudományok tudományává válik, míg aztán végül már nem tudomány lesz, hanem megérzés, az emberi lélek gyors felmérésének képessége. Mert balgaság tudománnyá tenni azért, hogy beszélni, írni tudjunk róla, hogy előadásokat lehessen róla tartani és hallgatni! Akkor nem az lenne többé, aminek lennie kellene. Mert vajon mennyi tudományt és szabályt köszönhetünk a zseniknek, mennyi zseni köszönheti a létét a tudományoknak és szabályoknak? Tehát mit is mondjak? Mit tegyek? Tegyem tudományossá a fiziognomikát? Vagy csak nyissam fel a szemeket, hogy lássanak? Ébresszem fel a szíveket, hogy érezzenek? És aztán hébehóba sűgjam a fülébe egy-egy céltalan szemlélődőnek – nehogy balgának tartson –, hogy van itt valami, amit ő is láthat, értse meg hát, hogy mások többet látnak?

Már csak egyetlen dolgot fűznék hozzá ehhez a töredékhez, és pedig nem más formában, mint hebegve utánozva egy nagy ember szavait, aki nemcsak számtalan mély és ritka ismerettel, de a lélek vizsgálatának adottságával is bírt – így egyetlen pillantásból meg tudta állapítani, hogy egy betegnek, akin az orvoslás művészete nem tudott segíteni, van-e elég hite ahhoz, hogy meggyógyuljon.¹⁶ – Most rész szerint van bennünk az ismeret, értelmezéseink és magyarázataink csak rész szerint valók. El ezekkel a töredékekkel, mikor eljő a teljesség! Most még csak egy gyerek dadogása, amit írok, a gondolataim nem tűnnek majd többnek egy gyerek benyomásainál és törekvéseinél, amikor férfi leszek. Mert az ember nagyszerűségét most még csak sötét üvegen át, töredékesen szemléljük, hamarosan azonban színről színre láthatjuk; akkor pedig úgy ismerem majd, amint én is megismertettem általa, akiből, aki által és akiben minden dolog létrejött. Dicsőség neki mindörökké! Ámen.¹⁷

Pálfy Eszter fordítása

16 Ap. Csel, 14. 8–9. (A ford.)

17 Vö. Korinthusiakhoz I, 13. (A ford.)

Johann Caspar Lavater

Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet előmozdítására II.¹

(részletek)

1. kötet

Tizenegyedik töredék A fiziognomika nehézségeiről

Alighanem ennek a töredéknek kellene a legterjedelmesebbnek lennie az egész munkámban, mégis ez lesz az egyik legrövidebb. Egy teljes kötet, még a legvastagabb sem lenne elegendő ahhoz, hogy feltárja az olvasó előtt mindazt a számtalan nehézséget, amely a fiziognomikát körülveszi.

Mindazok az ellenvetések, amelyeket az emberek a fiziognomikával szemben megfogalmaznak (és biztosan nem is fogalmazzák meg az összeset, amit meg lehetne), még ha van is némi alapjuk (bár mennyi közülük a ténylegesen megalapozott?), legalábbis egyvalamire alkalmasak: bizonyítják azt az általános megérzést, hogy a fiziognomikát, a természetnek ezt a fajta megismerési és vizsgálati módját számtalan nehézség övezi.

Nem hiszem, hogy a fiziognómia összes ellenlábasa együttvéve fel tudna halmozni annyi nehézséget, amennyivel egy filozófiai fiziognómus munkája során szinte rögtön szembesül. Számtalanszor döbbszem már meg azon, milyen sokféle alakban és milyen tömegesen jelentkeznek, majdnem vissza is riasztottak már minden további kutatástól. Ám mindazok a bizonyos, szilárd, megbízható ismeretek, amelyeket korábban gyűjtöttem, és amelyeket számtalan tapasztalat igazolt, viszont egyetlen tapasztalat sem érvénytelenített, bátorságot öntöttek belém és megerősítettek. Így hát újra eltökéltem, hogy keresztülverekszem magam az aka-

1 A fordítás az alábbi kiadások alapján készült: Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe*, Erster Versuch (Band 1), Leipzig und Winterthur, Bey Weidmanns Erben und Reich, und Heinrich Steiner und Compagnie, 1775 (http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/lavater_fragmente01_1775), illetve Vierter Versuch (Band 4), Leipzig und Winterthur, Bey Weidmanns Erben und Reich, und Heinrich Steiner und Compagnie, 1778 (http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/lavater_fragmente04_1778).

A fordítói jegyzetek elkészítésében V. Horváth Károly működött közre.

dályok egy részén, illetve ahol ez nem sikerül, ott nyugodtam félreteszem őket addig, amíg nem látok világosabban, vagy amíg nem lesznek meg az eszközeim arra, hogy kibékítsek egymással néhány látszólagos ellentmondást.

Egyébként is sajátosan áll ez a dolog a nehézségekkel. Vannak emberek, akiknek különös adottsága van arra, hogy még a legközönségesebb és legjelentéktelenebb dolgokban is se szeri, se száma találjanak, támasszanak vagy koholjanak nehézségeket. Rengeteg embert tudnék felsorolni, akik ezt az adottságot egészen kiemelkedő mértékben birtokolják. Mindannyian nagyon is figyelemre méltó, háttározott jellemmel rendelkeznek. Egyébiránt egészen kiváló emberek! A társaság sava-borsát adják – de nem az eledelét! Csodálom a képességeiket, ám ha valaha is előfordulhatna, hogy ezek az emberek a barátságomat kérjék, megtagadnám tőlük.

De bocsánat e kis elkalandozásért. Visszatérek a fiziognomikát környező nehézségekhez. Ezek megszámlálhatatlanok ugyan, mondandómat mégis rövidre foghatom, mert nem itt kívánom elővezetni a fiziognomikával szemben megfogalmazott ellentevéseket. A legfontosabbak úgyis sorra megtalálják majd a helyüket ebben a munkában, és válaszolni is fogok rájuk. Rövid lehetek, mert művemnek aligha lesz olyan töredéke, amelyben a szerzőnek és az olvasónak ne lenne alkalma találkozni e nehézségekkel. Rövid lehetek azért is, mert a fiziognómus jelleméről szóló, hamarosan következő töredékben szintén előkerülnek majd ezek a kérdések; és végül rövid lehetek azért, mert a legtöbb nehézség többnyire egyetlen ponton alapszik: a megszámlálhatatlan arcvonás és karakterjegy leírhatatlan árnyalatain – avagy azon, hogy bizonyos érzéseket és megfigyeléseket lehetetlen megragadni, kifejezni és elemezni.

Semmi sem lehet bizonyosabb annál, mint hogy a legapróbb, a gyakorlatlan szemek sokasága által talán észre sem vett különbségek gyakran a legkülönbözőbb jellemeket jelzik. Ennek a munkának szinte minden oldalán lesz rá alkalom, hogy ezt belássuk. Elég egy apró görbület vagy szeglet, épp csak egy hajszálnyi hosszabbodás vagy rövidülés, a legcsekélyebb elmozdulás vagy elhajlás – milyen feltűnően megváltozhat egy arc, a jellem lenyomata mindezek által! Ha valaki erről rögvest meg akar győződni a saját szemével is, lerajzolhatja árnyékkép alapján ugyanazt az arcot négyszer-hatszor a lehető legpontosabban, majd összehasonlíthatja egymással a szilvetteket, miután – szintén a lehető legnagyobb ügyességgel – le lettek kicsinyítve.

Látható tehát, mennyire megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi a precizitást, hogy ugyanazon arc elkerülhetetlenül különböző formákat ölt még a legegyszerűbb utánczó művészetben is. És az is látható, hogy a fentebb felsorolt okok miatt milyen fontos ez a precizitás a fiziognomika esetében.

Ó, milyen gyakran van a jellem székhelye úgy elrejtve, eltakarva és elleplezve, hogy az arcnak csak bizonyos, ritka helyzeteiben vehetjük észre! És ez az észrevehetőség újra eltűnik, amint megtette ránk a kellő hatást; ha pedig ez is megtörtént, könnyen előfordulhat, hogy a vonás csak nehezen lesz megragadható, ecsettel, pláne vésővel vagy szavakkal visszaadni pedig teljesen lehetetlen lesz.

Ez gyakran még a legszívósabb és bizonyos értelemben legmeghatározóbb és legmegbízhatóbb karakterjegyekkel is megtörténhet. Számtalan ilyen van, amelyeket nem lehet sem leírni, sem utánozni, nagyon sokukat pedig még a képzelőerő segítségével sem lehet megragadni. Inkább érezzük őket, semmint látjuk. Ki fogja leírni vagy lerajzolni a halványan világító, a melegítő fénysugarat? Ki az, aki egyáltalán látja? És ki tudja ábrázolni például a szerelem pillantását, a jóakaratot sugárzó szem szelíd remegését, ki a vágyakozás és a remény fényét vagy homályát, és ki az önzetlen, nyugodt gyengédség finom vonásait? Ki képes arra, hogy szavakba vagy képekbe foglalja a lélek benső, hatalmas, alázatba és szelídségbe burkolt sürgetését, amely arra irányul, hogy jótékony hatást fejtessen ki önmaga körül, hogy csökkentse a nyomorúságot és növelje az örömet mind az itteni világban, mind a túlvilágon? Vagy ki tudná ábrázolni mindazokat az egyetlen pillantásban összegződő titkos ösztönöket és erőket, amelyek az igazság védelmezőjét vagy ellenségét, a megmentő emberbarátot vagy a ravasz antipatriótát mozgatják? Ki tudja megragadni a zseni folyamatosan fel-alá járó, mindent átfogó, mélyre hatoló tekintetének villanását, amely messzire elérve és sebesen világít meg, vakít el, készlet remegésre mindent önmaga körül, és sötét éjszakát hagy maga után? Ki tudná tehát mindezeket a jelenségeket leírni vagy lerajzolni? Ki tudná a tüzet szénnel, a fényt ceruzával ábrázolni, földdel és olajjal megjeleníteni az életet?

Ugyanúgy van a fiziognómiával is, mint az emberi ízlés minden más tárgyával, a legnyilvánvalóbbtól a legszemlembbig, bizonyos ételek kedvelésétől egészen odáig, hogy kedvünket leljük az isteni igazságban: az ember érezheti ugyan, de megmagyarázni nem tudja. Minden organikus szervezet magva egy önmagában láthatatlan erő. Ez a lélek. E megismerhetetlen éltető erő nélkül minden halott, és semminek sincs jelentése, ereje vagy hatása. Ám a lelket a világ nem látja és nem ismeri. Ó, micsoda igazság ez, bármily formában fogalmazzák is meg, hűvösen vagy nagy hévvel, paragrafusokban vagy szónoklatokban; micsoda igazság ez, amely a mi hatalmas Urunk személyének, tanítványainak és evangéliumának legmagasztosabb isteni lelkére éppúgy érvényes, mint a legközönségesebb tárgy lelkére: a világ nem látja és nem ismeri. Ez a legáltalánosabb dolog, ami elmondható. Emberek tömegei gyönyörködnek és töltekeznek értelem nélküli szavakkal, erő nélküli külsőségekkel, lélek nélküli testtel, szellemi lényeg nélküli alakkal és formával (ami tulajdonképpen maga a bálványimádás, ugyanúgy, ahogyan a rajongás tulajdonképpen a test nélküli szellemiség iránt érzett szerelem). De a legáltalánosabb igazság ettől még mindig ugyanaz, amit tudomásul sem vesznek, vagy csupán egy-két alkalomszerű esetre korlátoznak mindazok a betűrágók, akik soha nem lesznek képesek felemelkedni az isteni beszéd nagy és egyetemes értel-

méhez – noha ez az igazság az egész természet és minden kinyilatkoztatás kulcsa, minden tudás lelke, minden titkok titka, minden kinyilatkoztatások kinyilatkoztatása, mely szerint: a lélek tesz élővé mindent, a hús semmit sem ér.

Mivel ebből az következik (és ki tagadhatná ezt?), hogy a hús a benne élő lélektől nyeri minden értékét; és mivel a fiziognómus egyedül ezt, a lelket keresi, ezt kívánja megismerni, felkutatni, megérezni, szóra bírni és leírni, képzelhetjük, milyen nehéz az előtte álló feladat, hogy képekbe és szavakba foglalja azt, ami a legfinomabb, legkiválóbb, legszellemibb; ráadásul olyan emberek számára kívánja képekbe és szavakba foglalni, akik gyakran szem és fül nélkül éledgélnek a világban. Arról nem is beszélve, hogy a képek és szavak alapjában véve szintén nem állnak másból, mint durva húsból és lélekből.

Amiről itt szó van, valószínűleg kevés olvasó számára lesz érthető és világos; azon kevesek azonban, akik megértik, sok elgondolkodtatót találhatnak benne.

De megint elkalandoztunk.

Számtalan olyan körülmény van, amelynek hatására egy arc helytelenül mutatkozhat meg: több ezer véletlen lehetséges, legyenek bár kisebbek vagy nagyobbak, fizikaiak vagy morálisak; ott vannak a titkos találkozások, a változások, a szenvedélyek, gyakran mutathat minket máshogy pusztán a ruha, a testhelyzet, a fény-árnyék viszony vagy sokféle kényelmetlenség is – mindezek tehát helytelenül mutathatnak meg egy arcot, jobban mondván: félrevezethetnek, hogy hamis ítéletet hozzunk az arc és a jellem igazi természetéről; arra csábíthatnak, ó, még hozzá milyen könnyen!, hogy figyelmen kívül hagyjuk a jellem lényegét, és pusztán valami véletlenszerűséget tegyünk meg ítéletünk fő alapjává.

A legbölcsebb ember, ha unatkozik, éppen ugyanúgy néz ki, mint egy ostoba – mondja Zimmermann,² és igaza is lehet, ha figyelmét pusztán az arc mozgékony és izmokból álló részeinek aktuális helyzetére irányítja.

És hogy számtalan példa közül az egyik legjellemzőbbet hozzam fel: milyen döbbenetesen meg tudnak változtatni egy arcot a himlőhelyek, akár egy egész életre; eltorzítják, összekuszálják és felismerhetetlenné teszik a legfinomabb, a leginkább meghatározó vonásokat!

Azokról a nehézségekről, amelyekkel a színlelés finom művészete a leggyakorlottabb megfigyelőt is körülveszi, nem kívánok most semmit mondani; egy másik töredék talán szentel majd neki pár szót.

De egyvalamit még nem szabad elhallgatnunk.

2 Pontosan: „Ein Mann von Verstand sieht ganz genau aus wie der größte Dummkopf, wenn man ihm Langeweile macht”. Johann Georg ZIMMERMANN, *Von der Einsamkeit*, Frankfurt und Leipzig, 1777, 11. (A ford.)

A fiziognómus, legyen bár a legkiválóbb, legerősebb, a leginkább filozófiai, akkor is csak ember; ami jelen esetben egyáltalán nem csak azt jelenti, hogy hibázik, mert másképp nem tehet, hanem azt is, hogy szükségszerűen elfogult – hogyan is lehetne olyan pártatlan, mint Isten?

Az ember a legtöbb esetben aligha képes elkerülni azt, hogy önmagán keresztül, szimpátiái vagy ellenérzései felől szemléljen és ítéljen meg mindent, amivel találkozik. Egy-egy fiziognómia, legtöbbször mellékes körülményekből vagy a véletlenből fakadóan, örömteli vagy bosszúságot okozó homályos emlékeket ébreszthet fel a kedélyben; a szeretet vagy a gyűlölet valamely korábbi tárgyá különféle benyomásokat hagyhat hátra a képzelőerőben – milyen könnyen, milyen szükségszerűen befolyásolhatják mindezek az ember megfigyeléseit és ítéleteit! És szükségszerűen mennyi nehézség származik ebből a fiziognomika terén – mindaddig, amíg a fiziognomikát emberek tanítják, és nem angyalok.

Megadunk tehát a fiziognomikában kétkedőknek mindent, amit csak akarnak – de azért mégiscsak abban reménykedünk, hogy a következőkben megoldódik majd jó néhány olyan nehézség, amelyek kezdetben reménytelennek tűnhettek az olvasó, de talán még a szerző számára is.

Nem zárhatom le ezt a töredéket anélkül, hogy ne szabadulnék meg a teher-től, amely a szívemet nyomja, és amelyből valamennyit már talán értésre is adtam.

Ez pedig a következő: hogy sok gyenge képességű és filozófiában járatlan koponyát, akik életükben egyetlen megfigyelést sem tettek, és soha nem is fognak, írásom most egyszerűen arra indíthat, és talán még feljogosítva is fogják érezni magukat erre, hogy fiziognómusnak kiáltsák ki magukat!

Ó, hallja, akinek van füle!

Éppoly kevésbé lesztek fiziognómusok attól, hogy elolvassátok a könyvemet (ez még akkor is nonszensz lenne, ha a könyv tízszer alaposabb és százszor érthetőbb lenne is), mint ahogyan hiába reménykedtek abban, hogy nagy festők lesztek, csak azért, mert lemásoltátok Preißler rajzkönyvét³ és olvastátok Hagedorn festészetéről szóló írását;⁴ vagy ahogy nem lesztek nagy orvosok attól, hogy hallottátok már Boerhaavét;⁵ sem jelentős államférfiak, mert olvastátok Grotiust és Pufendorfot, és szinte kívülről tudjátok Montesquieu-t!

3 Johann Daniel Preißler (1666–1737), festő és rézmetsző, a nürnbergi festészeti akadémia vezetője 1707-től 1737-ig, munkája: *Die durch Theorie erfundene Practic, Oder Gründlich-verfasste Regultn deren man sich als einer Anleitung zu berühmter Künstler Zeichen-Wercken bestens bedienen kann*. Teil I–III. Nürnberg, 1721–25. (A ford.)

4 Christian Ludwig von Hagedorn (1712–1780), műtörténész és -gyűjtő, 1764-től a drezdai festészeti akadémia és galéria igazgatója. *Betrachtungen über die Mahlerey* című könyve széles körben ismert volt. (A ford.)

5 Herman Boerhaave (1668–1738), korának vezető holland orvosa. (A ford.)

4. kötet

Ötödik fejezet, kilencedik töredék

A szülők és a gyerekek közti hasonlóság

Fit quoque, ut interdum similes existere avorum
 Possint et referant proavorum saepe figuras,
 Propterea, quia multimodis primordia multis
 Mixta suo celant in corpore saepe parentes
 Quae patribus patres tradunt a stirpe profecta,
 Inde venus varias producit scite figuras,
 Majorumque refert vultus, vocesque, comasque,
 Quandoquidem nihilo magis haec de semine certo
 Fiunt, quam facies et corpora, membraque nobis.⁶

Lucretius

Számtalanszor megállapíthattuk már, hogy a szülők és a gyerekek közt szem-
 betűnő a hasonlóság.

A családi fiziognómia létezése éppoly tagadhatatlan, mint a nemzeti fiziog-
 nómiáé; kétségbe vonni olyan lenne, mint tagadni a napot az égen, teljes értel-
 mezésére törekedni viszont ahhoz hasonló, mint megmagyarázni a létezés meg-
 fejthetetlen titkát. Amennyire szembetűnő és mindennapi a tapasztalat, hogy a
 gyerekek hasonlítanak a szüleikre, olyan keveset tudunk egyelőre arról, hogy egy-
 egy családban a hasonló jellemvonások milyen viszonyban állnak az arcvonások
 hasonlóságaival – tudtommal még senki nem folytatott módszeres vizsgálatokat
 ebben a kérdésben; és be kell vallanom, hogy én magam is kevés formális és kö-
 vetkezetesen végigvitt megfigyelést végeztem. Azt a keveset, amit ezek alapján el-
 mondhatok a tárgyról, a továbbiakban fejtem ki.

Amelyik családban az apa buta, az anya viszont nagyon okos, a legtöbb gyerek
 kivételesen okos lesz.

- 6 Néha a megszülető gyermek nagyapákra hasonlít,
 Sőt még régibb ősök alakját is felidézi.
 Mert a szülők testében a rengeteg ősi elem sok
 Módon rejtőzik s sokképpen van keveredve,
 Melyek a törzstől kezdve apáról szállnak apára.
 Így jön létre a formák sok fajtája Venustól,
 S így szüli újra az ősök hangját vagy haja színét.
 Minthogy ezek szintén bizonyos magvakból erednek,
 Mint alakunk, testünk, vagy akármely része a testnek.

(Titus Lucretius Carus, *A természetről*, 1194–1202, Tóth Béla fordítása. – *A ford.*)

Ahol az apa igazán jó ember, ott többnyire a gyerekekben is meglesz a jóra való hajlam, vagy legalábbis jóindulatúak lesznek.

A fiúk, úgy tűnik, főleg a morális jóságot öröklik a jó apától, az okos anyától pedig az intellektuális erényeket. A lányok leginkább az anya kiváló jellemét öröklik.

Ha nyomára akarunk bukkanni a szülők és a gyerekek közti hasonlóságoknak, közvetlenül a születés után, egy-két órával később kell vizsgálódnunk. Ekkor figyelhető meg a legkönnyebben, mire hasonlít a gyerek alapvető vonásaiban. Ez az első, eredendően igaz hasonlóság ezt követően jellemzően elveszik, és csak sok év múltán, gyakran csak a halál után válik újra láthatóvá.

Ha az évek előrehaladtával a gyerekek szemmel láthatóan és kétségbevonhatatlanul egyre jobban hasonlítanak a szüleikre mind alakjukban, mind arcformájukban, akkor biztosak lehetünk abban is, hogy a jellemük is egyre hasonlóbba válik a szülőkéhez. Noha gyakran tűnhet úgy, hogy a gyerekek jellege teljesen más, mint a szülőké, akikre hasonlítanak, mégiscsak azt látjuk, hogy ez a különbség inkább külső körülmények és eltérések hatására jön létre, és rendkívül nagymértékűnek kell lennie ahhoz, hogy a külső hasonlóság ne kerekedjen felül rajta előbb-utóbb.

A karakteres vonásokkal bíró apától származik, úgy vélem, a csontok és az izmok szilárdsága és fajtája (nem mondom, hogy az alakja, hanem a fajtája), a karakteres vonásokkal bíró anyától pedig az idegfajták és az arcforma – hacsak az anya képzelete és szeretete nem ivódott bele túl erősen a férfi arcba.

Bizonyos gyerekarcok még nem nyerték el végső formájukat, mintha még nem tudtak volna dönteni, hogy az apjukra vagy anyjukra hasonlítsanak inkább. A döntésben nagy szerepet játszanak a külső körülmények, különösen az meghatározó, hogy a gyerek az apától vagy az anyától kap-e nagyobb szeretetet, az apával vagy az anyával érintkezik-e többet.

Olykor az is előfordul, hogy a gyerekek kezdetben az apával mutatnak rendkívüli hasonlóságot, majd az idő múlásával ezt a hasonlóságot elvesztik, és az anya képére alakulnak át.

Nem vállalkozom arra, hogy az ezen a téren fellelhető sajátos jelenségeknek a legcsekélyebb hányadára is magyarázatot adjak, az azonban, hogy a csodálkozást keltő és ritka eseteket visszavezesse ismert, akár megmagyarázhatatlan esetekre, még a legszerényebb filozófia számára is megengedett – sőt, vélekedésem szerint ez az egyetlen, amit a filozófia megtehet, és meg is kell tennie.

Azt bizonyosan tudjuk, hogy az anyajegyek és az egyéb hasonló képződmények, amelyekből igen sok van, nem az apától, hanem az anya képzelőerejéből származnak – sőt még azt is tudjuk, hogy a gyerekek csak akkor mutatnak igazán nagy hasonlóságot az apával, ha az anya élénk képzelőereje összekapcsolódik a férjéhez fűződő szeretettel vagy a tőle való félelemmel; az apától tehát, úgy tűnik, tulajdonképpen inkább az életerő anyaga és mennyisége származik, az anya képzelőerejéből ered viszont az érzékenység, ez határozza meg az idegek fajtáit és formáit, valamint az arc kifejezéseit.

Előfordulhat, hogy az anya képzelőereje egy bizonyos döntő pillanatban az apa képeről hirtelen áttér a saját képére; ez magyarázhatja azt, hogy a gyerek először az apára, később viszont már az anyára hasonlít.

Bizonyos arcformák és arcvonások hosszú időn keresztül újra és újra öröklődnek, mások viszont hamar eltűnnek. Nem a legszebb és a legcsúnyább arcok – itt most nem az arcformákra gondolok, hanem az általánosságban szépek vagy csúnyának tartott arcokra –, de nem is a középszerűek és jelentéktelenek öröklődnek tovább a legkönnyebben, hanem a jellegzetesen nagy vagy kicsi formák, amelyek gyakran nagyon tartósak is bizonyulnak.

A legkisebb orrú szülőknek lesznek a legnagyobb és legfeltűnőbb orrú gyerekeik. Fordítva viszont ritkán van így. Ha egy apának vagy anyának nagyon markáns, vagyis erős csontozatú orra van, azt a gyerekek közül legalább egy bizonyosan örökölni fogja, így a nagy orr a későbbiekben nehezen lesz kiirtható a családból, főleg, ha anyai ágon öröklődik; lehetséges ugyan, hogy sok éven át rejtve marad, de előbb-utóbb szükségszerűen előbukkan, és ekkor megmutatkozik az ősoktól származó hasonlóság, a legészrevehetőbben egy-két nappal a halál után.

Ha az anyának különösen élénk a tekintete, akkor majdnem biztosak lehetünk abban, hogy ezt a legtöbb gyerek is örökölni fogja tőle, mert az anya semmibe nem képzeli és tükrözi bele önmagát olyan szerelemmel, mint a saját szemébe. A szemnek mind a mai napig sokkal általánosabban tulajdonítunk fiziognómiai értelmet, mint az orrnak vagy a többi arcformának. Ha a nők egyszer elszánnák magukat arra, hogy tanulmányozzák az orr, az arcformák, illetve a saját szemük fiziognomikáját, várhatóan arra jutnának, hogy ez utóbbi éppolyan szembetűnően öröklődhet, mint az előbbiek.

A rövid, ívelt homlok könnyen öröklődik, de nem tartósan, vagyis itt is érvényes lehet a mondás: quod cito fit, cito perit.⁷

⁷ Ami gyorsan kész, gyorsan vész. – *A ford.*

Bizonyos és egyúttal megmagyarázhatatlan, hogy a legtermékenyebb emberek jellegzetes fiziognómiái rájuk hasonlító utódok híján néha teljes mértékben eltűnnek; ugyanilyen bizonyos és megmagyarázhatatlan, hogy mások viszont nem halnak ki soha.

Nem kevésbé különös az sem, hogy egy-egy jellegzetes apai vagy anyai fiziognómia a közvetlen gyerekeiknél olykor teljesen eltűnik, a gyerekek gyerekeiben viszont újra felbukkan.

Hogy e vonatkozásban milyen mérhetetlenül sok múlik az anya képzelőerőjén, az abból is igazolható, hogy az anyák második házasságból született gyerekei néha meglepő hasonlóságot mutatnak az első férjjel, legalábbis arckifejezéseikben. Az olaszok csapongó képzelete még ennél is messzebbre, nyilvánvalóan túl messzire szárnyal, amikor arról a gyerekről, aki rendkívüli mértékben hasonlít az anya férjére, azt feltételezik, hogy házasságon kívül fogant, hiszen, állítják, az anyák képzeletében egy ilyen gyalázatos vétség elkövetése közben élénken él férjük és esetleges közbelépésének képe. De ha ennek a félelemnek tényleg ekkora lenne a hatása, akkor az így fogant gyerekeken nemcsak anyjuk férjének arcvonásai jelennének meg, hanem egyúttal a haraggal és bosszúval telt arckifejezés is, amely nélkül a házasságtörő asszony nem tudja elképzelni a férj közbelépését, mert amitől voltaképpen fél, az ez az arckifejezés – és nem maga a férj.

A házasságon kívül született gyerekek általában sokkal jobban hasonlítanak az egyik szülőre, mint a házasságban születettek.

Minél nagyobb a szülők keblében élő szeretet, minél több a tiszta, hű és gyengéd szívélyesség, minél nagyobb mértékű kölcsönös apai és anyai szeretet olvad egybe könnyedén és természetesen (amely kölcsönös szeretet és vonzódás megint csak feltételez bizonyos fokú képzelőerőt és képekre való fogékonyságot), annál inkább úgy tűnik majd, mintha a gyerek arcát a szülők arcvonásai közösen formálták volna.

A temperamentumok közül egyik sem öröklődik olyan könnyen tovább, mint a szangvinikus – és vele együtt a könnyelműség. Ahol a könnyelműség a családban egyszer már gyökeret vert, ott sok munkára és kínlódásra, sok böjtire és imádkozásra van szükség, míg újra eltűnik.

Az apa melankolikus temperamentuma könnyen öröklődik, még hozzá éppen az anya természetes aggodalmán keresztül, hogy öröklődni fog – pontosabban csak akkor öröklődik könnyen, ha az erős félelem hirtelen keríti hatalmába az anyát egy döntő pillanatban. Ha azonban a félelem tartósabb és racionálisabb, már nem öröklődik olyan könnyen a melankolikusság. Hasonlóképpen: azok az anyák, akik a legjobban rettegnek, szinte a terhességük egész ideje alatt, hogy mé-

hük gyümölcse csúf és torzszülött lesz (mert mindenféle olyan dolgot idéznek fel emlékeikben, amelyek iszonyatot váltottak ki belőlük korábban), többnyire tökéletesen arányos külsejű és minden csúfságtól mentes gyerekeket hoznak a világra; mert noha félelmük valóságos volt, mégiscsak mesterségesen keltették, és nem egy hirtelen megjelenő, iszonyatot ébresztő alak villámszerű hatása érvényesült.

Ha a kolerikus temperamentum egyszerre mindkét szülő révén hevesen be- dolgozza magát egy családba, akár évszázadok is eltelhetnek, mire újra mérséklődik. A flegmatikus vérmérséklet ellenben nem öröklődik olyan könnyen, még akkor sem, ha az apa és az anya is flegmatikus: vannak ugyanis az életben bizonyos pillanatok, amikor a flegmatikus teljes erővel és teljes szívvel cselekszik, éppen azért, mert ez nagyon ritkán fordul elő; ezeknek a pillanatoknak pedig megvan- nak, és meg is kell, hogy legyenek a következményei. Semmi más nem tűnik azon- ban olyan könnyen öröklődőnek, mint az iparkodás és a szorgalom, amennyiben ezek a tulajdonságok az organizáción és a változások előidézésének szükségletén alapulnak. Hosszú időnek kell eltelnie, amíg egy szorgalmas és iparkodó házaspárnak, amely számára nemcsak a táplálék, hanem az iparkodás maga is szükség- let, nem marad már egyetlen szorgos leszármazottja sem, annál is inkább, mivel a legszorgosabb anyák egyúttal a legtermékenyebbek is.

Pálfy Eszter és Szolnoki Anna fordítása

Georg Christoph Lichtenberg

Töredék a farkakról¹

Előzetes megjegyzés²

Lavater úr nagy fiziognómiája élcelődésre indított két jóbarátot. Egyikük annak a reményteli ifjúnak a sziluettjén gúnyolódott, kit Lavater úr kimagasló táalentumnak minősített, s mivel e barátunk éppen útjába akadt egy fiatal disznó, hát eszébe jutott néhány megjegyzést tenni a szépreményű disznói fiziognómiájáról. Ez a játszi gondolat rögvest felcsigázta a szerző elmeélet, ennek köszönhető az alábbi írásmű. A hajviseletről írottakhoz pedig az adta az ötletet, hogy mindketten az akadémiák királynőjét látogatták.

Töredék a farkakról

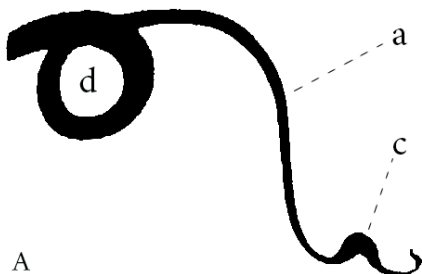
I.

Heroikus, erőtéljes

A

Egy koca farka

Ha e farkban, nyájas olvasó, nem látod meg a disznóságban rejtekező ördögöt (még ha *a* esetében magasztos is a disznói törekvés), ha nem ismered fel világosan Izrael félelmét *c*-ben, ha *d*-ben nem orrontod meg szemekkel, mintha csak be-

lül nőtt volna szaglószerved, az alantas iszapot, melyben ezen állat felcseperedett, s ha olybá tűnik, képtelen vagy belemenni a természet ama förtelmébe, a minden korokat és népeket taszító ocsmányságba, mely e disznó életelemét adta – akkor inkább zárd is be könyvem; a fiziognómia szemszögéből elvesszett ember vagy.

¹ A fordítás a következő szöveg alapján készült: Georg Christoph LICHTENBERG, *Aphorismen – Essays – Briefe*, Hrsg.: Kurt Batt, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1985, 387–393. A szatírárt a 2003/4-es *Vulgo*-szám alapján közöljük újra.

² Az *Előzetes megjegyzés* Ernst Gottfried Baldinger írása.

Ez a disznó, ki egyébiránt született őstehetség, naphosszat a dagonyában döglött; egész utcákat mérgezett meg ganajának leírhatatlan bűzével, egy éjszaka még egy zsinagógába is betört, és undokul megszentelténítette; midőn pedig anyává lett, hallatlan kegyetlenséggel elevenen felzabált hármát malackái közül, s midőn végül kannibalisztikus dühét egy szegény gyermekem akarta csillapítani, lesújtott rá a bosszú pallosa, leölték a koldusok, és a hóhérlegények félig nyersen meg is zabálták.

B

Angol szelindekfarok

B

Te, aki meleg emberi szíveddel az egész természetet átöleled, áhítatos csodálattal érzed bele magad valamennyi művébe, Te, kedves olvasó, hűséges kebelbarát, vedd csak szemügyre ezt a kutya farkat, s ismerd el, ha Nagy Sándor farkat akart volna hordani, emiatt aztán mit sem kellett volna szégyenkeznie. Idegen ennek lényegétől mindaz, ami elpuhult, „kutyaalkú, ami asszonyszoknyát idéz,

cukormázas”, ami akkorka, mint az egérköpet. Teli van ez férfiassággal, csak úgy feszíti a vágy, csupa emelkedett, fenséges hajlat és nyugodt, megfontolt, erőteljes meredély, egyformán távol a lábak közé húzódó szolgalelkű meghunyászkodástól és a vadszagoz vízlátó, félénk, tétova horizontális fekvéstől. Ha egyszer kihalna az emberiség, a Föld kormánypálcája minden bizonnyal e farkakra szállana. Ki ne érezné az *a*-val jelölt hajlatban a magasrendű, az emberi idiotizmussal határos kutyaságot, mely fekvésében a földet, jelentőségében az eget súrolja. Szeretet, szívbéli öröm, természet, ha valaha majd egy farkokkal kívánnád felékesíteni mesterművedet, halld hát meg rajongásig együtt érző szolgád kérését, és adományozz neki egy B-hez hasonlatosat.

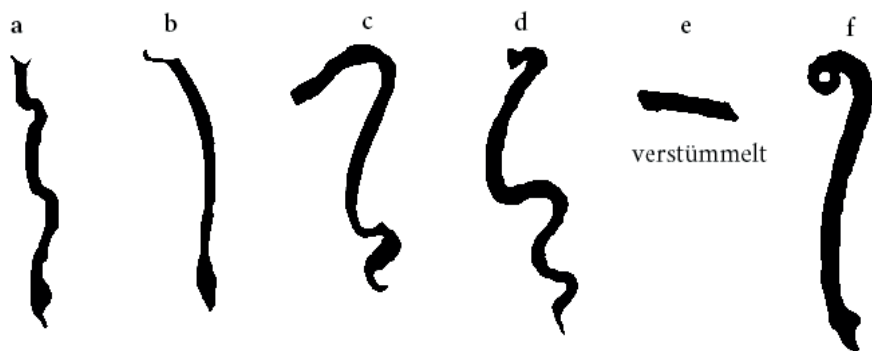
Ez a fark VIII. Henrik testőr-kutyájáé volt. Úgy hívták, „Caesar”, és valóságos cézár volt. Nyakörvén aranybetűkkel a következő állott: „Aut Caesar, aut nihil”, miként szemében is, csak sokkalta jobban kivehetően és sokkal tüzesebben. Halálát egy oroszlánal vívott tusa okozta, az oroszlán mégis öt perccel hamarabb múlt ki, mint Caesar. Amikor odakiáltották neki: „Marx, az oroszlán halott!”, háromszor megcsóválta azt a halhatatlanná vált farkát, és megsebzett hősként halt meg. Molliter ossa quiscant.

C

Egy G...-beli nagy reményű malac farkának sziluettje, akiből, sajna máris így rendeltetett, borsos kolbász lesz, s akit emberséggel és disznósággal színültig telve ajánlok minden melegszívű, rugalmas, fegyelmezett és szilaj,³ lángészt melengető piperkőcnek. Éreztétek, halljátok, és a ménkő csapjon a böllérbe, ki megmarkol téged! Éppen jókor, malacságából még nem vetkezett ki egészen; még ott az emse szívlagysága a lankatag hajlatban, és zászlajának csúcsán a gyermeteg piheség. Ámde *p*-ben mégis ott bimbózik már a vadkan tehetsége; s hogyha *M*-nél nem hagyott volna nyomot a városi puhányság, nem látszana több tűzdelő szalonna, mint metsző szellem, és *o*-nál a fark kevésbé a füstölőkamrába, mint inkább a dicsőség templomába kéredzkedne, kevesebb borsos kolbászról, s több győzelemről adna hírt, hát bizony azt mondanám: „Ősapád túltett még Adoniszon is, és a Herkules-ellenfél kanzelleme nyugszik benned, farkok!”

Néhány ismeretlen, többnyire tétlen disznó farkának sziluettje

a: gyengén működő tetterő; b: pszichés és morális szalonna; c: érthetetlen: vagy éktelen, vagy mennyei szikrával lobogó csíra, melyet vándor taposott szét; d: vélhetően elrajzolt, egyébként káprázatos és heves disznóvillámlás; e: megcsonkított; f: szalonna bénította tetterő.

³ Az eredetiben: *beschnitten und unbeschnitten*, amely egyaránt jelentheti azt, hogy *körülmetélt és körülmetéletlen*, illetőleg hogy *vágott és vágatlan hajú*. (A ford.)

D

*Nyolc kurafi-hajfarok sziluettje
gyakorlás céljából*

Magyarázatok

1. Az úgyszólván ideális hajfonat. Megacélozott felsőfokú germánság a száraz terén; zászlaja nemes; rózsájában az offenzív szeretet gyengédségével; iránya filiszterhalálról és kifizetetlen számlákról árulkodik. Mindazonáltal több erő, mint megfontoltság.

2. Itt minden inkább megfontolt, semmint erős. Egyenesen félénk, semmi magasztos, semmi indulat, sem Newton, sem Rüttgerot, édes piperkóc ostorocska, nem tenyésztésre, hanem cirádaként, és gyengéd marcipánszív, heves pulzus nélkül. Egy dalocskától máris a fellegekben jár, minden vágya egy csókocska.

3. Töltelékké gyömöszölt igyekezet. Egy tonna lőpor, amit a tűzkosár alatt felejtettek; ha a levegőbe röpül, beteríti az egész világot. Nemes, előkelő hajfonat, angol, mindkét értelemben. Kár, hogy egy halandó tarkórol kell lemeredned. Ha az eget szelnéd, így szólnának az üstökösök: „Melyikünk is vehetné fel vele a versenyt?” Orvostanhallgató.

4. Szatírszerű hóbortos tornaforma. A tar fejűek utolsó adója, melyet a hajfarok intézményének lerónak. Régi vágású tábornagy-tempó, zászlóvivői lelkületté

felpomádézva, feltupírozva és felaffektálva. Küzdelem természet és művészet között, melyben mindkettő a porondon marad. Tedd le a fegyvert, szegény ördög, hadd jöjjön a paróka!

5. A szabósegédséggel és a töltőberendezéssel határos szépirodalom. Az éles hajlatban, hol a haj elhagyja a kötőzsineget, tűszúrásnyi magasztos tollvonás, ha nem is Goethéé, de Bethgée bizonytal. A horizontális irány vitatkozókedvre, a bojt ingyen ebédre utal. A már szinte túlon túl vékonyra rajzolt hajfarok-tő csipetnyi kézzel gyúrt kicsinyhitúségről árulkodik. Tájékozottság a zongorán.

6. Bizonyára vagy fiatal kandúré, vagy fiatal tigrisé, utóbbi esetben némi hajfőlösléggel.

7. Förtelmes. Igazán pfuj! Hogy' is vagy képes helyet foglalni a fejen, amit Múzsák szenteltek meg? Meglásd, egyszer még egy fürdőcimbora vagy egy városi muzsikos fog leszagatni borgőzös vitában, s a győzelem jeleként felaggat valamelyik kurafi hajára. Nyomorult alkotás, nem a természeté, hanem a kötélverőé. Kenderből vagy, s kender létedre jobban tetted volna, ha ízléstelen gazdád nyakánál fogva lógatod fel valamelyik akasztófára.

8. Üdv néked és örök napsütés, boldog a fő, mely téged hordoz! Ha érdem szerrint mérnék a bért, akkor biz' fej kellene, hogy legyél, Te remek copf, boldoggá tett fej. Minő jószág lakozik e selymes, lágy függésben, kenderkócot bújtató, maszkíros szalag nélkül is hatásos, s így is örömittasan mosolyog, mint a felhőkön áttörő napsugár.

Ennyiben önmagát megkoronázó varkocs ez, mintegy hálósipka felett fénylő glória!

Hat ilyen hajfarok egyazon városban, s mezítláb járulnék kapuid elé, Te áldott, megcsókolnám városházád küszöbét, és áldanám szerencsém, hogy véremmel jegyeztetem be a legutóbb beléd költözöttek közé.

Kérdések további gyakorlás céljából:

1. Melyik a legerőteljesebb?
2. Melyik van leginkább merevítő hatással a tettekre?
3. Melyik hajfarok lesz lógós?
4. Melyikük jogász? Melyik orvos? Melyik teológus? Melyikük filozófus? Melyik semmirekellő? S melyik valamirekellő?
5. Melyik a legszerelmesebb?
6. Melyik váltakozik varkoccsal?
7. Melyik ebédel ingyen?
8. Melyiket hordhatta volna akár Goethe is?
9. Melyiket választaná Homérosz, ha visszatérne?

Csobó Péter György fordítása

KRITIKAI LAPOK

Török Zsuzsa

Az irodalom és irodalomtörténet-írás mibenlétéről

SZILÁGYI Márton, *Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Budapest, Ráció, 2020.

Ritkán adatik meg irodalomtörténész számára, hogy a(z) (irodalmi) hagyomány-nal kapcsolatos szemlélet olyan ironikusan reflektált viszonyát tapasztalja meg, mint amilyenre Szilágyi Mártonnak volt lehetősége Kolozsváron 1995. december 6. és 9. között. Ekkor került ugyanis sor az Éneklő Borz által szervezett, filmvetítések-ből, koncertek-ből, irodalmi felolvasásokból és kerekasztal-beszélgetések-ből álló Mikulás-fesztiválra, melynek egyik záróeseménye a Kolozsvári Magyar Színházban lebonyolított irodalmi kegytárgyak árverése volt. Az Éneklő Borz az 1990-es évek elején, lényegében az oralitásban, „hangos folyóiratként” létező irodalmi csoportosulást jelentett, 30 és 40 év közötti marosvásárhelyi és kolozsvári írókból (Jakabffy Tamás, Kisgyörgy Réka, Kovács András Ferenc, Láng Zsolt, Salat Levente és Visky András). Irodalmi és poétikai (nem politikai!) fellépésük a romániai irodalmi tradíciók átértékelését, a transzilvanizmus irodalomeszményének és hagyományának polemikus megkérdőjelezését célozta meg. Ebbe a tágabb, (ön)ironizáló kontextusba illeszkedett tehát a fesztiválon performált kegytárgyárverés is, mely olyan korabeli írókhoz kötött tárgyakra terjedt ki, melyeknek tulajdonosai nem számítottak kultikus tisztelettel övezett személynek. Így a tárgyak megvásárlása sem az adott személy kultuszépítésében való részvételt fejezte ki, legfeljebb a szimpátia megnyilvánulását.

A szakrális értelmű kegytárgyak létmódjának ily módon való parafrazeálására, a tradícióval való ironizálás gesztusára mutat rá Szilágyi Márton 2020-ban megjelent *Omniárium* című kötetének utolsó tanulmánya. S noha az *Éneklő Borz, avagy az irodalmi kultusz színe és fonákja: Irodalmi kegytárgyak ironikus árverése Kolozsvárott 1995 decemberében* a kötet utolsó szövege, a tanulmánygyűjtemény összeállítása szempontjából központi jelentőségű. Hiszen a benne felfedett irónia egyrészt valamilyen tradícióhoz való árnyalt viszonyként, másrészt e reflektáltság sajátos megjelenítéseként, színreviteleként értendő. Egyszóval olyan, a hagyományhoz való rendkívül tudatos viszonyulásmódként, amelyre ritkán vagyunk képesek a mindennapi (irodalom)történeti gyakorlatban. Hiszen azzal is kezdetem volna, amivel maga Szilágyi Márton üti fel *Egy Csokonai-adat értelmezhetőségéről: Önkritikus töprengések az irodalomtörténeti narrációról* című, szintén a kötetben szereplő tanulmányát: „[m]ilyen esendők saját magyarázó kísérleteink!” És milyen

ritkán vagyunk képesek olyan típusú önkritikára, melyet a szerző jelzett tanulmányában Vajda Julianna Csokonaihoz írt levele kapcsán elvégez! Vagy legalább az esendőség felismerésére! Márpedig a kötet összeállításának legfőbb tétje, mint ahogy arra az *Előszó* is rámutat, épp ez az önkritikus irodalomtörténeti állásfoglalás és ennek alkalmazása egy többnyire 18–19. századi problematikájú értelmezés-sorozatban. A húsz tanulmányból álló kötet ezért olvasatomban jóval több, mint minden gyűjtemény (omniárium); a szövegeket egy, az egész kötetten végigvonuló módszertudatosság tartja össze.

Az *Omnárium* Szilágyi Márton 2000 és 2018 között publikált tanulmányait gyűjti egybe változatos tematikával, Bessenyei Györgytől egészen Weöres Sándorig ívelő intervallumban. Az értekezéseket az irodalomtörténet-írás módszertana iránti kivételes érzékenység mellett az irodalmi szövegek társadalmi használatának kérdése renndezi egybe, vagyis a szerzőt mindvégig az foglalkoztatja, „hogyan bizonyos irodalmi szövegek miféle tágabb kulturális mintázatba rendeződve tudnak hatást kifejteni és olvasókat találni. S egyáltalán miképp mehet végbe ez a folyamat”. (9.) A húsz tanulmány következőképp két nagyobb téma alá rendeződik. Az *Irodalomtörténet: hogyan?* öt írása deklaráltan módszertani jellegű: azt a kérdést járja körül, hogy milyen módszerekkel vagyunk képesek irodalomtörténetet alkotni egyes esetekből. Az *Irodalomtörténet: miről?* tizenöt értelmezése pedig esettanulmányokként jeleníti meg ennek a hangsúlyosan metareflexív irodalomtörténeti habitusnak az adott eseteken keresztül feltárható hozadékait.

Az első tematikus egység az irodalomtörténet-írás olyan bevett, sokszor „magától értetődő” magyarázó fogalmaira kérdez rá, mint az idő, a nemzedék, az irodalmi kánon mögött rejlő elfeledés és felfedezés műveletei, a filológia diszciplináris státusa, valamint a szerzőség olykor bonyolult kérdésköre. A „*Megáll az idő*”, vagy „*az idő soha, soha meg nem áll?*”: *Az idő mint probléma az irodalomtörténetben* című nyitóértekezés a gyakran a köztörténeti periodizációt alapul vevő irodalomtörténeti korszakolás relevanciáját kérdőjelezi meg, a hatástörténeti érdekelttség erősen szelektív, bizonyos hagyományokat figyelmen kívül hagyó jellegére és az irodalomtörténeti narrációnak az emberi élet léptékével kapcsolatos gyakori felületességére mutat rá. (Szemléletes példája, hogy a „fiatal” Bessenyei és az „érett” Kosztolányi típusú elbeszélésekben alkalmazott jelzők túlságosan homogenizáló jellegűek, és legtöbbször elfedik az adott életszakaszon belüli írói teljesítmények heterogenitását). A második tanulmány (*Összeköt vagy elválaszt? A nemzedék mint irodalomtörténeti magyarázóelv*) a generáció magyarázó elvvé emelésének logikai zsákutcáira, a „fiatal” nemzedék(ek) fogalmának viszonylagosságára vagy olyan generációs narratívák manipulatív vonatkozásaira világít rá, mint amit az 1859-es Kazinczy-ünnepségek kapcsán készült, Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly találkozását megjelenítő, Orlai Petrich Soma és Toldy Ferenc közös erőfeszítése nyomán megalkotott festmény értelmezése exponál. A harmadik tanulmány (*Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*) a kánonalkotás elkerülhetetlenül szelektív folyamatával és az ebből következő elfeledés műveleteivel kapcsolatos összefüggéseket tárgyalja. Továbbá figyelmeztet, hogy

azok a törekvések, amelyek az elfeledettség felszámolását, illetve a kánonba való beillesztést tűzik ki célul, önmagukban meddő, voltaképpen nehezen értelmezhető és kontextualizálható eljárások. A felfedezés, állítja a szerző, csupán irodalomszemléleti módosulás következménye lehet, komoly textológiai és filológiai alappozással, „halk és szorgos munkálkodással” (42.) a háttérben. A negyedik tanulmány (*Textológia, filológia, értelmezés*) a filológiai tevékenység érdektelenként való minősítésével és lebecsülésével szemben a filológia hermeneutikai potenciáljára hívja fel a figyelmet, és a filológiaelmélet nemzetközi irányzatainak elgondolásait beépítő szakmai diszkusszió kialakításának fontosságát sürgeti. Az utolsó értekezés (*Folklor, irodalom vagy irodalmi folklor? A szóbeliség szerepe 19. és 20. századi irodalmunkban*) szintén a filológia hatáskörébe tartozó problémát nevesít: arra kérdez rá, hogy mit kezdjünk a szerzőelvű és stabil szövegfogalomra alapozó irodalmi filológia módszertanában a szöveghagyományozódásnak a folklorisztikára jellemző válfajával. Vagyis bizonyos szövegek szájhagyomány útján való terjedésének, az orálisban, az alkalmiságban való létezésének tényével szembesít. A tanulmány javaslata, hogy ne kijavítandó hibaként, hanem strukturális jellegzetességként kezeljük az ilyen eseteket, továbbá észleljük és tudatosítsuk őket, hiszen így járulnak hozzá a filológiai tradíció önreflexiójához.

A kötet öt módszertani fejezetét követő tizenöt esettanulmány közül az alábbiakban csak három személyes kedvencet emelek ki azt illusztrálendő, hogy e tizenöt írás mindenikében mikroszinten hogyan valósul meg a szerzőt érdeklő metodológiai kérdések sajátos eseteken való alkalmazása. A *Ráday (I.) Gedeon és a magyar irodalom intézményesülése* azt elemzi, hogy Kazinczy Ferenc hogyan formálta Ráday (I.) Gedeon alakját kultikus személlyé úgy, hogy magának Rádaynak egyáltalán nem voltak a nyilvánosságban fellépni kívánó írói ambíciói. A műkedvelő irodalmár Rádayból, mutat rá a tanulmány, Kazinczy faragta meg lapjában, az *Orpheus*ban a saját céljaihoz igazított író Ráday alakját. A folyamatot, mely során Kazinczy ezt elérte, Szilágyi Márton a Ráday-portré *Orpheus*beli közlésének bemutatásával illusztrálja. Ráday ugyanis nem kívánta lefestetni saját személyét, Kazinczy azonban meggyőzte, hogy a vele Rádayhoz látogató Thomas Klimesch festővel végül lerajzoltassa magát. A rajz alapján Kazinczy aztán metszetet készített, melyet az *Orpheus* mellékleteként tett közzé. Ilyen körülmények között történhetett aztán, hogy a Rádayról készült ábrázolás nem a nyilvános reprezentációnak megfelelő attribútumokkal készült, hiszen maga a modell álló is azt hitte, hogy legfeljebb egy korlátozott nyilvánosságban (családja körében) válhat a kép ismertté. Így a Rádayt házisapkában, paróka nélkül, begombolatlan felsőruházattal ábrázoló kép, állítja a tanulmány, nem a gróf önszemléleteként, hanem Kazinczy imázsteremtő törekvéseként értelmezendő. Mindebből pedig a tanulság, hogy az irodalomtörténet alakításával kapcsolatos manipulációink, Kazinczy eljárásához hasonlóan, előbb-utóbb úgyis lelepleződnek. A *Batsányi János mint konfidens? Adalék Batsányi fogság utáni hivatalvállalásához* árnyalt forráskritika Batsányi informatori szerepével kapcsolatosan. A tanulmány a rendelkezésre álló hipotézisek és a hiányzó források közötti egyensúlyozással problematizálja Batsányi feltétele-

zett titkosrendőri szerepvállalását. A Martinovics-mozgalomban való részvétellel megvádolt, kezdetben az egyik legveszélyesebbnek tartott vádlott ugyanis utólag gyanúsán enyhe büntetést kapott, Kufsteinből való szabadulása után pedig Bécsben vállalt hivatalt. Konfidensi tevékenységét Kazinczy több formában megírt, műfajából adódóan szubjektív benyomásokkal tarkított emlékezése teszi szóvá, ám más típusú forrás, mely az állítást igazolná, azóta sem került elő. Szilágyi végkövetkeztetése, hogy a dokumentumok hiánya viszont itt és más esetekben sem a probléma nemlétét jelenti; érdemes az ehhez hasonló kérdéseket nyitva hagyni, illetve a létező vélekedéseket forráskritika alá vetni, komparatív eseteket felvonultatni, és az adott problémát minél szélesebb körű kontextualista elemzéssel mérlegelni. A *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: Legenda és valóság* című írás sem tényekkel és konkrét forrásokkal dolgozik, hanem egy legendát szembesít a valósággal. Az irodalomtörténeti szakirodalom gyakran említi tényként Beleznay Podmaniczky Anna Mária 18. század végi pesti irodalmi szalonját, miközben komoly forrás, mely ennek az informális intézménynek a tényleges létezését igazolná, nincs. Szilágyi Márton ismét párhuzamokat és kontextusokat sorakoztat fel, hogy rámutasson, noha a szalonszerű működés feltételezése igen csak kérdéses, a köznemesi státusból az 1700-as évek végén kiemelkedő újsütetű protestáns főnemesség mentalitásába valóban jól illeszkedett egy olyan társasági találkozóhely (de nem kifejezetten szalon) működtetése, mint a szóban forgó Beleznayné háza. S noha az állítólagos Beleznay-szalonról a tanulmány végére sem tudunk meg biztosat, az értelmezés más szempontból válik izgalmassá: szemléletesen tárja fel egy irodalomtörténeti legenda működésmechanizmusát az első említéstől az öntudatlan átvételeken keresztül a közhellyé szilárdulásig.

Az irodalomtörténet műfajának és narrációinak bonyolult kérdésére nemcsak a kiemelt tanulmányok összpontosítanak, hanem a kötet összes szövege hasonló dilemmákat tesz szóvá. A gyűjtemény végig a hogyan írjunk és hogyan írunk irodalomtörténetet kérdése körül forog. Hiszen miközben gyakorló irodalomtörténészekként rendszeresen veszünk részt az irodalomtörténet különböző narratíváinak létrehozásában, voltaképpen nincs arra vonatkozó konszenzus, hogy mit is jelent irodalomtörténetet írni. Az *Omniárium* szövegei az irodalomtörténet-írás inherens sajátosságára reflektálnak: arra a tényre, hogy az irodalommal kapcsolatos fogalmaink mindig azokba a társadalomtörténeti és kulturális kontextusokba ágyazottak, amelyekben mi magunk is dolgozunk/élünk. Az irodalommal kapcsolatos felfogásaink ezért folyamatosan változnak, és bármennyire is nehezünkre esik beismerni, sokkal normatívabbak, mint amennyire szeretnénk. A kötet tanulmányainak olykor kinyilvánított, olykor látens állítása, hogy az irodalmat nem valamilyen, a szövegekben lényegileg benne rejlő jellemző határozza meg. Az irodalom tehát nem olyasmi, ami csak „létezik”, hanem valami olyan, amit mi magunk hozunk létre és folyamatosan mi magunk írunk körbe saját narratíváinkkal. A tanulmányok szerzőjét, egyfajta funkcionalista megközelítés révén, ez a folyamat érdekli: nem arra kérdez rá a kötet írásaiban, hogy mi az irodalom, hanem arra, hogy különböző szereplők miként és mire használják az irodalmat,

ennek pedig milyen hatása van a későbbi szöveghasználókra, valamint az irodalomtörténet-írás módszereire nézvést. Az *Omniárium* tanulmányainak – Szilágyi Márton szakmai credójának számtalan fórumon és publikációban is kimondott – tézise tehát az, hogy az irodalom fogalmát nem kezelhetjük abszolút igazságként, de tanulmányozhatjuk társadalmi jelenségként. Az irodalomtörténész figyelme ily módon a szövegek mellett olyan különféle (irodalmi, társadalmi, gazdasági, politikai stb.) stratégiák irányába mozdulhat el, melyek körbeveszik és meghatározzák az irodalom mindenkori létmódját. Ezt a gyakorlatban pedig – a szerzőt parafrázálva – úgy érvényesíthetjük, hogy saját értelmezői konstrukcióink állandó viszonylagosságát nemcsak mi magunk észleljük, hanem irodalomtörténeti narratíváink olvasóival is érzékeltetjük.

A Verso 2020/2 szerzői

TÓTH ORSOLYA (1972): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi docense

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY (1969): a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófiai Intézetének docense

BÓDI KATALIN (1976): a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet egyetemi docense

KUCSERKA ZSÓFIA (1979): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi adjunktusa

ZÁKÁNY TÓTH PÉTER (1972): irodalomtörténész

VÖÖ GABRIELLA (1962): a PTE BTK Anglisztika Intézetének egyetemi docense

JOHANN CASPAR LAVATER (1741–1801): svájci lelkész, filozófus, író

GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG (1742–1799): német fizikus, természettudós, író

PÁLFY ESZTER (1989): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi tanársegédje

SZOLNOKI ANNA (1991): a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója

TÖRÖK ZSUZSA (1979): az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK